

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ve KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**İSLAMİ SİYASETİN SEYRİ BAĞLAMINDA ADALET VE
KALKINMA PARTİSİ İKTİDARININ İSLAMİ TONU**

Yüksek Lisans

Mustafa Yaşar RÜZGAR

Çorum 2019

**İSLAMİ SİYASETİN SEYRİ BAĞLAMINDA ADALET VE
KALKINMA PARTİSİ İKTİDARININ İSLAMİ TONU**

Mustafa Yaşar RÜZGAR

**Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

**TEZ DANIŞMANI
Profesör Dr. Fatih Duman**

ÇORUM 2019

KABUL ve ONAY

Mustafa Yaşar RÜZGAR tarafından hazırlanan *İslami Siyasetin Seyri Bağlamında Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarının İslami Tona* başlıklı bu çalışma, 26.06.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet Muhsin (Başkan)

Prof. Dr. Fatih Daman (Danışman)

Doç. Dr. Metin Uçar

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Doç. Dr. İlker Sakıncı
Enstitü Müdür Yardımcısı

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (26/06/2019)

İmzası

Mustafa Yazar Rüzgar

ÖZET

RÜZGAR, Mustafa Yaşar. *İslami Siyasetin Seyri Bağlamında Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarının İslami Tonu*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2019.

Bu çalışmada çağa uyum ve yenileşme girişimlerine karşı gelişen, tepkiden talebe dönüşen İslami refleksin izi sürülecek; Müslüman hassasiyetlerinin tarihsel seyri izlenerek AK Parti'nin bu hassasiyetler ikliminde biçimlendiği ve muhtevastındaki İslami tonun görünürlüğünün, iktidarının muhkemliğiyle doğru orantılı olarak arttığı tezi ileri sürülecektir.

Tanzimat'la başlayan hayatın her alanındaki dönüşümün beraberinde getirdiği yeni düzenlemeler ve yenileşme girişimleri, "Müslüman hassasiyetleri" biçiminde görünür olan bir tepkiye de neden olmuştur. Bu durumun yarattığı tepki; ekonomik, siyasi, askeri alanlarda devletin bedbahtlığıyla da iyice derinleşmiştir. Şeriata göre Milleti Hâkime olan Müslümanların toplumdaki "üstün" pozisyonlarını yitirmiş olmalarının yanı sıra idarecilerin devleti tadil etmek için batıdan aldıkları kaide ve kurumların İslamiyet'i geriletliği ve Müslümanlığı bozduğu düşüncesi güç kazanmış, yenileşme faaliyetlerine karşıtlık artmıştır. Bu faaliyetlere karşı tepkisini İslami hassasiyetler temelinde ortaya koyan Said Halim Paşa, gerilemenin nedeni olarak Müslümanların İslam'dan uzaklaşmalarını ve "Batı taklitçiliğini" göstermiştir.

Cumhuriyet Devrimleri ise Tanzimat'la başlayan çağa uyum sürecinin doruk noktası olmuştur. Müslüman hassasiyetleri ve bunun üzerinden yükselen tepki bu dönemde de devam etmiştir. Batı taklitçiliğini ve "hak-batıl" mücadelesini siyasi söyleminin merkezine alan siyasi örgütlülükle ortaya çıkan İslami tepki, Milli Görüş adıyla kurumsal bir niteliğe bürünmüştür. Milli Görüş adıyla özgün bir karakterde var olan İslami örgütlülük, Adalet ve Kalkınma Partisi'ni var eden zihinleri şekillendirmiştir. Sonrasında her ne kadar İslami gelenekten ayrılmış olsa da AK Parti'nin siyasetindeki İslami tonlar mevcudiyetini muhafaza etmiştir. İktidarını muhkem hale getirdikten sonra da özellikle eğitim alanında yürütülen politikalar ve bir zaman sonra partinin karar alıcı tek aktörü haline gelen Recep Tayyip Erdoğan'ın "dindar nesil" tasavvurları; İslami yaklaşım temelinde bir toplumsal inşa niyetiyle girişilen edimleri görünür kılmıştır.

Anahtar Kavramlar: İslamlaşma, Milli Görüş, Muhafazakâr Demokrasi, AK Parti.

ABSTRACT

RÜZGAR, Mustafa Yaşar. *The Islamic Tone of the Justice and Development Party's Rule in the Context of Islamic Politics*, (Master Thesis), Çorum, 2019.

In this study, the historical development of the Islamic reflex and "Muslim sensitivities" which developed against the adaptation and modernization attempts of the era and transformed from reaction to demand were examined. The thesis argued in this study is that the AK Party is shaped in the context of Muslim sensitivities and the Islamic approach become more visible as its ruling gets stronger.

The new arrangements and renewal initiatives brought about by the transformation in every aspect of life that began with the Tanzimat Era also caused a visible reaction in the form of "Muslim sensitivities". This reaction deepened as the state was powerless in economic, political and military fields. Muslims who are in superior position according to the Shariah have lost their positions. In addition, the idea that Western rules and institutions were undermined Islam was strengthened. And the opposition to innovation has increased. Said Halim Pasha reacted to modernization from an Islamic perspective. According to him, Muslims moved away from Islamic life and imitated the West. In this case, it has given rise to the collapse of the Muslim state and Muslim society.

The Republican Revolutions were the peak of the modernization process that began with the Tanzimat. Muslim sensitivities and the rising reaction over it continued in this period as well. The political organization, which emerged by the name "Milli Görüş", placed Western imitation and Islamic approach at the center of political discourse. The national vision shaped the minds of the founders of the AK Party. Although the AK Party breaks away from Islamic politics in time, it still has an Islamic tone. As the political hegemony of the AK Party increases, its Islamic tone comes to become prominent. Especially education policies and the religious generation discourses of the party's sole decision-maker, Erdogan, make the intention of constructing an Islamic one visible.

Keywords: Islamization, National Vision (Milli Görüş), Conservative Democracy, AK Party.

TEŞEKKÜR

Başta danışman hocam olmak üzere öğrenim hayatım boyunca üzerimde emeği bulunan bütün öğretmenlerime ve hocalarıma saygılarımı sunar, teşekkür ederim.

Ve pek tabi, mevcudiyetime vesile olan ve mevcudiyetimin sürekliliğini her şartta gözeten, yüce gönüllü aileme teşekkür ederim.

Bugüne değin kendisinden “bir harf” öğrendiğim, bugünden sonra “bir harf dahi olsa” öğreneceğim bütün canlı varlıklara ve dahi cansız nesnelere Őükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TANZİMAT'INA KARŞI GELİŞEN MÜSLÜMAN HASSASİYETLERİ

1.1. “TANZİMAT” İHTİYACI	8
1.2. TANZİMAT'IN KÖŞE TAŞLARI	11
1.2.1. Tanzimat Fermanı	11
1.2.2. Islahat Fermanı	12
1.3. FERMANLARA TEPKİLER	15
1.3.1. Kuleli Vakası	17
1.4. MEŞRUTİYETİN İLANI	18
1.5. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ İSLÂMİ HASSASİYET	20
1.6. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI VE 31 MART VAKASI	23
1.7. SAİD HALİM PAŞA'NIN İTİRAZLARI	27

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DEVRİMLERİ SONRASI “İSLAMİ HASSASİYETLER”

2. 1. DEVRİMİN GETİRDİKLERİ	32
2. 2. MİLLİ GÖRÜŞ GELENEĞİ: TÜRKİYE’DE İSLÂMİ SİYASETİN KURUMSAL TEMSİLİ	35
2. 2. 1. İslamcılık Düşüncesi	36
2. 2. 2. İslâmcı Siyasetin Mümkün Hali: Milli Görüş	38
2. 2. 2. 1. Milli Görüş’e Değın İslamcı Tavrı	40
2. 3. İSLAMCILIĞIN TÜRK SİYASAL YAŞAMINDAKİ ÖRGÜTLÜ TEMSİLİ: MİLLİ GÖRÜŞ PARTİLERİ	42
2. 3. 1. Milli Görüş Partilerinin Teşekkülüne Dair Bir Parantez: İskenderpaşa Cemaati	42
2. 3. 2. Milli Nizam Partisi	46
2. 3. 3. Milli Selamet Partisi	50
2. 3. 4. Refah Partisi	52
2. 4. MİLLİ GÖRÜŞ PARTİLERİNİN SİYASAL PRATİKLERİ	56
2. 5. 28 ŞUBAT SÜRECİ VE MİLLİ GÖRÜŞE YASAK; FAZİLET PARTİSİ	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADALET ve KALKINMA PARTİSİ: İKTİDARDAKİ İSLAMİ TON

3. 1. AK PARTİ’NİN DOĞUŞU	63
3. 1. 1. Milli Görüş’ün Yenilikçileri	65
3. 2. AK PARTİ’NİN KURULUŞU VE KİMLİĞİ TARTIŞMALARI	69
3. 3. MUHAFAZAKÂR DEMOKRASİ ETİKETİ	71

3. 4. AK PARTİ DÖNEMİ SİYASAL PRATİKLER	76
3. 4. 1. “1 Mart” Tezkere Süreci	79
3. 4. 2. 2007 Cumhurbaşkanlığı Seçim Süreci ve 27 Nisan E-Muhtıra	81
3. 4. 3. Kapatma Davası	84
3. 4. 4. 2010 Anayasa Referandumunu	85
3. 4. 5. Gezi Parkı Olayları	86
3. 4. 6 Ergenekon Operasyonları	87
3. 4. 7. 17-25 Aralık Siyasete Dışardan Müdahale	88
3. 4. 8. Hazirandan Kasıma 2015	91
3. 4. 9. Davutoğlu Çekiliyor	92
3. 4. 10. 15 Temmuz Sonrası	93
3. 5. AK PARTİ’DE ORTAK AKLIN SONU: TEK LİDER ERDOĞAN DÖNEMİ	94
3. 6. AK PARTİ SİYASETİNİN İSLAMİ TONU	97
3. 6. 1. İslami Siyasetin AK Parti’cesi	97
SONUÇ	109
KAYNAKÇA.....	116

KISALTMALAR

AB	:Avrupa Birliği
ABD	:Amerika Birleşik Devletleri
AİHM	:Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AK Parti	:Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	:Anavatan Partisi
AP	:Adalet Partisi
AYM	:Anayasa Mahkemesi
BM	:Birleşmiş Milletler
BMGK	:Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CGP	:Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	:Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	:Çeviren
D-8	:Development Eight
DEP	:Demokrasi Partisi
Der.	:Derleyen
DGM	:Devlet Güvenlik Mahkemesi
DİB	:Diyanet İşleri Başkanlığı
DP	:Demokrat Parti
DPT	:Devlet Planlama Teşkilatı
DYP	:Doğru Yol Partisi
Ed.	:Editör
FP	:Fazilet Partisi

Haz.	:Hazırlayan
IDP	:Islahatçı Demokrasi Partisi
İİBF	:İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
MÇP	:Milliyetçi Çalışma Partisi
MGK	:Milli Güvenlik Kurulu
MHP	:Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	:Milli Nizam Partisi
MSP	:Milli Selamet Partisi
MÜSİAD	:Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
NATO	:Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
ODTÜ	:Orta Doğu Teknik Üniversitesi
PhD	:Doctor of Philosophy
RTÜK	:Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
SBF	:Siyasal Bilgiler Fakültesi
sy.	:Sayı
t.y.	:Tarih Yok
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	:Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TCK	:Türk Ceza Kanunu
TDK	:Türk Dil Kurumu
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
TRT	:Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TSK	:Türk Silahlı Kuvvetleri
TTK	:Türk Tarih Kurumu

TÜİK	:Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	:Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
y.e.y.	:Yayın Evi Yok
y.y.	:Yayın Yeri Yok
YAŞ	:Yüksek Askeri Şura
Yay.	:Yayınlayan
YÖK	:Yüksek Öğretim Kurulu
YSK	:Yüksek Seçim Kurulu

ÖN SÖZ

Ağustos 2001'deki kuruluşunun üzerinden geçen neredeyse bir buçuk sene sonunda girdiği ilk seçimden tek başına iktidar olarak çıkan Adalet ve Kalkınma Partisi o tarihten bu yana Türkiye siyasetinde tek başına hükümet etmektedir. Partinin iktidar olduğu dönemler boyunca Türkiye, kimi yumuşak kimi sert olan ve pek çok sahada gerçekleşen dönüşümler yaşamış, yaşamakta ve yaşayacak görünmektedir. Bu durumun nedenlerinin anlaşılabilir olarak ortaya koyulması ve değişimin nitelik, seyir, doğrultu, fikri temel, erek ve sonuçlarına dair öngörülebilirlik yetisi kazanılması için ise öncelikle Adalet ve Kalkınma Partisi'nin bu denli yüksek etki kapasitesinin gelişim ve devam etme dinamiklerinin anlaşılabilir olması gerekmektedir.

Bu gerekliliği yerine getirmenin koşulu da Adalet ve Kalkınma Partisi'ni ortaya çıkaran koşulların, partiyi var eden düşünsel iklimin tarihsel seyrinin ve bu seyrindeki dönüşümlerin, partinin girmiş olduğu iktidar mücadelesi süreçlerinin ve muktendir olduktan sonra ortaya koyduğu edimlerin motivasyon kaynağının ve varmak istediği amaçların ortaya koyulmasıdır.

Bu çalışma, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin içinden çıktığı geleneğe kadar uzanan bir tepkiselliğin İslami temelde siyasal örgütlenişinin tarihsel seyrini ve düşünsel değişimini ortaya koyarak AK Parti dönemine yansımalarını incelemek gayretini üstlenecektir.

Çalışmanın hazırlanmasına sunduğu katkıdan ötürü danışman hocam Prof. Fatih Duman'a teşekkürlerimi sunarım.

23/ 04/ 2019

Mustafa Yaşar Rüzgar

GİRİŞ

İktidar olduğu ilk günden bu yana Adalet ve Kalkınma Parti'si, Türkiye'de siyasetin doğrudan ve dolaylı esas dönüştürücü aktörü olmuştur. Siyaseten iktidar olmakla başlayan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin hükümet etme süreci, günümüzde de devam etmekte ve parti adeta devletle bütünleşmiş bir görüntü sergilemektedir. Bu süreçte yeni bir hükümet sistemini hayata geçiren parti, lideri Erdoğan'ı devlet başkanlığına taşımıştır. Türk siyasetinin bu döneminde yaşanan dönüşümleri anlayabilmek ve bu dönüşümlerin sonucu olarak ortaya çıkan durumların gelecekte yaratacağı etkilerin öngörülebilmesine katkı sunmak için ise Adalet ve Kalkınma Parti'sinin mevcudiyet koşullarını oluşturan tarihsel seyir ile karar alıcılarının düşün, söylem ve edimlerinin şekillendiricisi fikri zeminin incelenmesi bir gerekliliktir. Bu çalışma da bu gereklilikten hareketle yürütülmüştür.

Çalışmada ileri sürülen temel tez, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin siyasal iktidarı ve parti lideri ile parti arasındaki özdeşlik derinleştikçe, "İslami hassasiyetler" temelinde ortaya koyulan politik söylem ve edimlerin arttığı; partinin bu bağlamda görünür olan İslami tondaki kimi söylem ve edimlerine dayanak teşkil eden temel tarihsel motivasyonun ise Tanzimat ile resmiyet kazanan yenileşme girişimlerinin ortaya çıkardığı "Müslüman hassasiyetleri" olduğudur.

İslami hassasiyetlerin ortaya çıkışı, Milli Görüş adıyla siyasal örgütlenişi, Milli Görüş geleneğinden yetişen isimlerin kendilerini Milli Görüş'ten ayırıştırarak kurdukları Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ortaya çıkış süreci ve iktidarı derinleşen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin İslami yaklaşım ve "Müslüman hassasiyetleri" temelinde görünürlüğü artan politik tutumu çalışmanın sınırlarını oluşturmaktadır.

Uzunca bir süredir Türkiye'de siyasal iktidarı tek başına elinde bulduran Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde, Türk siyasi hayatı pek çok yönden köklü şekilde dönüşüme uğramıştır. Kurulduğu günden beri ortaya koyduğu ve oluşturmaya çalıştığı siyasal anlayış eleştiri konusu yapılan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin siyasal kimliği, konuyla ilgili tartışmaların güncelliğini hiç kaybetmeyen meselesi olmuştur. Partinin kurucuları ve asli karar alıcılarının Türkiye'de İslami siyasetin kurumsal yapısı olan Milli Görüş partilerinden ve İslami dünya görüşünden geliyor oluşları; Tanzimat süreciyle başlayan batılı kurumları ve kaideleri yürürlüğe koyarak ileri toplumlara yetişme çabalarına karşıt gelişen refleksler ve "Müslüman hassasiyetler" kesiminin bir mensubu

olmaları nedeniyle, partinin siyasal düşünüşüne dair tartışmalar çoğu zaman siyasal gündemin önemli sıralarındaki yerini korumuştur.

Bu çalışmayı literatürde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin siyasal kimliğini tartışma ve tanıtlamaya dönük olarak yapılmış çalışmalardan ayıran temel fark, partinin derinleşen iktidarı döneminde ortaya çıkmaya başlayan İslami tondaki politikalarının sistematize edilmiş bir siyasal düşünüşün ürününden ziyade yenileşme hareketleriyle ortaya çıkan "İslami hassasiyetler" ve bu temelde gelişen siyasal örgütlülük ikliminin biçimlendirdiği karar alıcı zihinlerinin yansıması olduğunun ortaya koyulmaya çalışılmasıdır. Bu bağlamda, yenileşme girişimlerine karşıt olarak gelişen, "İslami hassasiyetler" ve "Müslüman tepkisi" biçiminde kavramsallaştırılan toplumsal görünüş zaman içinde siyasal örgütlülük ile sisteme dâhil olmuş, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ileri gelenleri de bu siyasal örgütlülük içinden yetişmişlerdir.

Bu çalışmada amaçlanan da Adalet ve Kalkınma Partisi'nin, içinden geldiği İslami hassasiyetler ve tepkilerin bir ürünü olan siyasal geleneğin tarihsel seyrini ve bu gelenekten nasıl ayrışarak iktidar olduğunu, iktidarını tahkim ettikten sonra da geleneğiyle özdeşleşmiş bazı İslami yaklaşımları tatbik edişini ortaya koyarak betimlemektir.

Bu amaçla çalışmanın kapsamını, toplumsal bir eylemlilik olarak ortaya çıkan Müslüman hassasiyetleri, bu hassasiyetlerin Milli Görüş adıyla siyasal örgütlenişi ve sisteme dâhil oluşu ile Adalet ve Kalkınma Partisi'ne İslami tonunu veren politikaları ortaya koyan zihinlerin yetiştiği bu siyasal örgütlülük ve refleks iklimi oluşturmaktadır. Bu nedenle çalışmanın birinci bölümünde incelenen Tanzimat yenileşmesiyle başlayan süreç, beraberinde getirdiği ve "Müslüman tepkisine" neden olan etkileri ile İslami hassasiyetlerin görünüşü bağlamında ortaya koyulmuştur. Dolayısıyla başlı başına ayrıca bir çalışmanın konusu olabilecek boyuttaki Osmanlı Yenileşmesi ve sürecin detaylı tahlili bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Çalışmanın ikinci bölümünde Cumhuriyet ile birlikte ortaya çıkan yeni durumun İslami siyasal düşünceye etkisi ve İslami siyasetin kurumsal temsilcisi olarak değerlendirilen Milli Görüş geleneğinin, Müslüman hassasiyetlerinin ve İslami taleplerin tarihsel seyri içindeki konumu izaha çalışılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise siyasal zihin dünyaları Milli Görüş geleneği içinde biçimlenen ancak gelenekten ayrışarak farklılık vurgusu yapan isimlerin kurduğu Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ortaya çıkış süreci ve yeni bir siyasal kimlik ortaya koyma iddiası incelenmiştir. Siyasal liderliğini ve iktidarını derinleştiren bazı gelişmeler üzerinden,

iktidarı muhkem hale gelen AK Parti'nin siyasetindeki “Müslüman refleks” ve İslami hassasiyet tonlarının arttığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Batıyla, batılı kurum ve kaidelerle bütünleşme süreci ve bu süreç ile sürecin getirdiklerine karşı gelişen tepkiler; Osmanlı Devleti'nde yenileşme çabaları başladığı günden günümüze devam etmiş ve bu sürece bakış etrafında şekillenen Türk siyasetinin temel tartışma nesnesini oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan Batıya dâhil olma niyeti ve süreci Islahat Fermanı ile kesinlik kazanmış, Meşrutiyetle devam etmiş, Cumhuriyetle de doruğa erişmiştir. Bu süreçlere gösterilen ilk ve organize olmayan tepkiler de süreçlerin şiddetiyle orantılı biçimde gelişmiştir. Çağın gereklerini tatbik etme ve çağa dâhil olma sürecinin beraberinde getirdiği; eski yapıların pek çoğunun etkisinin, gücünün ve anlamının sorgulanmaya başlanması olmuştur. Bu sorgulamanın sonucunda da bu yapılara teveccühün azalmasından daha etkili bir durum olarak devletin ve toplumun içine düştüğü geri durumdan bu yapıların mesul tutulması yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımı benimseyen idareciler ve karar alıcılar da toplumsal, ekonomik, siyasal, hukuki ve idari kurumları, geri durumun müsebbibi olan eski kaidelerden arındırma faaliyetine girişmiştir. İslamiyet ve Müslümanlığın, yaşamın her alanını kuşatan ve her türlü kurum, kural ve düşünüşte asırlardır esas belirleyici unsur olduğu gerçeği de bu arındırma girişimlerinin başlıca konusunun din olmasını zorunlu kılmıştır.

Verileri arşiv araştırması ve literatür taraması teknikleriyle temin edilen bu çalışmada, Tanzimat'la başlayan yenileşme faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan ve İslami bir tepki doğmasına yol açan kaideler nelerdir? İslami tepkiler ne şekilde olmuştur? Cumhuriyet'in ilanından sonra inşa edilen siyasal sisteme dâhil olan İslamcı yaklaşım, İslami tepkiden İslami talebe mi dönüşmüştür? Adalet ve Kalkınma Partisi, İslami talepleri ne ölçüde karşılayabilmiştir? Adalet ve Kalkınma Partisi'nin İslami talepleri karşılamasının ötesinde bir İslami inşa tasavvuru var mıdır? Sorunlarına yanıt aranacak; Tanzimat'la başlayan yenileşme faaliyetlerinin getirdiği yeniliklerin, İslami yaşamı ve Müslümanlığı tehdit ettiğini düşünerek bu girişimlere karşı gösterilen tepkilerin tarihsel seyri ile hem bu girişimlerin hem de bunlara gösterilen tepkilerin dönemlere göre aldığı biçimler ortaya koyulacaktır. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin de bu tarihsel seyirden azade olmadığı ve kendisine özgü formuyla hem yenileşme girişimlerinin hem de bunlara karşı tarihsel ve düşünsel tepkilerin etkin bir uygulayıcı aktörü olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Türkiye'de yenileşme tarihi boyunca mevcut olan İslami refleksin zaman içinde sivriliklerinin aşınarak oldukça yuvarlak bir biçimde Adalet ve Kalkınma Partisi

ile iktidara geldiği ve iktidardaki eser miktarda İslami tonun hala bir toplumsal inşa malzemesi olarak kullanılabilirdiği açıklanacaktır.

Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de girişilen yenileşme ve çağdaşlaşma faaliyetlerinin pek çok farklı alanı kapsayan boyutu olmuştur. Bu faaliyetlere yönelik eleştiri ve tepkilerin dayandığı farklı mülâhazalar da mevcuttur. Bu çalışmanın kapsamını ise Adalet ve Kalkınma Partisi'nin içinden çıktığı geleneğin, yenileşmeye karşı gösterilen İslami hassasiyetler ve tepkiselliğin tarihsel boyutu, biçimi, talepleri ile Adalet ve Kalkınma Partisi'nde karşılık bulan kısmı oluşturmaktadır. Bu çalışmanın sınırlarını ise Tanzimat Fermanı'yla üstünlüğünü kaybettiğini, bunun yanı sıra yenileşme süreçlerinin getirdikleri ve uygulanma biçimiyle de İslamiyet'in kaybediliyor olduğunu düşünen kimi Müslüman kesimin, Cumhuriyet'in tesis ettiği ve dâhil oldukları düzendeki biçimleri ile yakın dönemde bu biçimin geçirdiği dönüşüm sonucunda iktidara erişmesi ve muktedir olduktan sonra girişmeye çalıştığı inşa faaliyeti oluşturacaktır.

Bu bağlamda, çalışmanın birinci bölümünde Tanzimat Fermanı ile ilan, Islahat Fermanı'yla ikrar, Kanuni Esasi ve Meşrutiyet düzeniyle de tesis edilen Müslüman ile Gayrimüslim arasındaki hukuki ve siyasi eşitliğin, neden olduğu İslami tepki ve bunların biçimi incelenecektir. Osmanlı Devleti, 19. Yüzyılın ikinci çeyreğine girildiğinde askeri ve ekonomik olarak oldukça başarısız bir yapıya sahiptir. Hem Avrupa'nın büyük güçleri hem de kendi tebaası olan bazı milletler birbiri ardına Osmanlı Devleti'nden ticari imtiyaz, toprak, siyasi avantaj koparmaya başlamıştır. Öyle ki Osmanlı, kendisine bağlı bir eyaletin valisi karşısında bile bozguna uğrayacak denli zayıflamıştır. Osmanlı gibi bir yapının bir anda yok olmasının yaratacağı kaosun da endişesiyle Avrupalı devletler, idarecilere devleti toparlamak için yenilikler yapmalarını telkin etmişler, geri durumdan kurtulmanın yolunun bu olduğunu düşünen idareciler yenileşmek için faaliyetlere girişmişlerdir. Tanzimat Fermanı bu niyetin açıkça ilanını ve hukuki altyapısını oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı ile Müslüman ile Gayrimüslim unsurlar hukuki olarak eşit sayılmışlar bu durum da devletin asli unsuru ve şeriata göre üstün durumda olan Müslüman kesimden tepkiler ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tanzimat'a kıyasla, açıkça yabancı devletler tarafından zorla ilan ettirilen Gayrimüslimleri avantajlı pozisyona getirmek için hazırlanan Islahat Fermanıyla da İslami tepkiler iyiden iyiye güç kazanmıştır. Bu güçlü tepkileri politikasının bir aracı olarak kullanmaya çalışan II. Abdülhamit, İslami yaklaşımı hem içerde hem de dışarda ülkeyi bir arada tutmak, ülkenin itibarını ve nüfuzunu artırmak, diplomaside koz olarak kullanmak gibi amaçlarla

kullanmaya çabalamıştır. Nihayetinde ne İslami güzel günler geri gelmiş ne de tam olarak ileri seviyedeki batılılar gibi olunmuştur. İkinci defa ilan olunan meşrutiyet sonucunda ortaya çıkan kaos, İslami tepkilerin en şeditlerinden birinin fiili olarak idareye teşebbüste bulunmasına ve ayaklanmasına neden olmuştur. Bir süre sonra ise bu şedit tepki imha edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu sürecin İslami yaklaşımla tahlilini yapan Said Halim Paşa olmuştur. Paşa, batının körü körüne taklit edilmesini eleştirerek çözümün İslam'ın tekrardan hâkim kaide olmasında ve daha fazla Müslümanlaşmakta olduğunu öne sürmüştür.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Cumhuriyet Devrimlerinin getirdikleri ortaya koyulacak, çok partili hayatla birlikte sisteme dâhil olan İslami siyasetin ve İslami taleplerin siyasal örgütlenişi, biçimsel değişimi, siyasal pratikleri ve tehdit olarak algılanıp tasfiye edilmeleri süreçleri incelenecektir. Cumhuriyet Devrimleri ile İslam'ın içine dâhil olduğu ve kök saldığı siyasal, hukuki ve idari kaideler ile kurumlar dünyevileştirilerek, çağın gerekleri için yetersiz görülen İslam'dan arındırılmıştır. Bu arındırma işleminin sosyal ve kültürel boyutları da olmuştur. Gerek bu boyutların etkilediğı ve köklü alışkanlıklarının değişmesi çok zor olan kitleler gerekse de eski dünya ve rejimin, bunların dayandığı kaidelerin tasfiyesi kimi tepkilere neden olmuştur. Ancak yeni rejim bu tepkilerin bir tehdit olmasını önleyebilmiş ve uzunca bir süre iktidar aklına alternatif olmadan, tek biçimli bir idare egemen olmuştur. Buna rağmen çok partili yaşama geçen de bu idare olmuştur. Çok partili yaşama birlikte de İslami tepkilere sahip kesimler mevcudun dışındaki alternatif olan DP'yi desteklemişler ve taleplerini bunun üzerinden karşılamaya çalışmışlardır. Askeri müdahale ile tasfiye edilen DP yerine, onun mirasçısı olan AP'yi desteklemeye devam etmişlerdir. Ancak zamanla AP, İslami taleplere yetersiz gelmeye başlamış ve İslami yaklaşım Milli Görüş adlandırmasıyla kendi siyasal örgütlemesi Milli Nizam Partisi'ni (MNP) kurarak siyasal sisteme dâhil olmuştur. Rejim, bu girişimi bir tehlike olarak görmüş ve partiyi kapatmıştır. İslami siyaset kısa bir süre sonra Milli Selamet Partisi (MSP) ismiyle faaliyetine devam etmiştir. 1980 Askeri Müdahalesi neticesinde bütün partilerle birlikte kapatılan MSP yerine de yasaklar kalktıktan sonra Refah Partisi (RP) kurulmuş ve güçlenen İslami siyaset doksanlı yılların ortasında resmen iktidara ortak olmuştur. İslami siyaset bir başbakan çıkarmıştır. Ancak bundan sonra devreye egemen devlet anlayışı ve laik hassasiyetler girerek RP'yi kapatmış, siyasetçilerini yasaklamış, İslami siyasete balans ayarı vermiştir. RP yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) de kapatılmış, İslami siyasetin mevcut biçiminin Türkiye'de

siyaset yapma olanağının kalmadığı anlaşılmıştır. Nitekim bunu gören ve gelenek içinden değiştiklerini ifade ederek kopan bir grup Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ile siyasal yaşama dâhil olmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, siyasal alanın İslami yaklaşımlara kapatılışı ve İslami siyasetin tasfiye edilmesi çabaları neticesinde; İslami Milli Görüş geleneğinin içinde, İslami tepkilerin egemen olduğu çevrede yetişmiş, kendi ürünü olan yenileşme ve değişim yanlısı isimlerin düşünsel başkalaşım geçirerek oluşturdukları siyasal örgütleniş incelenecektir. Adalet ve Kalkınma Partisi adıyla varlık kazanan bu yeni yapının ortaya çıkış süreci, kendisine yeni bir siyasal kimlik oluşturma çabası, kurulu düzenle olan mücadelesi ve sonunda muktedir olduktan sonra ortaya koyduğu politikaların düşünsel arka planındaki İslami yön ortaya koyulacaktır. Milli Görüş geleneğinin siyasi partileri kapatılmış, kurulu düzen ve devlet anlayışı İslami yaklaşıma siyaset sahasında yer bırakmamıştır. Tasfiye edilen geleneğin içinde, iktidar olmaya odaklı ve iktidar arzusunda olan, bir süredir de geleneğin pek de kabul etmediği yeni yaklaşımları siyaseten tatbik eden yenilik ve değişim yanlısı bazı isimler parti içinde liderlik mücadelesi vermiş ancak başarılı olamamıştır. Yenilikçilerin de liderliği için yarıştığı Milli Görüş geleneğinin FP de kapatılınca, bu isimlerin İslami yaklaşımın dışında ayrı bir siyasal yapı kurmaları kolay ve mümkün olmuştur. Adalet ve Kalkınma Partisi adıyla kurulan bu yeni parti girdiği ilk seçimlerden tek başına iktidar olarak galip çıkmıştır. Partinin ve kurucuların geçmişinin beslediği önyargılar ve önde gelen kurucu isimlerin mevcut devlet anlayışıyla zaman zaman sorun yaşamış, hatta hapis cezası dahi almış olmaları iktidarının ilk döneminde AK Parti'nin özellikle etkili destekçilere ihtiyaç duymasına neden olmuştur. Bunun farkında olan parti, demokrasi, hukuk devleti, serbest piyasa, insan hakları, Avrupa Birliği süreci söylemlerine ve bu yönde çalışmalara dört elle sarılarak iktidarını elde tutmuştur. Bu süreçte demokratik reformlar yapılmış, devlet yönetiminin sivilleştirilmesi yönünde ciddi adımlar atılmış, haklar ve özgürlükler konusunda ilerlemeler sağlamıştır. Ancak AK Parti, iktidarı muhkem hale gelmeye başladıkça bu yöndeki söylem ve eylemlerden uzaklaşmaya başlamıştır. İktidarının ilk dönemi sonunda mevcut devlet anlayışı karşısında oldukça sağlam ve üstün bir pozisyona sahip olmuştur. AK Parti'nin egemen hale gelmesi süreci aynı zamanda partinin lideri Tayyip Erdoğan'ın da egemen hale gelmesini beraberinde getirmiştir. Partinin kuruluş ve ilk zamanlar karar alma süreçlerinin ortak akılla ve ekip çalışmasıyla yürütüldüğü ve AK Parti'nin bizatihi Erdoğan tarafından; lider sultanının olmadığı, kolektif aklın egemen olduğu, demokrasiyi

nce kendi içinde ileten parti olarak kamuoyuna duyurulduğu dnldğnde Erdoğan ve AK Parti'nin zaman içinde geldiği yer aksi bir istikamettir. Nitekim bu duruma en çok Erdoğan'ın yola birlikte çıktığı ve AK Partiyi var ettiği kimi isimler çeşitli eleştiriler ve sitemkr açıklamalarla dikkat çekmiştir. Tek karar alıcı ve politika yapıcı olan Erdoğan'da, AK Parti'nin muktedirliği arttığa hızlanan İslami uygulamalar tonunu iyiden iyiye artırmıştır. Özel yaşam ile ilgili birtakım beyanları, dindar nesil yetiştirmek istediğini belirtmiş olması, imam hatipletirme politikaları gibi tutumları, eser miktarda da olsa AK Parti'deki İslami yaklaşımın ve İslami tonun önemli göstergeleri olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TANZİMATINA KARŞI GELİŞEN MÜSLÜMAN HASSASİYETLERİ

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin Avrupalı rakipleri ve içerde ayrılıkçı unsurlar karşısında içine düştüğü siyasal, ekonomik ve askeri geri duruma çözüm olarak; artık eskiyen, çağın ihtiyaç ve gereklerini karşılama olanağı bulunmadığı düşünülen idari ve hukuki mevcut kaidelerle kurumların yerine, ileri durumdaki Batının kaide ve kurumlarını koymak gerektiğini düşünen devlet adamları tarafından başlatılan yenileşme çalışmalarının getirdikleri ve bunlara karşı gelişen İslami temelli tepkiler ortaya koyulacaktır.

1.1. “TANZİMAT¹” İHTİYACI

Aydınlanma sonrasında yeniden doğan Avrupa'nın, teknolojik buluşlar ve sanayileşmeyle birlikte yeni teknik ve lojistik imkânlarla donattığı orduları karşısında Osmanlı ordularının mağlubiyetleri süreklilik kazanmaya başlamış, Fransız Devrimi'nin etkisiyle bağımsız olarak ayrı birer devlet olma gayretlerine girişen imparatorlukta uluslar otorite ve asayiş zayıflatmıştır. Devletin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak çağın gerisinde kalmış mali ve iktisadi yapı, bozulan ve yozlaşan vergi sistemi, yabancı devletlere verilmiş olan kapitülasyonlar, savaşlar hazineyi boşaltmıştır. Gelir bulmak için borçlanılmış ve borçlandıkça da ekonomik bağımlılık derinleşmiştir. İyice zayıflayan merkezi otorite ve merkezi güç, imparatorluğun bekasını tehdit eder hale gelmiştir.²

Bu duruma karşı tedbir alınması ve devletin yeniden eski güçlü günlerine kavuşabilmesi için de mevcut kurumları ve yapıları yeniden düzenleme ve inşa işine girişilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Yüzyıl tarihini ortaya koyan esas olgu olan

---

¹ Tanzimat sözcüğü devlet yönetiminin iyileştirilmesi için yapılan idari düzenlemeler anlamına geldiği gibi 1839 yılında bir fermanla ilan edilen, idari, fikri, sosyal, hukuki pek çok alanda Batı'ya yönelme, ayak uydurma dönemi anlamlarına da gelir. TDK, *Büyük Türkçe Sözlük*, erişim tarihi: 14 Nisan 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cb37bcaed49b1.33191593

² Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1987), 101-105.

Tanzimat ise sosyal ve ekonomik yapısı çürüyerek yok olmakta olan imparatorluğun yeni kaideler ve ilkelerle yeniden inşa edilmesi faaliyetinin adı olmuştur.³

Osmanlı Devleti'nde girişilen çağdaşlaşma faaliyetleri, aile hayatından idari yapıya, hukuk sisteminden maliyeye yaşamın pek çok sahasında alışlagelen kalıpların sarsılmasına, egemen dini anlayış ve bu anlayış temelinde inşa edilmiş olan kaidelerle kurumsal yapıların dönüşmesine neden olmuştur. Aslında ilk başta faydacı yaklaşımlarla girişilen çağdaşlaşma faaliyetleri zamanla oldukça derinleşmiş, gerçeklik kazanmış ve Osmanlı ardılı olan Cumhuriyet'e; parlamento, idari ve mali yapı, eğitim sistemi, siyasi parti kadroları gibi kurumları miras bırakmıştır. Pek çok sektörde gerçekleşen bu dönüşüme de dönemin insanı, farkındalığını gösterir biçimde "Tanzimat" adını vermiştir.⁴

Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinden daha kudretli olduğu dönemlerde bu devletlerden bazılarına birtakım ticari ayrıcalıklar vermiştir. Siyasi ve ticari maksatlarla, İslami hukuk ve idari anlayışının bir gereği, kudretinin de nişanesi bir lütuf olarak verdiği bu ayrıcalıklar Osmanlı Devleti'nin zamanla zayıflaması ve ayrıcalık sahibi devletlerin sürekli artan suiistimalleri neticesinde imparatorluğu yıkıma götüren en önemli etkenlerden birisi haline gelmiştir. Ticari, siyasi, idari, hukuki alanlardaki bağımsızlığın yitirilmesine, ülkenin adeta bir sömürge haline gelmesine, ayrıcalıklardan faydalanmak için yabancı devletlerin güdümüne giren tebaa ile sorunlar yaşanmasına, esas unsur olan Müslüman tebaanın kendi ülkesinde ezilip sömürülmesine neden olmuştur.⁵ 1835 yılından itibaren ayrıcalıklardan yararlanarak ticaret yapmak isteyen her memlekette pek çok yabancı Osmanlı ülkesine akın etmeye başlamış, evvela belirli ülkelere tanınan imtiyazlara yıllar geçtikçe Osmanlı ile diplomatik ve siyasi ilişki kuran neredeyse bütün devletler sahip olmuştur. Öyle ki Osmanlı'dan henüz ayrılan Yunanistan, Romanya ve Sırbistan bile ticari imtiyaz hakkı elde etmiştir.⁶

İmparatorluğun güçsüzlüğünü içte ve dışta apaçık ortaya koyan gelişme ise Mehmet Ali hadisesi⁷ olmuştur. Öyle ki; dönemin sultanı 2. Mahmut, devletin

³ Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu ve Halil İnalcık (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 14.

⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 13-37.

⁵ Aybars Pamir, "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 51, sy. 2 (2002): 114-115.

⁶ Zekeriya Türkmen, "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6, sy. 6 (1995): 337-338.

⁷ Osmanlı merkezi idaresi, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan Mora'daki isyanı bastırması için yardım istemiş, askerlerini Mora'ya gönderen Mehmet Ali bu yardımı karşılığında bazı eyaletlerin kendisine

parçalanmasını ve Mehmet Ali tarafından talan edilmesini önleyebilmek için İngiltere ile Balta Limanı anlaşmasını yapmak zorunda kalmıştır. Anlaşmayla Osmanlı ülkesi İngiliz tüccarları ve ürünleri için mümkün olan en cazip pazarlardan biri haline gelmiştir. Diğer Avrupa devletleri İngiliz mallarına karşı kendi pazarlarını ve üreticilerini yüksek gümrük duvarlarıyla korurken Balta Limanı ile Osmanlı Devleti gümrük tarifelerini düşürmüş, zamanla kendi tebaasından olan tüccar ve üreticiler İngilizlerle rekabet edemez hale gelmiştir.⁸

Avrupalı devletlerin sahip oldukları ayrıcalıkların kendisine has tarihsel gelişimi ve koşulları olmasının yanı sıra özellikle 19. Yüzyıl başlarında yoğun olarak genişlemiş, derinlik ve süreklilik kazanmıştır. Sanayisi, üretim ve ticaret kapasitesi başka devletlere göre daha gelişkin olan devletlerin hammadde ve pazar ihtiyacı da artmıştır. Bu ihtiyaçlarını karşılayacakları yerler ise kendilerinden daha zayıf ve ticaret koşullarını mümkün olduğunca kendi faydalarına düzenlettirebilecekleri ülkelerdir.

Örneğin; 1838 Balta Limanı antlaşmasıyla Osmanlı Ülkesinde sahip olduğu ayrıcalıkları genişleterek derinleştiren İngiltere, aynı tarihlerde Ön Asya'nın yanı sıra Uzak Asya'da, Çin'de de birtakım ayrıcalıklar kazanmıştır. Üstelik bunu Çin'e kendi rızası ile değil savaşıarak, zorla kabul ettirmiştir. Bu olay tarihte Afyon Savaşları⁹ olarak bilinen savaşlardan ilki olan Birinci Afyon Savaşı'dır. İngiltere savaşta mağlup ettiği Çin ile imzaladığı anlaşmalar sonucunda savaş tazminatı almış, iskân ve ticaret maksadıyla Çin'in beş limanının sahipliğini kazanmış, gümrük vergileri sabitlenmiş ve Çin'de bulunan İngilizlerin Çin mahkemelerine karşı bağışıklığı ayrıcalığını elde etmiştir. Birkaç yıl içerisinde de Çin, önce Amerika sonra da Fransa'ya benzer birtakım ayrıcalıklar vermek durumunda kalmıştır.¹⁰

---

bağlanmasını talep etmiştir. Kendisine rakip bir kuvvet olarak yükselmeye başlayan Mehmet Ali ile Osmanlı Devleti arasında bir mücadele başlamıştır. Mehmet Ali Paşa hadisesini konu edinen kaynaklar için bkz. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım* (Ankara: TTK, 1988). ; Gilbert Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu (İstanbul: Doğan Kitap, 1999).

⁸ Serkan Demirbaş, "The Treaty Of Balta Limanı's Role In Anglo-Ottoman Relations During The Mehmet Ali Problem", *Journal of History School* 8, sy. 24 (2015): 246.

⁹ Kenneth Pletcher, "Opium Wars", *Encyclopedia Britannica*, erişim tarihi: 14 Nisan 2018, <https://www.britannica.com/topic/Opium-Wars>

¹⁰ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, "Batı-Çin Savaşları ve Osmanlı Devleti", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36, sy. 62 (2017): 92-93.

1. 2. TANZİMAT'IN KÖŞE TAŞLARI

1. 2. 1. Tanzimat Fermanı

II. Mahmut'un ölümünden sonra tahta geçen Sultan Abdülmecit'e selefinden miras kalan bir mesele de devleti yeniden düzenlemek ve iyileştirmek için ilanına karar verilmiş bulunan "Tanzimat'tı." Ordusu ve donanması Mısır tarafından etkisiz kılınmış olan Abdülmecit, beka tehlikesi içindeki devleti kurtarmak ve tahkim etmek için ihtiyaç duyulan uluslararası desteğin devlette yapılacak bir Tanzimat'la sağlanabileceğini düşünüyordu. Bu konuda kendisi gibi düşünen, İngiltere ve Fransa'da elçilik yapmış olan ve o ülkelerin hukuki ve meşruti yapısını iyi bilen Mustafa Reşit Paşa'yı görevlendirdi. Böylece 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Parkı'nda Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan fermanla "Tanzimat-ı Hayriye" resmen ilan edildi.¹¹

Fermanda, Osmanlı Devleti'nin o an içinde bulunduğu durum fakir ve güçsüz bir durum olarak tespit edilmiş ve bunun nedeni olarak; refahının, ihtişamının, kudretinin esas kaynağı olan ve kurulduğu günden beri tamı tamına riayet edilen Kuran ve şeriat hükümlerinden son yüz elli yıldır sapılmış olması belirtilmiştir. Şeriatın hükümleriyle yönetilmeyen hiçbir ülkenin yaşamını sürdüremeyeceği, bugünden itibaren devlet ve ahalinin refahı doğrultusunda ihtiyaç duyulan düzenlemeler için girişilecek gayretle beş on yıla kalmadan tekrar güçlü ve zengin bir ülke olunabileceği ifade edilmiştir. Allah'ın yardım ve inayeti, Peygamberin şefaatiyle idareyi iyileştirmek için yeni kanunlar yapılacağı ortaya konmuştur. Bu kanunların özünü ve mahiyetini oluşturacak hususlar; can, ırz, namus ve mal güvenliğinin teminat altına alınması, vergilendirmenin, askere alımın ve askerlik süresinin yeniden düzenlenmesi hükümleridir. Fermanda yapılacak esas düzenlemeler gerekçeleri ile ortaya konulmuştur. Buna göre; can ve güvenliğinin teminat altına alınması ile insanların dürüstlük ve doğruluktan ayrılmak zorunda kalmalarının önüne geçilecek, devlete sadakat ve güven sağlanacak, devletin ve milletin iyiliğine çalışılacaktır. Canı ve malı güvencede olan ahali devletine ve milletine ısınacak, vatan sevgisi artacaktır. Vergilendirme yeniden düzenlenecek, herkesten gücüne göre vergi alınacaktır. Askerlik işleri yeniden düzene konulacak, hesapsız, plansız ve süresiz askere alma yapılmayacaktır. Düzensiz, ömürlük, hesapsız askere almanın neticesinde tarım, ticaret ve nüfus artışı sekteye uğramaktadır bu sebeple askerlik dört ya da beş sene

---

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)* (Ankara: TTK, 2007), 169-170.

ile sınırlı olacaktır. Fermana ayrıca hiç kimsenin, açıkça yargılanmadan ve hakkında şer’i hüküm verilmeden idam edilemeyeceği belirtilmiş, suçun şahsi olduğu ifade ve kabul edilerek, suçlunun malının müsadere edilemeyeceği ifade edilmiştir. Kanun ve nizamname çıkarılması için çalışacak devlet adamlarına söz ve fikir serbestisi tanınmış ve memur maaşlarıyla ilgili de bir düzenleme yapılacağı ifade edilerek memurlara rüşvetten uzak durmaları tembihlenmiştir. Fermana ve fermana sayılan hususlarla ilgili düzenlemelere tam riayet için bütün vekil, vezir ve ulemanın Hırka-ı Şerif odasında söz verip yemin edecekleri, bahse konu hükümlere uymayanların her kim ve hangi rütbe ve sınıftan olursa olsun cezalandırılmaları için bir ceza kanunnamesi düzenleneceği ayrıca vurgulanmıştır.¹²

1. 2. 2. Islahat Fermanı

Osmanlı Devleti’ni “hasta adam” olarak tanımlayıp topraklarını paylaşmayı teklif ettiği İngiltere’den ret cevabı alan Rusya, İstanbul’a elçi olarak gönderdiği prens aracılığıyla Osmanlı’dan bazı ayrıcalıklar talep etti. Bu talepler Hristiyan dünyasında Katoliklerle Ortodokslar arasında yıllardır anlaşmazlık konusu olan Kudüs’teki kutsal yerlerle ilgili Ortodoks kilisesi lehinde düzenlemeler yapılması ve Osmanlı Ortodoks tebaasının tümünün kendi himayesine verilmesiydi. Osmanlı Devleti için kabul edilemez olan talep Ortodoksların himayesinin verilmesiydi. İngiltere ve Fransa durumdan haberdar edildi. İstanbul’a dönen Fransız elçisi Rus prensi ile görüştüktan sonra kutsal yerlerle ilgili mesele Osmanlı, Rusya ve Fransa arasında halledildi. Problem çözüldü sanılırken Rus elçisi Osmanlı’dan, Ortodoksların himayesini bir senetle tanınmasını isteyerek beş gün süre verdi. Aynı zamanda padişahla görüşerek dışişleri bakanını değiştirmesini sağladı. Rusların talebini görüşmek için devletin ileri gelenlerinden ve ulemeden oluşan bir heyet kuruldu. Kırk altı kişiden oluşan heyet teklifi görüşerek kırk üç kişinin oyuyla reddetti. Bunun üzerine Rusya Osmanlı ile ilişkilerini sonlandırdığını duyurdu. Rus elçisi prens İstanbul’dan ayrıldı. Bundan bir ay kadar sonra Rusya, Eflak ve Buğdan’ı işgal etti. Bu hareketle kendi çıkarları için endişe duyan Avrupalı diğer devletler krizin bir kongre tertiplenerek çözülmesini önerdiler. Viyana’da bir kongre

---

¹² “Tanzimat Fermanı Günümüz Türkçesi”, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/233.pdf> ; Tanzimat Fermanı’nın Osmanlıca sureti için bkz. Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifaktan Günümüze* (Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1985), 11-13, erişim 21 Nisan 2018, https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin001/001_00_005.pdf

toplandı. Rusya ve Osmanlı Devleti'ne birer nota verildi. Osmanlı Devleti nota metninde birtakım değişiklikler yapılması koşuluyla kabul edeceğini bildirdi. Ancak Rusya bunu kabul etmedi. Aynı vakitlerde İstanbul'da da medreseliler ve halk savaşa girilmesi için yürüyüşler yapıyordu. Bunun üzerine Çırağan Sarayı'nda devlet adamları ve ulemadan oluşan 160 kişilik bir heyet oluşturuldu. Krizi değerlendiren heyet oybirliğiyle, savaş durumunun kabul edilmesi için sultandan ricada bulunulmasına karar verdi. Sultan Abdülmecit'in kararı kabul etmesiyle savaş ilan edilmiş oldu. Balkanlarda ve Doğu Anadolu hudutlarında devam eden savaşın seyrini değiştiren ise Rusların Sinop'taki Osmanlı filosunu imha etmesi olayı oldu. Rusya'nın, Karadeniz ve Boğazlarda egemen olmasını sağlayacak deniz üstünlüğü İngiltere ve Fransa'nın çıkarları için tehlikeliydi. İngiliz ve Fransızlar Rusya'ya ultimatoma vererek Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü kabul etmesini ve Eflak ve Buğdan'ı terk etmesini istediler. Bunun karşılığında da Osmanlı Devleti ülkesindeki gayrimüslim tebaa ile ilgili düzenlemeler yapacaktı. Rusya ultimatoma reddedince İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin yanında Rusya'ya karşı savaşa dâhil oldu. Etkili Osmanlı direniş ve hücumları, İngiliz ve Fransız kuvvetlerin desteğe gelmesi karşısında Rusya geri çekildi. Müttefiklerin Kırım'a yaptıkları çıkarma sonucunda Ruslar mağlup edildi. Bunun üzerine 30 Mart 1856 yılında Paris'te barış antlaşması imzalandı. Barış imzalanmadan bir ay kadar önce Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı savaş açarken bu devletlerle imzalamış olduğu antlaşmayla yapmayı taahhüt ettiği ıslahatları bir fermanla ilan etti.¹³

26 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı, açıkça görüldüğü üzere bir dış politika meselesi ve dış ilişkiler siyasetinin ürünü olarak hazırlanmış ve ortaya çıkmıştır. Fermanın içeriği de Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarda pek çok meselesinin esas konusu olan özellikle gayrimüslim tebaayı ilgilendiren hususlarda, düzenlemeler yapma iradesini açıkça yansıtmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin medeni milletler arasında layık olduğu yerin sağlanması, Osmanlı halkının refah ve mutluluğunun artırılarak fertlerin birbirine olan gönül bağının derinleştirilmesi amacıyla birtakım yeniliklerin icra edileceğinin belirtilmesiyle başlayan Ferman; daha önce Tanzimat Fermanı ile Osmanlı halkının her bir unsurunun hiçbir ayırım gözetilmeden can ve mal güvenliğinin garanti altına alınmış olduğu hususu belirtilerek bu garantinin tekrar ve bir kere daha sağlanmasıyla

---

¹³ Karal, *Osm. Tar. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Dev. V. Cilt*, 219-242.

güçlendirilerek kabul olunduğu ifade edilmiştir. Öteden beri Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimlere tanınmış olan birtakım ayrıcalıklar bir defa daha resmi olarak vurgulanarak, gayrimüslim din adamlarının yetkilerinin dönemin ihtiyaçlarına ve çağın koşullarına uygun hale getirileceği belirtilmiştir. Gayrimüslim din adamlarının görev süreleri, yemin etmeleri, kiliselere ödenen vergiler, din adamlarına devletçe maaş verileceği, din adamlarına mülkiyet garantisi, dini cemaatlerin idaresi hususlarında ilkeler ortaya konulmuştur. Sakinleri tümüyle aynı dinden olan yerlerdeki ibadethane, okul, hastane ve mezarlıkların onarım ve tadilatının engellenmeyeceği ifade edilmiştir. Başka dinlerden olanların iç içe yaşadığı yerlerde her dini cemaatin kendi hastane, okul, ibadethane ve mezarlıklarını tadil ve onarıma yetkili olduğu belirtilmiştir. Din, dil yahut cinsiyet açısından ahalinin hiçbir unsurunun ötekisinden aşağı tutulamayacağı, böyle çağrışımlar yapan tabir ve kavramların kullanılmasının kanunen yasaklanacağı, resmi yazışmaların da buna göre düzenleneceği ortaya konulmuştur. Din mezhep seçiminde zorlama olmayacağı, dini ayin yapılmasının engellenemeyeceği vurgulanmıştır. Devlet memurluğuna, askeri ve idari okullara kabul hangi milletten olursa olsun herkes için mümkün kılınmıştır. Her cemaate mesleki okul kurma izni verilmiştir. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ya da Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ticaret ya da ceza davalarının kurulacak olan karma kurullarda görüleceği belirtilmiştir. İşkence ve eziyet yasaklanmış, bu yasağa uymayan ve kötü muamele eden memurların da cezalandırılacağı ifade edilmiştir. Her cemaatin, kanun ve nizamname çıkartmak için kurulmuş olan Meclis-i Vala'da çıkarılacak kanun ve yönetmeliklere dair görüşlerini beyan etmek için temsil edilecekleri belirtilmiştir.¹⁴

Islahat Fermanı, Osmanlı tebaasının tamamının eşitliğinin sağlanması iradesini bir kez daha güçlü şekilde ortaya koymak, Osmanlı halkının askerlikten vergiye, inanç ve ibadet özgürlüğünden, memuriyete her konuda eşit olduğunu bir kere daha vurgulayarak gönüllerdeki bağı güçlendirip, ortak paydanın “Osmanlılık” olduğu yaşam birlikteliğini gerçekleştirmek amacını gütmektedir.¹⁵

---

¹⁴ “Islahat Fermanı Günümüz Türkçesi”, erişim tarihi 21 Nisan 2018, <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/231.pdf> ; Islahat Fermanı'nın Osmanlıca sureti için bkz. Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifaktan Günümüze* (Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1985), 14-18, erişim 21 Nisan 2018, https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin001/001_00_005.pdf

¹⁵ Musa Gümüş, “Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi”, *bilig*, sy. 47 (2008): 231-232.

1. 3. FERMANLARA TEPKİLER

Tanzimat Fermanı ile başlayan yenileşme sürecinin önceki birtakım faaliyetlerden farklı olmasının nedeni Tanzimat'la ilan olunanın; yenileşmenin yalnızca teknik, usul, kurum ve araç-gereç yolunda olmadığı aynı zamanda hukuki, fikri ve davranış olarak da yeni bir düzen geldiğini ortaya koymasıdır. Bu durumda, eskiye alışmış olan ve eskiden yana çıkarı olanların tepkisine mazhar olacağı muhakkaktır. Nitekim öyle de olmuştur. Tanzimat'ın ilanından sonra din elden gidiyor, Müslümanlar gayrimüslimlerle eşit olamaz, devleti ve milleti içine düştüğü kötü durumlara sokan şey Hristiyanların adetlerini benimsemek ve onlara sürekli yüz vermektir. Minvalinde tepkiler hemen başlamıştır. “Artık gâvura gâvur denmeyecek.” Konulu fıkralar anlatılmaya başlanmış, Kavalalı hadisesini halletmek için Avrupalılarla anlaşan hükümet ve sultanın “Frenkleştiği”, ülkenin çeşitli yerlerinde devletin ileri gelenlerinin kâfirlerin satın aldığı adamlar oldukları söylenegelmiştir. Okullarda derslerde kullanılan haritaların kefere âdeti olduğundan dahi şikâyet edilmiştir.¹⁶

Ahmet Cevdet Paşa'nın aktardığına göre; Islahat Fermanı'yla ilan olunan Müslümanlarla gayrimüslimlerin hukuki olarak eşit sayılması, Müslümanları oldukça yaralamıştır. Pek çok Müslüman sitemlerini, “Âbâ ve ecdadımızın kaniyle kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga'ib ettik. Millet-i islâmiyye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i islâma bu bir ağılayacak ve matem edecek gündür.”¹⁷ Sözleriyle dile getirmiştir.

Islahat Fermanı'nın ilanına yönelik önemli eleştirilerden biri de Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşit Paşa tarafından yapılmıştır. Reşit Paşa fermanında, gayrimüslimlerle Müslümanların eşit tutulmasını acele davranıldığı için eleştirmiş, gayrimüslimlere tanınan hakların Müslümanları hoşnutsuz edeceğini ve Müslümanların isyan etme ihtimalinden endişe duyduğunu belirtmiştir. Fermanında zikredilen yeniliklerin zamana yayılarak yapılmasının doğru olacağını ifade etmiştir. Ayrıca fermanın Paris antlaşmasının da bir parçası olmasını, açık ve resmi şekilde yabancı tesirinin bir neticesi olmasını bir hata olarak değerlendirmiştir. Konu ile ilgili görüşlerini sultana da sunmuştur.¹⁸

¹⁶ Karal, *Osm. Tar. V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devri*, 185-186.

¹⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, Yay. Cavid Baysun (Ankara: TTK, 1953), 67-68.

¹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri (1856-1861)* (Ankara: TTK, 2007), 7-8.

Mustafa Reşit Paşa'nın endişelerinin haklılığını ortaya koyan olaylar da meydana gelmiştir. Yabancı devletlerle krize de yol açan bu olaylardan birisi de Cidde'de yaşanmıştır. 1858 yılının 15 Temmuz Cuma'sında Cidde'de Hristiyanlara saldıran Müslüman ahali, olayları yatıştırmak için araya giren İngiliz ve Fransız konsolosunu da linç etmişlerdir. Islahat Fermanı'nın getirdiği ilkelere tepki olarak yaşanan olaylar neticesinde İngiliz ve Fransız savaş gemileri kenti bombardımana tutmuşlar, peşi sıra da soruşturma talep ederek olaylarda dahli bulunan on kişiyi idam ettirmişlerdir.¹⁹

Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla Müslüman gayrimüslim bütün herkes hukuki olarak eşit sayılmış ve toplum "Osmanlılık" ortak paydasında birleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu çabalara rağmen devletin esas unsuru olan Müslüman tebaa ile gayrimüslimler arasındaki bağ tesis edilememiştir.²⁰

Bu güven bunalımının yanı sıra Müslüman tebaada, reform ve yenileşme hareketlerinden kaynaklanan rahatsızlıklar mevcuttu. Bu rahatsızlıklar zamanla birtakım fikirler halinde dillendirilmeye başlandı. İki grupta duyulur olan fikirlerin bir grubu aşırı, diğer gurubu ılımlı yaklaşım içeriyordu. Aşırı yaklaşımda olanlar devletin ve milletin içine düştüğü kötü durumun nedeni olarak İslâm ve şeriatın uzaklaşmış olmasını görüyorlardı. Onlara göre İslâm milleti dininin hükümlerine uymayı bıraktığı için Allah tarafından Hristiyanların egemenliğinde ezilmeye mahkûm edilmişlerdi. İslâm'ın hükümlerini din ve dünya hükümleri olarak ikiye ayırıp, dünyevi işlerde de Avrupa nizamını taklit edip kanunlarını kabul etmek caiz değildi. Devleti yeniden güçlü kılmak için gereken ise dindar ve ahlak sahibi bir sultanın, işinin ehli devlet adamlarını seçerek şeriatın ve İslâm'ın hükümlerine bir bütün olarak uymasıydı. İlimli olan yaklaşıma sahip olanlar ise reform ve yenilik hareketlerine karşı olmamakla birlikte bu hareketlerin daha da ileri götürülerek meşrutiyet düzeninin benimsenmesini kabul etmiyorlardı. Çünkü tarih boyunca İslâm devletlerinde böyle bir meşrutiyet düzeni bulunmamıştı. Bu nedenle bu kabul edilemezdi. Bunu yanı sıra bu düzenin bizde başarılı olamayacağını çünkü ahalinin cahil olduğunu eğer bu düzen gelirse bundan istifade edecek olanların Müslüman tebaadan daha bilgili olan gayrimüslimler olacağını dile getirmişlerdir.²¹

---

¹⁹ Karal, *Osm. Tar. VI. Cilt Islahat Fer. Dev. (1856-1861)*, 32.

²⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII. Cilt Islahat Fermanı Devri (1861-1876)* (Ankara: TTK, 2003), 275-276.

²¹ Karal, *Osm. Tar. VII. Cilt Islahat Fer. Dev. (1861-1876)*, 315-316.

1. 3. 1. Kuleli Vakası

Yeni düzenlemelere ve kabullere Müslüman tebaanın verdiği tepkiler yalnızca düşünce, sitem, rahatsızlık ve birkaç yerde asice hareketler düzeyinde kalmamıştır. Bazı kişiler örgütlenerek suikast ve darbe yoluyla, İslâm'ı ve Müslümanları rencide ettiğini düşündükleri yeni kaideleri ortadan kaldırmayı planlamışlardır.

Tanzimat uygulamaları, Kırım Savaşı sonrası iyice bozulan ekonomik duruma karşın devletin yüksek memurlarının ve sarayın lüks ve Avrupalı yaşamı nihayetinde de Islahat Fermanıyla gayrimüslimlerin Müslümanlarla eşit sayılarak bazı haklara kavuşmalarından rahatsızlık duyan bir kısım kimseler bir araya gelerek bir teşkilat oluşturmuştu. Bayezid Medresesi'nde müderris olan Süleymaniyeli Şeyh Ahmet Efendi liderliğindeki teşkilat 1859 yılında asker, müderris, memur, sivil yaklaşık yirmi beş kişiyle kurulmuştu. Amaçları Sultan Abdülmecid'i öldürerek darbe yapmaktı. Ancak ihbar sonucu ele geçtiler.²²

Türk Siyasi Tarihi'nde ilk kurulan siyasi parti olarak kabul edilen "Fedailer Cemiyeti"²³ mensupları, Islahat Fermanı'na tepkilerinden ötürü dönemin sultanına suikast yapmayı planlamışlar ancak eyleme geçmeden yakalanmışlardır.

Yakalananlar sorguya çekilmiştir. Şeyh Ahmet Efendi'nin sorgusundan; Islahat Fermanı'nı duyduğu andan beri bu duruma öfke duyduğu ortaya çıkmıştır.²⁴ Cemiyetin esas ilkesinin ise Müslüman-Gayrimüslim eşitliğini getirenleri, lüks içinde yaşayıp, yabancı adetleri tatbik eden devlet adamlarını ortadan kaldırmak olduğu anlaşılmıştır.²⁵

Hareketin mensupları, eylemlerini gerçekleştirdikten sonrasını dahi planlamışlar, Avrupa ülkelerinin elçiliklerine, ülkedeki gayrimüslim ahalinin ileri gelenlerine ve diğer herkese hitaben bir bildiri metni bile kaleme almışlardır.²⁶

Olaydan sonra İstanbul'da bazı yerlere ve medreselere ilanlar yapıştırıldığı görülmüştür. Bu ilanlarda olayda yakalanarak sorguya alınan kişilerin İslâmiyet ve şeriat adına hareket ettikleri, bu uğurda kimilerinin hapse kimilerinin de idama mahkûm

---

²² Zekeriya Türkmen, "Kuleli Vak'ası", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, erişim tarihi: 21 Nisan 2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuleli-vakasi>

²³ "Siyasi Partiler Kronoloji", erişim tarihi: 21 Nisan 2018, https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html

²⁴ Cem Düzen, "Kuleli Vak'ası", (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2015), 29.

²⁵ Düzen, "Kuleli Vak.", 41.

²⁶ Düzen, "Kuleli Vak.", 42.

edileceğini ve Müslümanlığın gereği olarak buna tepki gösterilmesi gerektiğini belirten yazılar yer almıştır.²⁷

1. 4. MEŞRUTİYETİN İLANI

Sultan Abdülaziz dönemi aynı zamanda Osmanlı tarihinde ilk defa görülen örgütlü bir siyasal muhalefet hareketine de sahne olmuştur. Yeni Osmanlılar olarak bilinen hareket 1865 yılında, devletin geleceğinden endişe duyan bazı aydınların siyasi mücadele için örgütlenmeye karar vermeleriyle başlamış daha sonra da Yeni Osmanlılar adını almıştır. Yeni Osmanlılar, Osmanlı hükümetine ve Tanzimat aristokrasisine karşı etkili bir muhalefete girişmiştir. Hareketin ilgililerini ortaklaştıran tek bir düşünce akımı olmamakla birlikte, hepsinin görüş birliğinde olduğu şey bir anayasa ilan edilmesi ve meclis kurularak meşruti yönetimin tesis edilmesidir. Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa hareketin kurucu ve alakalı isimleri arasındadır.²⁸

Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunun öncü fikir adamları olan Yeni Osmanlılar siyasetten edebiyata, gazetecilikten çocuk yetiştirmeye kadar yaşamın her alanında düşünce tartışmaları yürütmüşlerdir. Batıyı, batılılaşmayı, yenileşme ve bunların mahiyetlerini tartışmaya açarak, Osmanlı toplumundaki kurumların Avrupa karşısındaki durumunu başat gündemleri yapmışlardır. Böylece aydın geleneğinin ilk örneğini de teşkil etmişlerdir.²⁹

Kötü giden ekonomi, sürekli borçlu devlet ve fakirlik içinde yaşayan halka rağmen devleti yönetenler lüks ve şatafatlı hayatlar sürmüş, pek çok gereksiz harcama yaparak müsrifçe davranmışlardır. Öyle ki; sadece Sultan Abdülaziz için sarayda hizmet eden kişi sayısı 6.000'i bulmuştur. Sultanın bu yaşamını devletin diğer ileri gelenleri ve kimi paşalar da taklit etmişlerdir. Devleti yönetenler böyle davranırken askerlerin ve memurların maaşları aylarca geciktirilmiş, kimi askerler ve memurlar geçinmek için zorbalığa, hırsızlığa, dilencilığe dahi başvurmak durumunda kalmıştır. Rüşvet ve

---

²⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yay. Cavid Baysun (Ankara: TTK, 1960), 84.

²⁸ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1700. ; Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeni-osmanlilar-cemiyeti> ; Yeni Osmanlılar hareketini bütün yönleriyle ele alan eser için bkz. Şerif Mardin, "*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*", Çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).

²⁹ İlber Ortaylı, "Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1703.

yolsuzluk devletin her kademesini sarmıştır. Bu yozlaşmışlık halkın idareye olan güvenini de zedelemiştir.³⁰

Bu dönemde Osmanlı'nın içine düştüğü buhranlı durumu en iyi gösteren gelişmelerden biri de imparatorluğun, mali olarak iflas ettiğini resmen açıklayarak borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesi olmuştur. Devlet, faiz ve borç erteleme yapacağını duyurarak parasının değerini düşürmek zorunda kalmıştır. Bu mali çöküşten birkaç sene sonra borçların tahsili için Osmanlı Devleti'nin vergi ve gelirlerinin bir kısmı 1881 yılında kurulan uluslararası bir idarenin (Duyun-u Umumiye) kontrolüne girecek, ekonomik bağımsızlık tam manasıyla ortadan kalkacaktır.³¹ Osmanlı borçlarının etkisi o denli büyük olmuştur ki Osmanlı yıkıldıktan sonra kalan borçlarının yüzde kırkıdan Türkiye Cumhuriyeti mesul olmuş ve bu borcun ödemesi ancak 1954 yılında tamamlanmıştır.³²

Devletin içinde olduğu sıkıntılı durumlar, ekonomik sorunlar, israf, rüşvet ve yolsuzluğa bulaşmış idareciler, sadrazam aleyhine teşvik edilen medreseliler ve hali hazırda mevcut olan yenileşme faaliyetlerinin yaratmış olduğu dini hassasiyetleri ve İslâmi endişeleri yükselmiş bulunan Müslüman tebaanın ruh hali nihayetinde, 1876 yılına gelindiğinde ahaliyi harekete geçirmiştir. Fatih ve Süleymaniye camilerinden hareketle toplanan birkaç bin kişiye toplanma nedenleri sorulduğunda, sadrazam ve şeyhülislamın ihanet içinde olduklarını ve onları istemediklerini belirtmişler, ardından kalabalığın içinden ayrılan bir grup medrese talebesi sadrazamı tutup idam etmek için sadarete gitmişlerdir. Yakalanmamak için ayakkabılarını dahi giyemeden sadareten ayrılan sadrazamın azledildiği kendilerine söylenince de oradan ayrılmışlardır. Talebelerin, arzu ettikleri aziller yapılmadan hareketlerini bitirmeyecekleri anlaşılınca da devlet ricalinde değişiklikler yapılarak sadrazamlığa, şeyhülisamlığa, seraskerliğe ve kaptan-ı deryalığa yeni isimler atanmıştır. Olaylardan iki ay kadar sonra ise bu görevlere atanmış olan isimler bir darbe yaparak Abdülaziz'i tahttan indirmişler yerine de veliaht Murad Efendiyi tahta çıkarmışlardır.³³ Tahta çıkan V. Murat'ın hükümranlığı ise ancak birkaç ay sürmüştür. Mizacı, hâletiruhiyesi ve akıl sağlığı, darbeyle sultan olduğu günden beri

---

³⁰ Karal, *Osm. Tar. VII. Cilt Islahat Fer. Dev. (1861-1876)*, 278-280.

³¹ Nedim Dikmen, "Osmanlı Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 19, sy. 2 (2005): 147-149.

³² Dikmen, "Osm. Borç. Eko. ve Siy. Sonuçları", 151.

³³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yay. Cevad Baysun (Ankara: TTK, 1991), 152-155.

iyice bozulmuştur. Nihayetinde akli melekelerinin yerinde olmadığına dair bir fetvayla tahttan indirilerek yerine II. Abdülhamit tahta çıkarılmıştır.³⁴

Abdülhamit henüz tahta çıkmadan evvel Mithat Paşa ve İngiltere elçisiyle görüşerek sultan olduğunda meşrutiyet ilan edip anayasalı yönetim kuracağını söylemiştir. Bu konuda Mithat Paşa'ya güvence vermiştir. Hristiyan tebaanın ayrılıkçı tutumlarını ortadan kaldırmak, dışardan gelen baskıları azaltmak ve basın yoluyla etkili bir meşrutiyet fikrini yayan aydınların oluşturduğu kamuoyu gibi nedenlerin de etkisiyle Abdülhamit'in talimatıyla hazırlanan³⁵ Kanuni Esasi³⁶ yürürlüğe koyulmuş, böylece meşrutiyet resmen ilan edilmiştir.

Esasında, Tanzimat ilanının da öncesine dayanan devleti yenileştirme faaliyetleri, Tanzimat Fermanı ile ilk ağızdan ve açık şekilde resmi olarak ilan edilmiş, bu faaliyetlerin icrası olarak da devlet idaresinin devrin gereklerine uygun hale getirilmesi için yeni kaideler ve kurumlar oluşturma işlerine girişilmiştir. Bu faaliyetlerin önemli neticelerinden biri de batıyla fikri etkileşime giren insanların yetişmesi olmuştur. Kaideleri, kurumları ve işlerin görülme biçimi ile araçları; daha “önde” olan batıyla benzeştirme işinin aldığı yeni ve güçlü bir boyutu olarak ortaya çıkan Kanuni Esasi ve getirdiği Meşrutî idare biçiminin kabulünde, yetişen bu insanların büyük katkıları olmuştur. Bununla birlikte Kanuni Esasi'nin zamanının ve tarihin zorunlu bir sonucu olduğu da bir gerçektir.³⁷

1. 5. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ İSLÂMİ HASSASİYET

Tanzimat Fermanı ile ilan olunan, Islahat Fermanı ile altı net olarak çizilen yaklaşımın ve girişimin temelinde idareyi yenileştirme iradesinin yanında, çok parçalı Osmanlı toplumunu, Osmanlılık bilinci temelinde ortaklaşan bir bütüne dönüştürmek arzusu da bulunuyordu. Bu arzu nihayetinde başarısız olsa da bu cihetlerle inşa edilen batıdan alınan kaide ve kurumlar yer edinebilmişti. Yalnızca devlet değil toplum da değişiyordu. Ev eşyasından, giyim kuşama, insan ilişkilerinden yeme adetlerine kadar

³⁴ Karal, *Osm. Tar. VII. Cilt Islahat Fer. Dev. (1861-1876)*, 365-366.

³⁵ Sina Akşin, “Siyasal Tarih”, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, Ed. Sina Akşin (İstanbul: Cem Yayınevi, 1997), 154-155.

³⁶1876 Kanuni Esasi, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876/1876ilkmetinler/1876-ilkhal-turkce.pdf>

³⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)* (Ankara: TTK, 2007), 227-229.

Avrupalı bir değişim görünüyordu. Tanzimat süreci, şeriatın terk edildiği, sığ bir batılılaşma yaşandığı, dinin küçük görülmeye başlandığı şeklinde eleştiriliyordu.³⁸

Bir yandan da reform hareketleriyle hedeflenen “Osmanlı” ortaklaştırmasının bir karşılığı olmadığı ortaya çıkmaya başlamıştı. Hersek’te çıkan ayaklanma sonrasında yabancı devletler duruma müdahil olmuş, nihayetinde de Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaş çıkmıştır. Ağır bir mağlubiyet alan Osmanlı Devleti’nin kaderini yalnızca Rusya’nın eline bırakmak istemeyen diğer güçler sürece dâhil olarak barış anlaşmasında yer almışlardır. Daha önceden Osmanlının toprak bütünlüğünden yana olan İngiltere ile Avusturya da artık bundan vazgeçmiştir. Balkanların elden çıkıyor oluşu resmîyet kazanarak süreç hızlanmış, Kıbrıs elden çıkmış ve Osmanlı Devleti artık resmen paylaşılma sürecine girmiştir. İngiltere ve Rusya’nın yeni politikasının sonucu olarak bir de Anadolu’da da Ermeni ayrılıkçılığı ihtimali ortaya çıkmıştır.³⁹

Yaşanan toprak kayıplarının ve savaşların bir sonucu olarak demografik yapı da değişmeye başlamıştı. Kaybedilen topraklarda yaşayan Müslümanların göçü yüzyılın başından beri devam etmekle birlikte özellikle 1877-1878 Rus Savaşı sonrasında yoğun olarak artış göstermiştir. Yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Müslüman nüfus iki kat artmış, asrın son çeyreğinde ise ülkeye bir milyondan fazla kişi göç etmiştir. Bu durum ülke nüfusunda Müslümanların oranını bir hayli yükseltmiştir.⁴⁰

Abdülhamit hükümdar olduğunda arzu ettiği, Tanzimatçıların oluşturmaya çalıştığı gibi Osmanlılık temelinde bir arada olan bir toplumdur. Arzusunu da toplumu oluşturan hiçbir milleti rencide etmeyecek politikalar uygulama niyetiyle açık etmişti. Ancak yaşananlar göstermişti ki Osmanlılık tutmamış, ayrılıkların önüne pek geçilememişti. Ayrıca zaten kurucu unsur olan ve koşulların sonucu olarak nüfusu bir hayli yükselen Müslümanlar, Müslümanlığı toplumun tutkalı olarak kullanmayı daha kullanışlı kılmaya başlamıştı. Nitekim Abdülhamit’in tutumlarında Müslümanlığın bu işlevine dönük politikalar tatbik etme niyeti de görünür oluyordu.⁴¹

Abdülhamit, İslâm’ı ve Müslümanlığı hem devlet ile toplumu bir arada tutmak için hem de bütün Müslüman dünyasını yabancılar karşısında düştükleri aciz durumdan çıkarıp tekrar refaha kavuşturmak için bir idari yaklaşım biçimi olarak kullanmıştır. İç ve

³⁸ Şerif Mardin, “Batıcılık”, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 14-17.

³⁹ Sander, *Anka’nın Yük. ve Düşüşü*, 157-163.

⁴⁰ Numan Elibol, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi* 12, sy. 2 (2007): 155-157.

⁴¹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 75.

dış siyasette bu yaklaşımı ortaya koyan politikalar izlemiştir. Arap ve Arnavutlara devletin yüksek mevkilerinde görev vermiş, tarikat şeyhlerini yakınında tutmuş, Arap olan vilayetler öncelikli tutulmuş ve idarecilerine daha yüksek maaşlar ödenmiş, Arap aşiretlerinin liderlerinin çocukları için İstanbul’da bir mektep kurulmuş, devlet Arap-Türk imparatorluğuna dönüştürülmek istenmiştir. Öyle ki Arapça’nın resmi dil olarak kabulü bile düşünülmüştür. Dış siyasette de halifelik etrafında Müslümanların ortaklaşmalarına dönük politikalar benimsemiştir. Ulusalcı fikirlerin İngilizler tarafından devleti parçalamak için özellikle teşvik edildiğini düşünerek din birliğini imparatorluğun bekası için elzem görmüştür. Müminlerin emiri anlamına gelen “emirülmüminin” unvanını kullanmayı yeğlemiş, hilafet dolayısıyla kendisini bütün İslâm dünyasının lideri olarak konumlandırmaya çalışmıştır. Müslümanların din birliklerini sağlayarak yabancıların boyunduruğundan kurtulacağını düşünmüştür. Abdülhamit bu politikasına uluslararası bir destek de bulmuş, Almanya ile yakınlaşmıştır. Bunun sonucu olarak Almanlara demiryolu yapım imtiyazları vermiş, Hicaz demiryolu hattıyla devletin ve hilafetin merkezini ve İslâm’ın kutsal kentlerini dünya Müslümanlarına daha da yakınlaştıracaktır. Almanya da bu politikalara verdiği desteği Şam’da bulunan imparatorunun ağzından, Abdülhamit’in Müslümanların halifesi olduğunu ifade etmesiyle ortaya koymuştur.⁴²

Abdülhamit, İslâm’ın imparatorluğu bir arada tutmak için gereken şey olduğuna inanmış ve Arapları, Berberileri, Kürtleri, Arnavutları devlete yakınlaştırmaya önem vermiştir. İmparatorluğun sınırları dışındaki Müslümanlarla da ilgilenmiştir. Halifeliği kendisinden önceki hükümdarlardan daha ciddiye almıştır. Kendisini dünya Müslümanlarının meşru lideri olarak görmüştür. Dünya Müslümanları arasında inşa edilecek dayanışmanın ve kardeşlik ruhunun aynı zamanda onları sömürge olmaktan da kurtaracağına inanmıştır.⁴³

Halifeliğin yanı sıra “Mekke ve Medine’nin hizmetkârı ve koruyucusu” unvanını da taşıyan Abdülhamit, Orta Afrika’dan Uzak Asya’ya Müslüman dünyasının pek çok coğrafyasına politikalarını anlatmak ve kendisini methetmekle görevli insanlar yollamıştır. Osmanlı ordularının Hristiyanlara karşı kazandığı zaferlerin İslâm coğrafyalarında yankı bulmasını sağlamak istemiştir.⁴⁴

⁴² Karal, *Osm. Tar. VIII. Cilt Birinci Meş. ve İstibdad Dev. (1876-1907)*, 543-549.

⁴³ Rashed Chowdhury, “Pan-Islamism and Modernisation During the Reign of Sultan Abdülhamid II, 1876-1909”, (PhD. diss. McGill University, 2011), 218.

⁴⁴ Paul Imbert, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri*, Çev. Adnan Cemgil (İstanbul: Engin Yayıncılık, t.y.), 68-69.

Abdülhamit, İslâm'ın ve Müslümanlığın sosyal hayatta tahkimi, halifeliğin itibar ve etki gücünü artırmak için de birtakım faaliyetlere girişmiştir. Dini günlere özen gösterme artırılmış, dini bayramlarda ikramiye ödenmesi, ramazan aylarında ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesi, kış aylarında yakacak yardımlarının halife unvanıyla yapılması yönünde talimatlar vermiştir. Toplumda etki gücü yüksek tarikatlarla ilişkileri artırmış, tekkelerin onarım ve yapımını desteklemiş, faal tutulmasını sağlamak için hazineden ve kendi bütçesinden finansmanını sağlamıştır. Bazı tarikat şeyhleri sarayda ağırlanarak itibar gösterilmiştir. Kadınların giyim kuşamında İslâmi kurallara riayet etmeleri için tedbirler alınmış, şehrin kimi merkezi yerlerinde açık faytonla gezmeleri yasak edilmiştir. 28 Mart 1889 yılında İstanbul'da Müslüman nüfusun yaşadığı mahallelerde içki yasağı konmuş, meyhaneler kapatılmıştır. Kandillerde, üç aylarda, dini gün ve gecelerde, Müslümanları ibadete teşvik ve “günaha girmelerini önlemek” için Kapalıçarşı ve Beyazıt gibi kimi mahallerde düzenlemeler yapılmış, önleyici tedbirler alınmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrasında artan gayrimüslim yapıları karşısında metruk haldeki medrese, tekke ve camilerin bu halleri dolayısıyla Müslümanları karamsarlığa sevk etmemesi gerekçesiyle bu yerlerin temiz, düzenli ve cazip halde tutulmalarına özen gösterilmesi istenmiştir.⁴⁵

Abdülhamit'in hilafeti ve Müslümanlığı, uygulayacağı politikaların bir unsuru yapmak istediği ortadadır. Bu doğrultuda giriştiği faaliyetlerle ülke içindeki Müslüman tebaanın birlikteliğini kuvvetlendirmek, ülke dışındaki Müslümanların da Osmanlı Devleti'ne muhabbetini artırarak ilişkileri ilerletmek istemiştir. Hilafet makamını ve halifeliği ön planda tutan bir kişilik olarak, bunu gerçekleştirdiği ölçüde ulusal ve uluslararası siyasette elinin güçlenecek olması da bu yöndeki tutumlarını anlaşılır kılmıştır.

1. 6. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI VE 31 MART VAKASI

Yeni Osmanlıların fikirlerine yakınlık duyan beş tıbbiyeli öğrenci tarafından 1889 yılında İttihad-i Osmani adlı bir dernek kurulmuştur. Derneğin mensupları devletin dağılmasını önlemenin, toplumsal birlikteliği sağlamanın ve yabancıların müdahalesini ortadan kaldırmanın ancak kanuni esasının gerçekten uygulanması ve meşruti düzenin

---

⁴⁵ Veysel Akto, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde İkdâm Gazetesi ve İslamcılık (1897-1899)”, (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017), 23-25.

tesis edilmesiyle mümkün olacağını düşünmüşlerdir. 1896 yılında darbe girişimi planlayan cemiyetin mensupları planın ortaya çıkması üzerine yurtdışına sürülmüştür. Birkaç sene sonra ismi “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” olarak değiştirilen yapılanma, yurtdışında faaliyetlerine devam ederken; ülke içinde de yönetimin baskıcı ve kötü olduğunu düşünerek muhalif olanlar Şam'dan Selanik'e ülkenin kimi yerlerinde farklı isimlerle muhalif örgütlenmeler oluşturmaya başlamıştır.⁴⁶

Bu sıralarda da Balkanlarda uzun süredir devam eden sorunlar artarak boyut değiştirmeye başlamıştı. İngiltere ile Rusya Makedonya'nın kaderi hakkında görüşmek için bir araya gelmiş ve görüşme sonunda, Osmanlı Devleti'nin Makedonya'da yeni düzenlemeler ve ıslahatlar yapmasını sağlamak noktasında anlaşarak reform planını ilan etmişlerdir. Bu durum İttihat ve Terakki tarafından büyük bir endişeyle karşılanmış ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına çalışıldığı düşünülmeye başlanmıştır. Yabancıların müdahale gerekçelerini ortadan kaldırmak ve parçalanmayı önlemek için yapılması gerekenin Meşrutî yönetim kurmak olduğunu düşünen Cemiyet, bunun için harekete geçme kararı vermiştir. Abdülhamit idaresinin destekçisi Selanik Komutanı Nazım Bey'i öldürme teşebbüsü ile eyleme geçen İttihat Terakki'nin başarısız olan bu eyleminin ardından Cemiyetin üyelerinden Resneli Niyazi Bey 3 Temmuz 1908 yılında gönüllülerle birlikte silahlanıp dağa çıkmıştır. İsyanı son vermek için öne sürdüğü şart ise anayasanın ilan edilerek meşrutîyetin tesis edilmesidir. Niyazi Bey'in bu hareketi büyük bir isyan dalgasının yolunu açmıştır. Manastır halkı İttihatçı subaylarla el ele verip Niyazi Bey'in taleplerinin arkasında durmuştur. Abdülhamit tarafından isyanı bastırmakla görevlendirilen Şemsi Paşa öldürülmüş, Tatar Osman Paşa esir alınmıştır. Aynı sıralarda da Cemiyet, Balkanların her tarafından İstanbul'a telgraflar çektiği, anayasa ve meşrutîyet taleplerini belirterek Abdülhamit'i ve hükümeti baskı altına almıştır. Bu durum karşısında daha fazla direnemeyen Abdülhamit, 24 Temmuz 1908 yılında 1876 yılında ilan edilen anayasanın tekrar yürürlüğe konulacağını duyurmuştur.⁴⁷

Böylece ilan edilen meşrutîyet, İstanbul gazetelerinde yayınlanan bildiriler ve yurdun dört bir yanına çekilen telgraflarla herkese ilan edilmiştir. Meşrutîyet, İmparatorluk genelinde büyük sevinçle karşılanmış, günler süren kutlamalar yapılmış, eğlenceler düzenlenmiştir. Ancak bu durum pek fazla sürmemiştir. Suçluların affı için

---

⁴⁶ Sina Akşin, “Jön Türkler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 832-837.

⁴⁷ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)* (Ankara: TTK, 1997), 600-603.

alınan kararın yalnızca Selanik, Kosova ve Manastır'ı kapsıyor olması tepki çekmiş, affin genel olarak bütün ülkede ilan edilmesini isteyen halk gösteriler yapmaya başlamıştır. Halktan gelen bir başka talep de baskı rejimi döneminde istibdat yanlısı memurların görevden uzaklaştırılması olmuştur. Hükümete bunun için baskı yapılmış, listeler sunulmuştur. Hükümete duyulan bu kızgınlık ve tepkilerin de etkisiyle sadrazam Sait Paşa görevden çekilmiş,⁴⁸ yerine gelen Kamil Paşa da bir süre sonra İttihat Terakki ile anlaşmazlığa düşerek İttihat Terakki muhalifi olmuş ve güvensizlik oyuyla görevinden uzaklaştırılmış, nihayetinde 14 Şubat 1909 yılında Hüseyin Hilmi Paşa sadrazam olmuştur.⁴⁹ İttihatçı vekillerin çoğunluğu oluşturduğu mecliste Hilmi Paşa ve İttihat Terakki'ye muhalefet gün geçtikçe yükselmiştir. Meclis içindeki muhalifler, meclis dışındaki Ahrar ve Fedakâran-ı Ümmet partileri, Serbesti, Mizan ve Sedayı Hak gazeteleri ile İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti muhalefetin başını çekmiştir.⁵⁰

Meşrutiyet'in ilanı ile amacını gerçekleştiren İttihat ve Terakki, mecliste de çoğunluk olmasına rağmen iktidarı doğrudan eline almamış, alamamıştır. Kıdem ve rütbesi düşük memurlardan ve subaylardan oluşan genç kadrolara sahip olduğu için doğrudan iktidarının dönemin algıları gereği hoş karşılanmayacağı düşünülüyordu. Bu nedenle bir "denetleme iktidarı" kurmuştur.⁵¹ Devlette bir iktidar ve otorite krizi olduğu açıkça ortaya çıkmışken bir de dış sorunlar üst üste gelmeye başlamıştır. Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak etmiş, Girit Yunanistan'a bağlanma yönünde girişimlere başlamıştır. Meşrutiyet ilanı için baskıcı yönetime karşı öne sürdüğü en güçlü eleştiriler, toprakların korunamaması ve devletin itibarının küçük düşürülmesi olan İttihat Terakki için bu gelişmeler oldukça kötü olmuştur. Nitekim bu durumu bahane ederek, yeni düzenden rahatsızlıklarını ortaya koyanlar görünür olmaya başlamıştır. Kör Ali isimli bir müezzın 7 Ekim günü cami cemaatini harekete geçirerek saraya götürmüş, Abdülhamit'e hitaben isteklerini sıralamıştır. Kitle; Müslüman kadınların İslâm'a uygun giyinmeleri ve sokaklarda gezmelerini, meyhanelerin ve tiyatroların kapatılmasını, fotoğrafın yasaklanmasını, şeriata dönüşmesini talep etmiştir. Ayrıca, Gayrimüslimler bulunduğu için meclisi ve anayasayı istememişler, "sürü çobansız olmaz" diyerek padişahın etkin ve güçlü olmasını arzu etmişlerdir. Aynı günün

---

⁴⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)* (Ankara: TTK, 1999), 40-46.

⁴⁹ Karal, *Osm. Tar. IX. Cilt İkinci Meş. ve Birinci Dünya Sav. (1908-1918)*, 72.

⁵⁰ Karal, *Osm. Tar. IX. Cilt İkinci Meş. ve Birinci Dünya Sav. (1908-1918)*, 74-75.

⁵¹ Sina Akşin, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tar. 3 Osm. Dev. 1600-1908*, 144-145.

gecesi Üsküdar'da bir caminin cemaatini harekete geçiren imam vekili de kalabalıkla beraber sinema ve Karagöz seyir yerlerini basarak seyirciyi dağıtmış, malzemelere zarar vermiştir. Olaylar üzerine tutuklamalar ve yargılamalar yapılmış, Mizan gazetesini çıkaran Murat da bir süre hapsedilenler arasında bulunmuştur.⁵²

Yaşanan bu hadiseden birkaç gün sonra, Bedriye isimli Müslüman kadının Todori isimli bir Rum'a kaçması sonrasında olay çıkaran bir grup, bunun dine hakaret olduğunu ve Müslüman namusunun hiçe sayıldığını söyleyerek ayaklanmış ve karakola götürülen Rum genci karakolu basarak linç etmişlerdir.⁵³

Ülkenin içinde bulunduğu kaotik durumdan ordu da etkilenmiştir. Bazı din adamları ordudaki askerleri idareye karşı kışkırtmış, erlere namazın yasaklanacağını, kâfir yönetimin emirlerini dinlememelerini telkin etmiştir. Medrese öğrencilerinin de askerlik yapması için yasa hazırlanıyor olması "din elden gidiyor" propagandasının artmasını etkilemiştir. Abdülhamit döneminin alaylı subaylarının ve istibdat yanlısı memurlarının pek çoğunun görevden uzaklaştırılmış olması da biriken öfkenin nedenlerindedir. 31 Mart'ın fitilini ateşleyen olay ise İttihat Terakki Cemiyeti'ne muhalif gazeteci Hasan Fehmi Bey'in Galata Köprüsü üstünde öldürülmesi ve failin ortaya çıkarılamaması olmuştur.⁵⁴

İttihat Terakki'nin dine karşı saygısız olduğu kanaati İstanbul'da yaygınlık kazanmıştır. 31 Mart sabahına gelindiğinde ise Avcı Taburu askerleri Ayasofya Meydanı'ndaki meclisin önünde toplanıp isyan bayrağını açmışlardır.⁵⁵ Meydanda kendilerine destek olan softalarla birlikte şeriat istediklerini söyleyerek Müslüman kadınların sokakta gezmelerinin yasak edilmesi, şeriatın geri gelmesi, harbiye nazırı ve meclis başkanının istifa etmesi şeklindeki taleplerini duyurmuşlardır.⁵⁶ İsyancılar bazı milletvekili ve bakanları öldürmüş, mektepli genç subayların peşine düşmüştür. Deniz Binbaşı Ali Kabuli, emrindeki askerler tarafından linç edilerek Yıldız Sarayı'na götürülmüş ve Abdülhamit'in gözü önünde katledilmiştir. İttihat Terakki Cemiyeti mensuplarının peşine düşmüşler, cemiyete ait yerleri tahrip ve yağma etmişlerdir.⁵⁷

⁵² Sina Akşin, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tar. 3 Osm. Dev. 1600-1908*, 151-156.

⁵³ Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 37 (2006), 20.

⁵⁴ Aysal, "Örgüt. Eyl. Geç. 31 Mart Olayı", 22-24.

⁵⁵ Ahmet Turan Alkan, "Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 2 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 425-426.

⁵⁶ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999), 61-62.

⁵⁷ Karal, *Osm. Tar. IX. Cilt İkinci Meş. ve Birinci Dünya Sav. (1908-1918)*, 90-91.

İsyanın duyulması üzerine Selanik'te büyük bir miting düzenlenmiş ve 3. Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa öncülüğünde kurmay başkanlığını Mustafa Kemal'in yaptığı Hareket Ordusu tertip edilmiştir. İstanbul'a yola çıkan ordu, 24 Nisan'da İstanbul'u ele geçirerek isyanı bastırmıştır. Abdülhamit tahttan indirilerek yerine V. Mehmet tahta geçirilmiştir.⁵⁸

1. 7. SAİD HALİM PAŞA'NIN İTİRAZLARI

Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu, Şurayı Devlet azası Mehmet Abdülhalim Paşa'nın oğlu olan Said Halim Paşa, 19 Şubat 1864 yılında Kahire'de doğmuştur. 1870 yılında ailesiyle İstanbul'a gelmiş ve küçük yaşta özel eğitim alarak, Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca öğrenmiştir. İsviçre'de siyaset bilimleri öğrenimi görmüş ve Şurayı Devlet azalığı yapmıştır. Saraya jurnallenmesinden sonra görevden ayrılmış, 1903 yılında da Jön Türklerle münasebeti bulunduğu gerekçesiyle İstanbul'dan sürülmüştür. 1909 yılında İttihat Terakki Kongresi'ne katılmış, 1913 yılında da sadrazam olmuştur. 1917 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Mondros Mütarekesi sonrasında "Ermeni Soykırımı" sorumlusu iddiasıyla Divanı Harp'te yargılanmış, 1919 yılında da İngilizler tarafından Malta'ya esir kampına gönderilmiştir. 1921 yılında Malta'da serbest bırakılmış ancak İstanbul'a dönme isteği reddedilince Roma'ya yerleşmiştir. 5 Aralık 1921 yılında Roma'da bir Ermeni militan tarafından öldürülmüştür. Yaşadığı ve tanık olduğu dönemin önde gelen İslamcı aydınlarından olan Said Halim Paşa, eserlerinde İslam dünyasının geri kalma nedenlerini ortaya koymuş ve batı taklitçiliği ile Müslümanlıktan uzaklaşmanın İslam âlemini çöküşe götürdüğünü ortaya koymuştur.⁵⁹

Said Halim Paşa'nın düşüncesini milli ve İslami dayanışmayı içine alan sosyal dayanışma, ekonomik tekâmül ve sosyal tekâmül anahtar kavramlarıyla analiz etmek mümkündür. Paşa'ya göre, toplumsal bağları oluşturan esaslar ortak yaşamışlıklar, atlarımızdan miras kalan manevi ve düşünsel yapılarıdır. Toplumun fertlerini bir arada tutan bağlar ortak teamüller, adet ve geleneklerdir. Bir toplum kendine özgü müessese ve esasların tatbikinden vazgeçerse çözümlenin ortaya çıkacağını belirtir. Her toplum, ortak bir tarihi tecrübe neticesinde sahip olduğu duygu ve düşünceler sayesinde birbiriyle

⁵⁸ Sina Akşin, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tar. 3 Osm. Dev. 1600-1908*, 210-215.

⁵⁹ M. Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, erişim Tarihi: 22 Nisan 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-halim-pasa> ; Said Halim Paşa'nın ayrıntılı biyografisi için bkz. M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa* (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1992)

kaynaşmış unsurlardan oluşmuştur. Milli dayanışmanın da tesis edilmesini önemli bulmakla birlikte bir milletin sadece aynı etnik kökene sahip insanlardan oluşabileceği yaklaşımına katılmayarak bunun batıda ortaya çıkan bir düşünce olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin yapısına da faydasına da uygun olmadığını ortaya koymuştur. Ayrıca İslam olan milletler arasında da bir dayanışma ve yardımlaşmanın oluşturulması gerektiğini belirtir. Ekonomik ve teknolojik gelişmeyi önemseyerek gelişmenin sağlanması için batıdan faydalanılırken bir amaç ve gelecek planı doğrultusunda, kendi medeniyetine uydurarak, milli kaideleri, kültürel ve toplumsal esasları gözetmek gerektiğini ifade eder. Sosyal tekâmülle de ahlak, siyaset, özgürlük ve eşitlik alanlarında toplumun ileri seviyeye gelmiş bulunmasını kasteder. Bunu sağlamanın yolu olarak da İslam ahlakının tümüyle tatbikini şart koşar.⁶⁰

Said Halim Paşa; Kanuni Esasi ve Meşrutiyet'in ilanının çok önemli bir hadise olduğunu belirterek bu işi yapan yenilikçi devlet adamlarının asıl gayesinin kendi güç ve pozisyonlarını sağlamlaştırmak olduğunu belirtmiştir. Bu harekete girişenlerin, milleti idareye dâhil etmenin yalnızca kâğıt üstünde kalacağını bildiklerini buna rağmen bunu yaptıklarını böylece kendilerini kuvvetlendirmek için milleti öne sürüp kullandıklarını, bunun da Abdülhamit idaresine sebep olmaktan başka hiçbir işe yaramadığını ifade etmiştir.⁶¹

Said Halim Paşa'ya göre, Abdülhamit'in istibdat düzeninden kurtulmak arzusuyla yapılanların sonucu da toplum için iyi olmamıştır. II. Meşrutiyet'i isteyenler de bu sefer Abdülhamit'in despotizmine karşı bir talep olarak Kanuni Esasi'den medet ummuşlar ve bunu yürürlüğe koydurmayı başarıp Temmuz devrimini yapınca da anayasayı yeteri kadar özgürlükçü bulmayarak batılı ülkelerdeki seyahatlerinden ve batılı kitaplardan edindikleri yarım yamalak bilgilerle değişiklikler yapmışlardır. Bu değişiklikler istibdat devri korkusunun tesiriyle haddinden fazla özgürlükçü bir meşrutiyeti mevcut etmiştir. Bunun sonucunda ortaya bir anarşi çıkmış, adetler, teamüller, sosyal katmanlar altüst olmuş, hırs ve iştah, kötü alışkanlıklar artarak toplumsal keşmekeş yaşanmıştır. Toplumun hazır olmadığı için kaldıramadığı fazlaca özgürlükler, etnik rekabetleri ve milliyet mücadelelerini artırarak Osmanlılık bilincini yerle bir etmiş, işe yaramaz, hırsız, rüşvetçi adamlar birden bire vatansever, yenilikçi ve özgürlükçü kesilmeye başlamıştır. Yaşanan

---

⁶⁰ M. Cengiz Yıldız, "Said Halim Paşa'da Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik", (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 1994), 62-70.

⁶¹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Haz. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Tercüman, 1970), 45-47.

bu gelişmeler ise memleketi ıslah etmek için girişilen yolun yanlış olduğunu göstermiştir.⁶² Bu kötülöklere neden olan yanlış yol ise batıyı tamamen manasını kavramadan körü körüne taklit etmek ve batının kurumlarını, kanunlarını olduğu gibi ithal etmektir.⁶³ Doğru olan usul ise kanun ve kurumları batıdan olduğu gibi alıp taklit etmek değil milli usul ve adetlere, kendi siyasal ve toplumsal koşullarımıza, milli bünyemize uygun bir anayasa yapmaktır.⁶⁴

Said Halim Paşa, Osmanlı toplumunun içine düştüğü kötü halin esas nedeni olarak batının müessese ve nizamlarının olduğu gibi alınarak uygulanmaya çalışılmasını ve batının değerleriyle kültürünün körü körüne taklit edilmesini öne sürmüştür. Ona göre batılı milletlerin asıl gıpta edilecek şeyleri özverili çalışmaları, eğitim yöntemleri ve fedakârca yurtseverlikleridir.⁶⁵ Batı hayranlığının yalnızca siyasal nizamla da sınırlı kalmadığını, batı toplumuna da hayranlık arızasına tutularak ahlaki ve toplumsal değerlerin, geleneklerin, örfün ve bunları pek güzel tutan Osmanlılık bilincinin de aşındığını belirtmiştir. Toplumunu batıdan gelen fikirlerle yeniden düzenlemenin, milletin örf ve adetlerinin, geleneklerinin bir anda yıkılarak değiştirilmesinin toplumsal yasaları hiçe saymak olduğunu ifade ederek yenileşmenin zamanla ve önce fikirde olacağını aksi halde ilerlemenin değil yıkımın ortaya çıkacağını ortaya koymuştur.⁶⁶

Ona göre, Osmanlı toplumunun gücünü tam olarak kazanabilmesi için ahlak, fazilet ve terbiyenin hâkim kılınması şarttır. Çalışma ve görev aşkına sahip, azimli ve direnç sahibi, faziletli ve imanlı nesiller yetiştirilmesi gerekir.⁶⁷

Müslüman milletlerin gerilemesinin nedeni olarak İslam dininin hükümlerini yanlış anlayıp uygulamak olduğunu öne süren Said Halim Paşa, Müslümanların sürekli değişmekte olan çağın gereklerine dikkat etmediklerini bu değişmelerin ortaya çıkardığı ihtiyaçları gidermenin yolunun da İslam'ı verimli ve yüksek şekilde yorumlayarak uygulamak olduğunu anlamadıklarını öne sürmüştür. Bir diğer neden de İslam dünyası ile Hristiyan dünyasının arasındaki bitmek bilmez din düşmanlığıdır. Bu düşmanlığın neden olduğu savaşlar Müslümanların ilerlemesine mani olmuş, karşılıklı nefret yüzünden Müslümanlar batıyı tanıyıp onun gelişmesinden faydalanamamıştır. Müslüman milletler sonu gelmeyen felsefi ve metafizik tartışmalarla vakitlerini boşa harcarken

---

⁶² Halim Paşa, *Buhr.*, 48-52.

⁶³ Halim Paşa, *Buhr.*, 56-57.

⁶⁴ Halim Paşa, *Buhr.*, 67-68.

⁶⁵ Halim Paşa, *Buhr.*, 91-92.

⁶⁶ Halim Paşa, *Buhr.*, 88-89.

⁶⁷ Halim Paşa, *Buhr.*, 149.

batılılar doğa ile ilgilenmiş, tecrübe yöntemlerine dayanan yeni bir medeniyet kurmuşlardır. Bu yeni yöntemle doğanın sırlarına vakıf olan batılılar fizik ve kimya alanında keşifler ve icatlar yapmışlar bunun sonucunda da gelişmiş araçlar, yüksek savaş cihaz ve aletleri yaparak Müslüman doğunun zenginliklerine göz koymuşlar nihayetinde de geri durumdaki İslam memleketlerini tahakküm altına almışlardır.⁶⁸

Said Halim Paşa'ya göre, Batılıların tahakkümünün yanı sıra Müslüman toplumların kendi içindeki kopukluk da gelişmenin önünde engel oluşturmaktadır. İslam milletlerindeki aydınlar ile halk arasındaki zıtlık bunlar arasında bir uçuruma neden olmakta, bu uçurum da halkın aydınları yıkıcı ve tehlikeli tipler olarak görmelerine neden olmaktadır. Halktan beklediği itimat, itaat ve takdiri göremeyen aydın tabaka da halkı aşağılayarak hor görmektedir. Birisi milletin akli diğeri de vücudu olan bu iki tabaka arasındaki husumet, Müslümanların ilerleme yolunda atacakları her adımı akim kılacaktır. Aydınlar ve düşünce adamları fikir ve düşüncede hiçbir yenilik getiremeyecek olmakla birlikte bir de mevcut olanı yıkmakla kalacaktır. Öteki milletlerin aydınları milli gayeye hizmet edip onu güçlendirmeye çalışırken İslam milletlerinin aydın ve düşünenleri milli gayelerin tersine düşünceler besliyor ve bu kutsal hizmeti savsaklıyorlardır.⁶⁹

Selametin tek yolu İslamiyet'tir. İslam milletleri siyasi, ahlaki ve toplumsal olarak gittikçe daha fazla müslümanlaşarak İslam'ı tatbik etmelidirler. Toplumun fikir üretenleri ve ileri gelenleri bu yolda hizmet etmelidirler. Bu yol ve hizmet sayesinde İslam milletleri ahlaken ve fikren en ileri gelişme seviyesine erişecek ve toplumların zihinlerini geriletecek olan komünizm, anarşizm ve nihilizm gibi tehlikelerden korunabilecektir. Müslüman fertlerin ideali en iyi Müslüman olmak olmalıdır. Müslüman âleminin ilerlemesini ve kurtuluşunu en hızlı temin eden budur. Müslümanların bir diğer gayesi ve görevi de yabancıların tahakkümü altında bulunan diğer İslam milletlerini kurtarmaya ve yükseltmeye çalışmaktır.⁷⁰

Müslümanların mutluluk ve saadetinin tek koşulu onların tam manasıyla İslamlaşmalarına bağlıdır. İslamlaşmak, İslam'ın siyasetten ahlaka, itikattan yaşayışa hayatın her alanını kuşatan esaslarını çağın ve yerin gereklerine en uygun biçimde yeniden yorumlayarak uygulamaya koymak ve tatbik etmektir.⁷¹ Bir zamanlar Osmanlı

---

⁶⁸ Halim Paşa, *Buhr.*, 178-179.

⁶⁹ Halim Paşa, *Buhr.*, 183-185.

⁷⁰ Halim Paşa, *Buhr.*, 197-199.

⁷¹ Halim Paşa, *Buhr.*, 203-204.

Türkleri bunu en iyi başaran millet olarak İslam'ın esaslarını en iyi şekilde tatbik etmiş büyük bir imparatorluk kurmuştur. Böylece İslam'a diğer Müslüman milletlerden daha çok hizmet etmiştir. Ancak daha sonra Arap ve Fars etkisi altında kalarak farkında olmadan İslam'dan uzaklaşmışlardır. Nihayetinde de diğer Müslüman milletler gibi gerilemişlerdir. Bundan sonra Avrupa ile münasebetleri neticesinde, düştükleri geri durumdan kurtulmak istemişlerdir. Bu kurtuluş için yol seçerken de önceki ileri durumlarının İslam'dan kaynaklandığını unutarak Batıdan medet ummuşlardır. Toplumlarına yön veren aydınları, memleketi kurtarmak için Batının taklit edilmesi gerektiğine inanmışlar, Batılıların bütün esaslarını toptan kabul ederek kendilerinininkileri unutmak yolunu seçmişlerdir. Medreseleri ve şariat kürsülerini yok olmaya terk ederek yerlerine Batıdan üstünkörü aldıkları mahkemeleri, okulları kurmuşlardır. Oysaki Osmanlının ihtişamını sağlayan ölüme terk ettikleri bu müesseseler olmuştur. Bütün bir yenileşme hareketini bu yöntemle tatbik etmişler, bunun da yüzyıllardır kök salmış bulunan gelenekleri, örfleri, inançları, duyguları tahrip etmekten başka bir neticesi olmamıştır. Bu hareketlerle kendilerini İslam'dan uzaklaştırmışlardır.⁷² Batıyı taklit eden yenilikçilerin düştükleri mantık hatası, batı medeniyetinin ileriliğinin sonuçlarını sebep zannetmeleri olmuştur.⁷³

---

⁷² Halim Paşa, *Buhr.*, 218-223.

⁷³ Halim Paşa, *Buhr.*, 190-191.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DEVRİMLERİ SONRASI “İSLAMİ HASSASİYETLER”

Çalışmanın bu bölümünde Cumhuriyet devrimleriyle birlikte tesis edilen yeni kaidelerin değiştirdikleri ortaya koyularak yaşanan bu değişimin neticesinde gelişen İslami tepkilerin görünüş biçimi ve İslami tepkilerin örgütlenerek siyasal sisteme dahil edilişi, görünürlüğünü ve etkisini artırarak iktidar ortağı olan İslami siyasetin nihayetinde devlete egemen olan mevcut anlayışça tasfiye edilerek sistemin dışına itilişi ortaya koyulacaktır.

2. 1. DEVRİMİN GETİRDİKLERİ

3 Mart 1924 tarihli Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun ile halifelik kaldırılmış ve Osmanlı hanedanı mensupları ülke dışına çıkarılmıştır. Padişahlık yapmış olanların gayrimenkulleri, saraylar, kasırlar vb. Osmanlı padişahlığına ait bulunan arazi ve gayrimenkuller millete geçirilmiştir.⁷⁴

3 Mart 1924 tarihli Tevhidi Tedrisat Kanunu ile yurt genelinde faaliyette bulunan medrese ve okullar, hangi kurum ya da vakıfa bağlı olursa olsun istisnasız tamamı milli eğitim bakanlığına devredilmiştir. Ayrıca milli eğitim bakanlığı, yüksek dini uzman ve imam hatip yetiştirmek için ilahiyat fakültesi ve gerekli okulları tesis etmekle görevlendirilmiştir.⁷⁵

25 Kasım 1925 tarihli Şapka İktisası Hakkında Kanun ile bütün devlet memurlarına ve hizmetlilerine şapka giymek mecburi kılınmıştır. Ayrıca halkın başlık olarak kullandığı fesin yerine şapka ikame edilmiştir.⁷⁶

---

⁷⁴ Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.431.pdf>

⁷⁵ Tevhidi Tedrisat Kanunu, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf>

⁷⁶ Şapka İktisası Hakkında Kanun, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.671.pdf>

30 Kasım 1925 tarihli Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar İle Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun ile şeyh, derviş, emir, halife, falcılık, büyücülük vb. unvan ve faaliyetler yasaklanmış, zaviye, tekke ve türbeler kapatılmış, faaliyetten men edilmiştir.⁷⁷

17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilen medeni kanun ile kadın erkek eşitliği sağlanmış, miras ve aile hukuku gibi özel hukuk alanı yeniden düzenlenmiştir.

20 Mayıs 1928 tarihli Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun ile bütün devlet işlerinde uluslararası rakamların kullanımına geçilmiş,⁷⁸ 1 Kasım 1928 tarihli Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun ile de Latin alfabesi kabul edilmiştir.⁷⁹

26 Kasım 1934 tarihli Efendi, Bey, Paşa, Gibi Lakap ve Unvanların Kaldırılmasına Dair Kanun ile ağa, hacı, efendi, paşa, molla vb. unvanlar kaldırılmıştır. Savaş madalyaları hariç olmak üzere sivil ve resmi bütün rütbe ve nişanlar kaldırılarak kullanılması yasaklanmıştır. Türklerin yabancı devlet nişanları taşıyamayacağı ile askeri rütbelerin yeniden adlandırılması hususu da ayrıca karara bağlanmıştır.⁸⁰

3 Aralık 1934 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun ile de hangi dinden olursa olsun din adamlarının ayin esnasında ve ibadethane dışında dini kıyafetleriyle dolaşmaları yasaklanmıştır.⁸¹

Cumhuriyet'in ilanından sonra hızlı bir yenileşme ve inkılap faaliyetine girişilmiştir. Dini kaide ve kurumların idari ve hukuki alandan ayrıştırılmasına çalışılmıştır. Bu kapsamda; halifelik ve şeyhülislamlık kaldırılmış, karma eğitime geçilmiş, miladi takvim uygulamaya konulmuş, TDK kurularak Türkçe'deki Arapça ve Farsça sözcükler ayıklanmış, ezan Türkçe okunmaya başlanmış, hafta tatili Cuma gününden Pazar gününe alınmış, devletin dininin İslam olduğu maddesi anayasadan çıkarılarak anayasaya laiklik ilkesi eklenmiştir. Yapılan bu düzenlemelerle devletin dini yapısı yerine laik bir yapıya kavuşturulması amaçlanmıştır.⁸²

---

⁷⁷ *Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar İle Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun*, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf>

⁷⁸ *Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun*, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1288.pdf>

⁷⁹ *Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun*, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1353.pdf>

⁸⁰ *Efendi, Bey, Paşa, Gibi Lakap ve Unvanların Kaldırılmasına Dair Kanun*, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2590.pdf>

⁸¹ *Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun*, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2596.pdf>

⁸² Yaşar Akbıyık, *Geçmişten Geleceğe Türkiye* (İstanbul: Kampüs Kitap, 2010), 373.

Bir taraftan da Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) kurularak çerçevesini devletin çizdiği sivil bir din oluşturulmaya çalışılmıştır.⁸³ Dinin devletin kontrolüne alınmak istenmesinin temel nedeni ise İslam'ın toplumdaki yüksek düzeyde kurumsallığı ve özel, kamusal, sosyal, kültürel, itikadî alanlar arasındaki iç içe geçmişliğidir. Bu nedenle tamamen devletin dışında bırakılmamıştır.⁸⁴ Bir başka neden de Cumhuriyet dönemi kurucu neslinin, 31 Mart Vakası'ndan bu yana dini gericiliğin idare karşısında bir tehdit olduğuna inanmış olmalarıdır.⁸⁵

Tanzimat'tan beri görülen refleks Cumhuriyet devrimleri sonrasında da tekrar ortaya çıkmış ve ihdas edilen yeni düzenin getirdiklerine karşı tepkiler görülmüştür. Şeyh Sait İsyanı, başka nedenleri olmakla birlikte bu yönü de güçlü olan ve bu bağlam içinde değerlendirilen bir olaydır. 1925 yılının ilk aylarında ülkenin güneydoğusunda Şeyh Sait liderliğinde etnik ve dini temelli taleplere dayanan olaylar baş göstermiştir. İsyancılar, hilafeti yeniden tesis ederek İslami bir idare kurmak istemişlerdir. Cumhuriyet devrimlerine karşı “din elden gidiyor” diyerek kışkırtılan isyan ciddi bir boyut kazanmasına karşın bastırılmıştır. Ancak isyanın siyasete etkisi büyük olmuştur. Halifeliğin kaldırılmasından iki hafta sonra hükümete muhalif vekillerce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) kurulmuştu. Dine saygılı olduklarını programlarında belirtme ihtiyacı duyan partinin, önde gelen mensupları arasında Kurtuluş Savaşı'nın muzaffer komutanları da bulunuyordu. İsmet Paşa hükümetiyle ters düşen bu isimlerin örgütlenmesiyle kurulan TCF, Şeyh Sait İsyanı sonrasında bürolarında yapılan aramalarda dini özgürlükler için propaganda yapılması yönünde çağrılar içeren bildiriler bulununca da parti kapatılmıştır. İsyanın bir diğer sonucu da Takrir-i Sükûn yasasının çıkması olmuştur. Yasayla muhalefet baskı kontrol altına alınarak bastırılmış, özgürlüklere aykırı durumlar da ortaya çıkmıştır.⁸⁶

Cumhuriyet'in Türkiye'yi tanıştırdığı laiklik Osmanlı'dan beri devam eden ülkeyi kurtarmak için girişilen yenileşme faaliyetlerinin bir sonucu sayılabilir. Osmanlı'nın bu döneminde devletin içinde olduğu aczin sebebi olarak ilk akla İslamiyet ile alakalı problemler olduğu gelmiştir. Siyasetten düşünceye, kurumlardan toplumsal sınıflara hayatın her alanında belirleyici olan İslamiyet olduğu için o dönemde bu şekilde düşünüş

---

⁸³ Hasan Bülent Kahraman, *AKP ve Türk Sağı*, Söyleşi Recep Yener (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2009), 44.

⁸⁴ Massimo Introvigne, “Türkiye’de Dini Piyasalar” *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Çev. Mevlüde Ayyıldızoğlu-Aktay, Ed. Hakan Yavuz (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 46.

⁸⁵ Kahraman, *AKP ve Türk Sağı*, 24.

⁸⁶ Akbıyık, *Geçmişten Gel. Türkiye*, 344-347.

oldukça anlaşılırdır. Dönemin keskin batıcı düşünürleri de dinsel kurumların toplumsal ilerlemenin önünde engel olduğunu, bu yüzden seküler kurumlara gerek olduğunu düşünmüşlerdir. II. Meşrutiyet döneminde daha ürkek olan bu düşünüş ve tavır Cumhuriyet sonrası oldukça net ve kesin şekilde ortaya koyulmuştur. Cumhuriyet dönemi ekâbirleri de ilim ve fennin gereklerini tatbik etmek halkın hoşuna gitmese bile bunun yapılmasının yöneticilerin bir görevi olduğunu düşünmüştür.⁸⁷

Halifelik kaldırılmış, şapka ve kıyafet devrimi yapılmış, tarikatlar yasaklanmış, miladi takvime, uluslararası rakamların kullanımına geçilmiş, kıta Avrupası hukuku benimsenmiş, harf devrimiyle Latin alfabesine geçilerek Millet Mektepleri seferberliği başlamış, anayasadan devletin dininin İslam olduğu hükmü çıkarılmış, hafta tatili Pazar gününe alınmış, anayasaya laiklik ilkesi eklenmiştir.⁸⁸ Bunların yanı sıra İslamiyet'i Türkçeleştirme faaliyetlerine de girişilmiştir. Namazın Türkçe kıldırılması denenmiş, Türkçe Kuran meselesi tartışılmış, Ezan ve Kamet Türkçe okutulmuştur. Reformasyon da gündem olmuş, ibadet dilinden düzenine kadar birtakım değişiklikler tartışılmış ancak büyük hoşnutsuzluklar görülünce bu tartışmalara son verilmiştir.⁸⁹

2. 2. MİLLİ GÖRÜŞ GELENEĞİ: TÜRKİYE'DE İSLÂMÎ SİYASETİN KURUMSAL TEMSİLİ

Cumhuriyet Türkiye'sinin son yarım asrında aktüel siyaset ve siyasal düşüncenin temel tartışma konularından birisi de İslamcılıktır. Kimi zaman yoğunlaşan kimi zamansa seyrekleşen orandaki etkisiyle İslamcılık; İslamcılık eksenli düşün ve eylemler, göz ardı edilemeyecek aktörler ve sonuçların ortaya çıkmasına dayanak teşkil etmiştir.

Türk siyasi hayatında mevcut olan bu sonuçlardan biri de Milli Görüş'tür. Adıyla müsemma Milli Görüş; düşün, söylem ve eyleminin merkezindeki İslami hâlin yanı sıra, kendisini ortaya çıkaran zemin ve zamanın koşullarının da katkısıyla Türk siyasal hayatına özgü bir olgu olarak mevcudiyet kazanmıştır. Siyasal alandaki dönüşen ve dönüştüren etkisiyle biçimlenmiş, biçimlenişini sürdürme gelmiş ve yeniden örgütlenen,

---

⁸⁷ Nuray Mert, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 2 Kemalizm*, Ed. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 198-201.

⁸⁸ Mete Tunçay, "İkna (İnandırma) Yerine Tecebbür (Zorlama)", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 2 Kemalizm*, Ed. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 92.

⁸⁹ Tunçay, "İkna Yer. Zorl.", *Mod. Tür. Siy. Düş. Cilt 2 Kem.*, 94-95.

kendini yeniden üreten yapısı sayesinde de günümüzde dahi mevcudiyetini korumayı devam ettirebilmiştir.

Türkiye’de siyasal yaşamın son yıllardaki ana aktörü olan Ak Parti de Milli Görüş geleneğinin bu kendini yeniden üreterek örgütleyebilen yapısının bir sonucu olarak varlık kazanmıştır. Bu nedenle, Ak Parti’nin düşünsel ve eylemsel yaklaşımlarının çözümlenmesi için yürütülecek araştırmalarda, inceleme uğraklarından başta gelenin Milli Görüş geleneği, örgütlülüğü olması bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

2. 2. 1. İslamcılık⁹⁰ Düşüncesi

İslamcılık, Müslüman dünyasını Batı karşısında düştüğü geri durumdan, adil olmayan idarecilerden, dini hurafelerden kurtarmak maksadıyla; İslâm’ın gerçek kaynakları olan Kuran ve Sünnet’e dönülerek tecdit (yenileme/tazeleme) edilmesi ve İslam’ı siyasetten ibadete, inançtan eğitime, ahlâktan düşünceye hayatın bütün alanlarında uygulamaya koyarak Müslümanların birliğini sağlamak, İslam dünyasını muasırılaştırmak ve batı dünyasıyla arasındaki kalkınmışlık farkını gidermek için girişilen siyasi ve düşünsel hareketler bütünüdür.⁹¹ Askeri, teknolojik ve sınai yönden yetkinleşen İngiltere ve Fransa’nın başını çektiği ülkeler, on dokuzuncu yüzyılla birlikte, işgal ve sömürgeleştirme faaliyetlerine Müslümanların egemen olduğu ülkeleri de dâhil etmişlerdir. Bu durumun neticesinde Müslüman dünyasında, İslami esasları toplumsal yaşam, düşünce, ahlak ve siyasetin merkezine alan, Müslümanlar arasındaki işbirliğinin geliştirilmesine ve İslami birlikteliğe vurgu yapan, batı karşısında geri kalmışlıktan bu yolla kurtulunabileceğini savunan bir düşünsel duruş olarak İslamcılık ortaya çıkmıştır.⁹²

İslam’ın, zamanla içinde yer etmiş hurafe ve yanlış yorumlanmasından kaynaklanan düşüncelerden arındırılması tartışmaları Cemaleddin Afgani (1839-1897) ve öğrencisi Muhammed Abduh (1845-1905) tarafından yaşadıkları sırada tekrardan ele alındı. Avrupa’da buldukları dönemde bir gazete çıkararak görüşlerini ortaya koydular. Yaşamının son dönemlerinde İstanbul’a gelen ve bu konudaki fikirleriyle etkili olan Afgani, İslam’ın felsefe ve pozitif bilimlere karşı olmadığı, eğitimde reform yapılarak

---

⁹⁰ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003). Mümtaz’er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmıcılığın Doğuşu*, (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011). İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmıcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014).

⁹¹ İsmail Kara, “Siyasal Akımlar: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslâmıcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1405.

⁹² Michelangelo Guida ve Ömer Çaha, “İslamcılık”, *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*, Der. Ömer Çaha ve Bican Şahin (Ankara: Orion Kitabevi, 2013), 563-567.

Müslümanların bunları öğrenmesinin sağlanması ve Müslüman devletlerin Batı karşısında kendilerini güçlendirmeleri gerektiğini ifade etmiştir.⁹³

Gerek Hilafetin merkezi olması gerekse de Müslüman dünyasının öncelikli temsilcisi pozisyonunda bulunan Osmanlı Devleti ise İslamcılık düşüncesi tartışmalarının merkezinde yer almış, İslâmi yaklaşım özellikle 2. Abdülhamit'in bir hayli alaka duyduğu bir düşünce olmuştur.⁹⁴

Batıyı, batılılaşmayı, kendi toplumunun Batı karşısında bulunduğu yeri ve bu yeri "ileri" taşımayı dert edinen Namık Kemal (1840-1888); geliştirdiği çözümlerin merkezine Osmanlı-İslam harcıyla yoğurduğu "biz" i, koymuştur. Bu bizliğin temeli Müslümanlık ve Osmanlılığa dayandırılmıştır. Ancak Osmanlı, Batı karşısında gelişmişlik, fen ve teknik açısından geriye düşmüştür. Bu durumu gidermenin yolu olarak da İslam'ın yeniden hayat bulması, canlandırılması olduğunu ortaya koymuştur. Namık Kemal'in bu yaklaşımı Kanuni Esasi'ye, Abdülhamit'e ve dönemine etkide bulunmuştur. Avrupa'nın, uygarlığı, bilim ve tekniği aslında Müslümanlardan almış oldukları, zaten ilerlemeyi ve uygarlığı batıl olan Hristiyanlığın değil hak din olan İslam'ın sağlayabileceği, Müslümanların yapması gerekenin ise İslam'ın aslına dönmek ve şeriatı yürürlüğe koymak olduğu yönünde görünürlük kazanan İslami yaklaşıma dayanak sağlamıştır.⁹⁵

Farklı coğrafyalarda farklı düşünce insanların görüşlerinde kendisini bulan İslamcı düşünüşün merkezine aldığı, tatbik etmek istediği İslam/ İslami Esaslar noktasında yorum farklılıkları olsa bile; siyasal düşünce ve eylemlerini Müslümanlığı ile birleştiren, İslâm'ı merkeze alan siyaset pratiğine sahip olan her çeşit Müslüman oluşum İslamcılık olarak kabul edilmiştir.⁹⁶

Bu bağlamda İslamcılığı; içinde yaşadıkları farklı tarihsel dönemlerde birbirinden farklılaşan talep, amaç, algı ve siyasi pratikleri olan üç farklı İslamcı nesil ve bunların zihin dünyaları üzerinden de takip edebiliriz. Hilafet' in mevcut olduğu ve devletin bir İslam devleti olarak kabul gördüğü birinci nesil İslamcılarının döneminde İslamcılar; Müslümanların Batı karşısında içine düştükleri geri durumdan mevcut İslam anlayışını sorumlu tutmuşlar, bu anlayışın ilerleme ve çağın gerektirdikleri konusunda yanlış bir

---

⁹³ Şerif Mardin, "Siyasal Akımlar: İslamcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1401.

⁹⁴ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 83-84.

⁹⁵ Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 186-195.

⁹⁶ Yasin Aktay, "Sunuş", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 6 İslamcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 18.

tutum alınmasına neden olduğunu savunmuşlardır. Birinci Nesil İslamcılara göre; İslam'ın özünü alması olmayan dönemin mevcut İslam anlayışı terk edilerek, İslam'ın aslına dönülmeliydi. İlerlemeye engel teşkil eden İslam değil İslam'ın yanlış yorumlanmasıydı. İkinci Nesil İslamcılar döneminde ise ortada bir İslam devleti yoktu artık. İki kutuplu dünyada güçlü ulus devletlerin tek tipçi otoriter rejimleri egemendi. Bu neslin İslamcılarının gayesiyse Müslüman kimlikleriyle görünür olmak ve İslami bir toplumun, İslami bir idarenin teşekkülü yönünde çaba göstermekti. Kendisinden önceki iki nesille çokça farklılaşan Üçüncü Nesil İslamcılar; kentleşme ve küreselleşme süreçlerinin etkisiyle dini ve dünyayı okuma, algılama, söylem ve pratik geliştirme biçimlerini değiştirmeye, İslami talep ve gayelerini bu süreçlerle birlikte ortaya çıkan koşullara göre belirlemeye devam ediyorlar. İslamcı nesillerin içinde buldukları döneme göre amaç, yöntem ve talepleri farklılaşmış olmakla birlikte temelde ve özde ortaklıkları, dönüşen ve değişen her yeni durumda kendini güncel olarak ortaya koyan, Müslümanları kendi kimlikleriyle çağa ve tarihe dâhil etme faaliyeti olan İslamcılık pozisyonunda birleşmiş olmalarıdır.⁹⁷

Türkiye'de İslami duruş ve taleplerin siyasal alandaki en görünür yansıması olan Milli Görüş geleneği ve bu gelenek çerçevesindeki siyasal örgütleniş, Cumhuriyet Türkiye'sinde çok partili yaşamın başlaması sonrasında yaşanan gelişmelere paralel olarak varlık kazanmış, zaman içinde birtakım dönüşümler geçirerek varlığını sürdürme gelmiştir.

2. 2. 2. İslâmıcı Siyasetin Mümkün Hali: Milli Görüş

Cumhuriyet Türkiye'sinin yakın dönem siyasal hayatında İslamcılık tartışmaları tekrardan görünürlük kazanmış, kendisini İslamcı olarak niteleyen, "İslamcılık Uzmanı" olarak nitelenen, İslamcı siyaset geleneğinin içinden çıkan siyasal pozisyonlarda bulunan; İslamcılığa dair söyleyecek sözü olan ve bunu ifade eden kimi isimlerce tartışmaya konu edilmiştir.⁹⁸ İslamcılık ile ilgili yakın zaman tartışmalarını hatırlatmak, konunun düşünsel

⁹⁷ Ali Bulaç, "İslâm'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslamcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 48-52.

⁹⁸ Mümtaz'er Türköne'nin, İslamcılığın düşüncesinin ilk ismi olarak Cemaleddin Afgani'nin kabul edilmesini eleştirerek İslamcılık düşüncesini başlatan ismi arayanlara, Namık Kemal ve Ali Suavi'yi önermesi: Mümtaz'er Türköne, "Modern İslam Düşüncesinin Başlangıcı Meselesi ve Cemalettin Afgânî Efsanesi", *Bilgi ve Hikmet 2* (1993): 91-97. Türköne'nin bu değerlendirmesine karşı Kemal Karpat'ın eleştirisi: Kemal Karpat, "Türköne'nin C. Afgânî Değerlendirmesi", *Bilgi ve Hikmet 3* (1993): 174. İslamcılığa dair bakışların, daha konunun derinine inilmeden dahi ne denli farklılaştığını ortaya koyar niteliktedir. Konu ile ilgili daha yakın dönemdeki bir başka tartışma ise birkaç aya yayılan sürede ve konunun farklı boyutlarını

ve gündelik pratikte bir tartışma nesnesi olma durumunun devamlılık potansiyelinin mevcut olduğunu bilmek açısından önemlidir. Elbette bu potansiyeli kazandıran etkenlerden birisi de neredeyse yarım asırdır Türk siyasi tarihinde İslamcı olarak kabul edilen bir siyasal geleneğin etkisini iyiden iyiye artırdığı ve bu geleneğin içinden başkalaşarak çıkan bir başka siyasal yapılanmanın ise uzun yıllardır siyasal iktidarı tek başına elinde bulundurduğu gerçeğidir.

Batıyla hesabını görme ve batılılaşmayı taklitçilik olarak ele alıp reddetme anlayışı İslami siyasetin öncelikli meselesidir. Meşrutiyet döneminden Cumhuriyet dönemine de bu anlayış devam etmiştir. Çok partili yaşamla birlikte de batı taklitçiliğini eleştirerek hücum etme şeklinde devam etmiş, Cumhuriyet'in getirdiği laiklik gibi kimi ilkeler de bu eleştirilere başat konu olmuştur. İslami siyasetin kurumsal temsilcisi Milli Görüş'ün özünde de batı taklitçiliğinin eleştirisi yatmaktadır. Erbakan, Batının üstün olduğu düşüncesinin yanlış olduğunu belirtmiş, Batılıların bütün bilimsel ilerlemesinin kaynağının Müslümanlar olduğunu, Müslümanlardan aldıkları ilmi de anlamadan uyguladıkları için tıkdıklarını öne sürmüştür. Maddeci olan Batı zihniyeti, hak olanı değil güçlü olanı esas almıştır. Siyonizm ve emperyalizm ise Milli Görüş'ün Batıyı siyasal olarak somutlaştırdığı başlıca düşmanlar olmuştur. Bunların amacı taklitçiliği benimsetip yükselterek memleketin milli benliğini ve bağımsızlığını kaybetmesini sağlamaktır. Bu yolla sömürge bir ülke haline getirilmek istenen Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) girişi de bu amaçla istenen bir şeydir. Bu yüzden Milli Görüş AB'ne karşıdır. Soğuk Savaş'ın son dönemlerinde ise İslamcılar için emperyalizmin ve Siyonizm'in esas kaynağı "büyük şeytan" Amerika Birleşik Devletleri'dir (ABD). Bu görüşten Milli Görüş'ün tabanı da oldukça etkilenmiş olmakla birlikte doksanların başından itibaren iktidar olma ihtimalini yükselten başarılı seçim sonuçları, söylemde Batı karşıtlığı devam etse bile ABD ve Avrupa ile güven sağlamak için ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Öyle ki doksanların sonunda Milli Görüş partileri kapatılınca

---

da içine alan, konunun derinlerine inilen ve inildikçe de görüş farklılıklarının şiddetinin bir hayli arttığı, karşılıklı gazete yazıları üzerinden gelişen tartışmadır: "Ali Bulaç, Mümtazer Türköne ve Yasin Aktay'ın İslamcılık Üzerine Tartışması", erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <https://serdargunes.files.wordpress.com/2014/08/ali-bulac-mc3bcmtazer-tc3bcrkc3b6ne-ve-yasin-aktayin-islamcilik-tartismalari.pdf> ; Türköne'nin bu tartışmaları değerlendirdiği ve "son noktayı koymak için" yazdığı kitabı da tartışmaların seyrine ve İslamcılığın durumuna dair görüşler içeren bir başka kaynaktır: Mümtaz'er Türköne, *Doğum ile Ölüm Arasında İslamcılık* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012).

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) başvurulacak kadar Batılı siyasi değerlerle yakınlaşmıştır.⁹⁹

2. 2. 2. 1. Milli Görüş'e Değın İslamcı Tavrı

Müslüman dünyanın temsilcisi, Hilafetin merkezi olan Osmanlı Devleti'nin bir varlık yokluk krizi içinde olduğu dönemde genelde bütün Müslüman coğrafyası özelde de Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için ortaya konulan bir yaklaşım olarak doğan İslamcılık, kuruluş ve kurtuluş felsefesi seküler ulus devlet olan Cumhuriyet'in, tek partili dönemi ile birlikte görünürliğini yitirmiş, çok partili hayata geçişle birlikte de tekrardan görünür olmaya başlamıştır. Ancak bu görünürlük ve kazanılan yeni biçim, içinde bulunduğu dönemin şartlarına göre varlık kazanmıştır. Fikri temelini rejime karşı kümelenen tepkisel duruş ve rejimin ıslah edilmesi oluşturmuş, görünüşü ise dini sembollerle desteklenen ve devlete sadakat duygusunu besleyen dindar bir milli kimlik şeklinde olmuştur. Öyle ki somutlaşarak pratiğe döküldüğü siyasi örgütlenmeler ve bu siyasi yapılar "Milli Görüş" adıyla mevcudiyetini ortaya koymuştur.¹⁰⁰

İslamcılığın, Cumhuriyet'in kuruluş süreci ve sonrasında yakınlaşmaya başladığı milliyetçi söylem, çok partili hayatın başlamasıyla beraber İslamcılıkla daha da bütünleşik hale gelmiştir. Seküler ulus devlette İslamcıların siyasi dili de ismi de dönüşmüş, milliyetçi/ muhafazakâr gibi sıfatlar ve duruşlarla pozisyonlarını ifade etmişlerdir.¹⁰¹

Din, din temelli söylem ve yaşamın görünürlüğü çok partili hayatla birlikte muhalefetin bünyesinde yer bulmuş, muhalefeti de yükselten bir etken olmuştur. Rejimin dine dair yaklaşımından rahatsızlık duyan ve taleplerini dini bir dille ifade eden, Müslüman kimlikleriyle kamusal alanda kabul görmek isteyen toplumsal kesimlerin bu doğrultudaki taleplerini görmezden gelmeyen tutumuyla Demokrat Parti'nin (DP) iktidar oluşu bunun bir örneğidir. Ancak DP bu yaklaşımının dayanak noktası olan düşüncesi,

---

⁹⁹ Tanıl Bora, "Milliyetçi-Muhafazakâr ve İslâmıcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3 Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 261-263.

¹⁰⁰ Nuray Mert, "Türkiye İslâmıcılığına Tarihsel Bir Bakış", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslâmıcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 411-414.

¹⁰¹ Burhanettin Duran, "Cumhuriyet Dönemi İslâmıcılığı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslâmıcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 154-155.

inançsal ve kültürel taleplerin karşılanması, oy almış olduğu seçmenlerinin ihtiyaçlarının giderilmesidir. İslamcı bir anlayış, tutum değildir.¹⁰²

DP iktidar olduğu vakit, dinin toplumun en mühim kültürel ve sosyal olgusu olduğunu ve dinin toplumun bütün hücrelerine nüfuz etmiş bulunduğunu fark etmiştir. Aynı zamanda bunun faydalı olduğunu düşünmüş ve buna alan açmıştır.¹⁰³

DP'nin tabanı için kültürel bir gelenek olan İslam, DP döneminde siyasi bir ideoloji olarak değil partiye destek veren kitlelerin bir talebi olarak görünür olmuştur. Ezanın Arapça okunmasının tekrar mümkün kılınması, ilkokullara seçmeli din dersi konulması, dini radyo programlarının yapılması, imam hatip liselerinin açılması ve bir ilahiyat fakültesi kurulması DP tarafından karşılanan bu taleplerdir. DP İslami geleneksel kültürün meşruiyetini kabul etmiş ve ona alan tanımıştır.¹⁰⁴

Menderes'in DP'si, Cumhuriyet'in kültür politikalarına yönelik olarak halkın benimsediği yeniliklerin kabul edileceğini ancak halkın alışamadıklarının yeniden değerlendirileceğini ima etmiştir. Nitekim ezanın yeniden Arapça okunması mümkün kılınmış, Türkçeleştirilmiş olan anayasa eski haline getirilmiştir. Ayrıca Halkevleri, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından batıcılığı yaygınlaştırmak için kuruldukları ve Marksizm'in teşvikini sağladıkları düşüncesiyle kapatılmıştır. Bunun yanı sıra DP döneminde NATO'ya üye olunması, Amerikan yardımları ve Soğuk Savaşla birlikte Batı denildiğinde akla gelen Avrupa'nın yerini ABD almaya başlamıştır. Nitekim Türk Devrimlerini bir bütün olarak kabul eden ve öncelikli amacının devrimleri korumak olduğunu iddia eden 27 Mayıs müdahalesi de DP iktidarına karşı yapılmıştır.¹⁰⁵

---

¹⁰² Zerrin Kurtoğlu, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslâmcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekin (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 211-212.

¹⁰³ Kahraman, *AKP ve Türk S.*, 28-29.

¹⁰⁴ Ümit Cizre, *Muktedirlerin Siyaseti Merkez Sağ-Ordu-İslâmcılık*, Çev. Cahide Ekiz (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 93-94.

¹⁰⁵ Seçil Deren, "Kültürel Batılılaşma", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3 Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 399-400.

2. 3. İSLAMCILIĞIN TÜRK SİYASAL YAŞAMINDAKİ ÖRGÜTLÜ TEMSİLİ: MİLLİ GÖRÜŞ PARTİLERİ

2. 3. 1. Milli Görüş Partilerinin Teşekkülüne Dair Bir Parantez: İskenderpaşa Cemaati

Dindar, muhafazakâr olarak nitelendirilebilecek görünüşteki seçmenler, çok partili hayat sonrasında ağırlıklı olarak DP, DP'den sonra da Adalet Partisi'nde (AP) temsil ediliyordu. DP ve AP bu profildeki seçmenlerin inanç konularıyla ilgili taleplerini bir süre karşılamakta güçlük çekmemiş, ancak zamanla bu durum değişmiştir. 1960'ların sonuna doğru AP'den yeterli tatmini sağlayamayan bu seçmen profili içinden gelen eğitilmiş, genelde akademisyen, bürokrat, siyasetçi isimler bir siyasal yapılanma arayışı içine girmişlerdir. Bu arayışın merkez noktası ise bu isimlerin pek çoğunun dâhil olduğu bir İslami cemaat olan İskenderpaşa Cemaati olmuştur. Cemaatin lideri Mehmet Zahit Kotku¹⁰⁶, etrafındaki bu siyasal faaliyete dair istek ve çabaları pek doğru bulmuyor, Müslümanların sorunlarının çözümü için siyasal alanda değil, sosyal ve ekonomik alanlarda faaliyet yürütülmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu doğrultuda örneğin bir motor fabrikası kurulmuş, cemaatin mensuplarından olan Necmettin Erbakan Türkiye Odalar Birliği başkanlığı yarışına katılarak başkan seçilmiştir. Ancak bu gibi faaliyetler zaman içinde akamete uğramış, önce fabrikadan istenen sonuç alınamamış sonra da Erbakan, kentli büyük sanayicilerin hükümet üzerinde kurduğu baskıyla TOBB başkanlığı görevinden uzaklaştırılmıştır. Bu gibi gelişmeler Kotku'nun başlarda pek sıcak bakmadığı siyasal alanda faaliyet yürütülmesi girişimlerine, yeşil ışık yakmak durumunda kalmasını sağlamıştır.¹⁰⁷ Böylece Kotku'dan alınan olur ile Erbakan liderliğinde Milli Görüş siyaseti kurumsallaşarak MNP adıyla ortaya çıkmıştır. MNP, ilk yıllarında Kotku'nun öngördüğü, çerçevesini belirlemiş olduğu bir misyonla hareket etmiştir. Dini

---

¹⁰⁶ 1897 Yılında Bursa'da doğan Mehmet Zahit Kotku geleneksel dini eğitim alarak yetişti. Medrese ve tekke geleneği içinde dini faaliyetlerde bulundu. Tekke ve Zaviyeler kapatılması kanunu çıktıktan sonra babasının imamlık yaptığı köye yerleşerek, onun görevine devam etti. 1958 yılında da İstanbul Fatih'teki İskenderpaşa Camii imamı olarak görevlendirildi. Kotku, resmi din görevinin yanı sıra görevli olduğu camilerde dini sohbet, dini eğitim, vaaz faaliyetleri de yürütmüş; siyasal, ekonomik, kültürel konuları da içeren konuşmalarıyla özellikle üniversite öğrencisi olan dinleyicileri üzerinde etkili olmuştur. Kotku'nun yönlendirmesiyle, sosyal, ekonomik, eğitim alanlarında faaliyet yürüten pek çok vakıf, dernek kurulmuştur: Mahmud Esad Çoşan, "Kotku, Mehmet Zahit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kotku-mehmet-zahit> ; Kotku'nun bu türden faaliyetlerinin anlatıldığı bir başka kaynak: Ersin Nazif Gürdoğan, *Görünmeyen Üniversite* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017).

¹⁰⁷ M. Emin Yaşar, "İskenderpaşa Cemaati", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslâmcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinçil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 330-331.

sembollerin yoğun şekilde kendisine yer bulduğu, partinin temsil ve hitap ettiği toplumsal kesimin ahlaki değerlerini önceleyen, bir siyasal partiden çok, kültürel ve ahlaki alanda öncü rol üstlenen bir dernek görüntüsü ortaya koymuştur. Ancak zaman geçtikçe, İslami siyasal duruşun gittikçe radikalleşen boyutunun da etkisiyle bu durum değişmeye başlamıştır. Parti, İslam'a dair tekelci bir söylemle birlikte odağına iktidara erişmeyi alan siyasal bir hüviyete bürünmüştür. Esad Çoşan'ın belirttiğine göre Kotku, özellikle 12 Eylül öncesi süreçte partinin birtakım faaliyetlerinden rahatsızlık duyduğunu belirtmiş, partinin çeşitli isimlerini uyarılmış, Erbakan'ın parti başkanlığını bırakmasından partinin kapatılmasına varan çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Ancak bunların bir karşılığı olmamış, bu süreçte yaşanan 12 Eylül ve Kotku'nun vefatı da bu tartışmaların ötelenmesine neden olmuştur.¹⁰⁸

Bu gelişmeler sürerken 12 Eylül müdahalesi gerçekleşmiş ve bütün partiler gibi MSP de kapatılarak Erbakan'a siyaset yasağı getirilmiştir. 13 Kasım 1980 yılında da Mehmed Zahid Kotku vefat etmiştir.¹⁰⁹ Kotku'nun vefatından sonra yerine damadı Esad Çoşan geçmiş, siyasi yasaklar kalkıp Erbakan tekrar sahneye dönünce de cemaat ile parti arasındaki çekişmeler artmaya başlamış, en sonunda da bağlar tamamen kopmuştur. Esad Çoşan, Erbakan ve RP ile yaşanan fikir ayrılıklarını 26 Mayıs 1990 yılında yaptığı bir konuşmada ayrıntılı şekilde ortaya koymuştur. Çoşan konuşmasında; Erbakan'ın siyasi parti faaliyetine şeyhi olan Zahid Kotku'nun rıza ve onayıyla girdiğini, cemaatin başından beri maddi ve beşeri kaynaklarını parti çalışmaları için seferber ettiğini, kendisinin de her türlü desteği verdiğini belirterek zaman içinde yaşanan sorunları açıklamıştır. Çoşan, Erbakan'ın zamanında şeyhi olan Kotku'yu bile kızdırdığını ve sözünden çıkmaya başladığını belirterek Kotku'dan sonra kendisine karşı yapılanlarla sorunların büyüdüğünü belirtmiştir. Erbakan'ın cemaatin insan kazanmasını önlediğini, kendi otoritesini ve kişiliğini tek egemen kılmaya çalıştığını, bunları yaparken de cemaati ve şeyhleri, hocaları dışlayarak radikal söylem ve eylemler içine düştüğünü ifade etmiştir. Çoşan'ın konuşması, ortak kitlelere hitap eden cemaat ile partinin hâkimiyet mücadelesini açıkça ortaya koymuştur. Nitekim Çoşan, Erbakan'a verdiği desteğin 1990 yılının Ocak ayına kadar her koşulda sürdüğünü, bu tarihten itibaren bütün desteğini

---

¹⁰⁸ “Bir Parti ve Biz”, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.esadcosankulliyati.com/arsiv/fetih/g900526.htm>

¹⁰⁹ “Mehmed Zahid Kotku”, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/A4DE1890-B2BC-4EFA-8288-DF4DCFF0D22C.aspx>

çektığını belirtmiştir. Öyle ki, kendisinin bizatihi bir siyasi parti kurma ihtimalini bile dile getirmiştir.¹¹⁰

Esad Çoşan'ın İskenderpaşa Cemaati'nin lideri olmasından sonra Necmettin Erbakan ile Esad Çoşan arasında yaşanan fikir ayrılı ve bir süre sonra gerçekleşen kopuş vaki olmakla birlikte¹¹¹ Zahit Kotku'nun zamanında Necmettin Erbakan'ın parti başkanlığından ayrılması için girişimlerde bulunmuş olduğuna dair söylemlere net bir karşı duruş, cemaatin ve partinin önde gelen isimleriyle yakınlığı bulunan aynı zamanda da Necmettin Erbakan'ın kardeşi olan Kemalettin Erbakan'dan gelmiştir. Kemalettin Erbakan kendisiyle yapılan bir söyleşide, Kotku'nun Necmettin Erbakan'dan siyaseti bırakmasını istediği söylemlerinin doğru olmadığını, kendisinin bizatihi bu sürecin tanığı olduğunu ifade etmiştir.¹¹²

İskenderpaşa Cemaati ile Milli Görüş'ün yolları ayrıldıktan seneler sonra, cemaatin lideri Esad Çoşan Avusturalya'da bir trafik kazasında hayatını kaybetmiş¹¹³, siyasi parti kurma fikrini de cemaatin başına geçen oğlu Muharrem Nureddin Çoşan¹¹⁴ hayata geçirerek SAĞDUYU Partisini kurmuştur.¹¹⁵

AK Parti'nin tek başına iktidar olarak çıktığı Kasım 2002 seçimlerinden sonraki günlerde Tayyip Erdoğan, Mehmet Zahid Kotku Cami'sinde Cuma namazı kılarak kamuoyuna sembolik bir mesaj vermiştir.¹¹⁶

Cemaat de siyasetin gündemindeki konularla ilgili zaman zaman açıklamalar yayınlamış, seçimlerle ilgili görüşlerini ve hangi partiye yahut hangi adaya destek vereceğini de seçimlerden önce duyurmuştur. Meclisteki 1 Mart Tezkeresi oylaması öncesinde AK Partili milletvekillerine hitaben bir mesaj yayınlayan Nureddin Çoşan, AK

---

¹¹⁰ “Bir Parti ve Biz”, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.esadcosankulliyati.com/arsiv/fetih/g900526.htm> ; “Nakşiler de Partileşiyor”, *Milliyet*, (17 Haziran 1990), 11.

¹¹¹ Selim Sözer, “Modernleşme Sürecinde Geleneksel Dini Gruplar: İskenderpaşa Cemaati Örneği”, (Doktora Tezi: Uludağ Üniversitesi, 2018), 92-97.

¹¹² “Mehmet Zahid Kotku Erbakan'a Bırak Dedi Mi?” *Timeturk*, erişim tarihi: <https://www.timeturk.com/tr/2013/02/28/mehmet-zahid-kotku-erbakan-a-birak-dedi-mi.html> ; Kemalettin Erbakan'ın İskenderpaşa Cemaati ve Milli Görüş Hareketi önde gelenleriyle olan yakınlıklarını, parti ile cemaat arasında yaşanan olayları ve Milli Görüş Hareketi'nin serüvenini otobiyografik tarzda ortaya koyduğu eseri için bkz. Kemalettin Erbakan, *Etrafındakiler-1* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2014).

¹¹³ “Nakşibendi Tarikatı Yasta”, *Milliyet*, (5 Şubat 2001), 17.

¹¹⁴ “Muharrem Nureddin Çoşan”, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/08722033-A143-4AEE-A1D6-0A38235F4480.aspx>

¹¹⁵ “Sağduyu Partisi”, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://sagduyu.globel/>

¹¹⁶ “Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Başbakanlık Yılları”, *Türkiye Eğitim*, erişim tarihi: 01 Haziran 2019, <https://www.turkiyeegitim.com/cumhurbaskani-erdoganin-basbakanlik-yillari-3549g-p223.htm>

Partili vekillerin tezkereye hayır oyu vermelerini istemiştir.¹¹⁷ Reddedilen 1 Mart Tezkeresi sonrası hükümetin meclise sunduğu ikinci tezkere oylaması öncesinde de uyarılarını tekrarlamış ve milletvekillerini hayır oyu vermeye çağırmıştır.¹¹⁸

2011 yılı genel seçimlerinden önce yaptığı açıklamada ise AK Parti'yi ve politikalarını ağır sözlerle eleştirmiş ve seçimlerde MHP'ne oy verilmesi çağrısı yapmıştır.¹¹⁹

10 Ağustos 2014 Cumhurbaşkanlığı seçiminde, kendi dünya görüşlerine daha yakın olduğu gerekçesiyle Tayyip Erdoğan'ı desteklediklerini açıklamışlardır.¹²⁰ Haziran 2015 seçimlerinde, mevcuttaki yönetimi, AK Parti'yi desteklediklerini,¹²¹ yeni hükümet sistemi referandumunda ve sonrasında gidilen seçimlerde de AK Parti ile MHP ittifakını desteklediklerini açıklamışlardır.¹²²

İskenderpaşa Cemaati'nin yanı sıra Türkiye'deki başlıca tarikat ve cemaatler de özellikle 17-25 Aralık süreci ve sonrasında AK Parti'ye destek verdiklerini açık şekilde ifade etmeye başlamışlardır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin oylandığı referandum öncesinde Türk siyasi hayatında örneği görülmeyen bir "yüksek sesle" pek çok tarikat ve cemaat AK Parti'nin içinde olduğu ittifakı ve Tayyip Erdoğan'ı desteklediklerini ilan etmişlerdir.¹²³

---

¹¹⁷ Muharrem Nureddin Çoşan, "25.02.2003 Basın Açıklaması", erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/FA0DB11A-00E2-4F22-9E6D-6A99800EFDD0.aspx>

¹¹⁸ Muharrem Nureddin Çoşan, "20.03.2003 Basın Açıklaması", erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/BECC95AA-6D14-4F17-B9E2-1F9BDB9C2003.aspx>

¹¹⁹ Muharrem Nureddin Çoşan, "01.06.2011 Basın Açıklaması", erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/F6CB50C1-D747-49B0-B35D-3C320DA30CCE.aspx>

¹²⁰ Muharrem Nureddin Çoşan, "14 Şevval 1435 Cumhurbaşkanlığı Seçim Açıklaması", erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/655A1B85-82B3-4D5C-8BAD-B460356AB242.aspx>

¹²¹ Muharrem Nureddin Çoşan, "07 Haziran 2015 Tarihli Seçim İçin Geçerli Basın Açıklaması", erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/3C3C24CE-0136-4F7B-8187-9AA9912FF234.aspx>

¹²² Muharrem Nureddin Çoşan, "Evet, Deneyelim...", erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/D55FF824-A93F-4B41-B918-75251BF2EF7E.aspx> ; Muharrem Nureddin Çoşan, "Cumhurun Müttefiki Aziz Başkanım", erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/97A7F6BF-CFAB-4A34-AE7E-54377BDC56A2.aspx>

¹²³ Fatih Sadırlı, "Cemaatler Kimi Seçecek?", *Gerçek Hayat*, erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <http://www.gercek hayat.com.tr/dosya/cemaatler-kimi-sececek/> ; Talha Menteş, "Kanaat Önderleri Beka Dedi", *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <https://www.yenisafak.com/secim/kanaat-onderleri-beka-dedi-3453936> ; 17-25 Aralık süreci sonrasında cemaatlerin AK Parti'ye desteklerini açıkça ifade etmeleri konusunda bir değerlendirme için bkz. Ergün Yıldırım, "Cemaatlerin AK Parti İttifakı", *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ergunyildirim/cemaatlerin-ak-parti-ittifaki-48100>

2. 3. 2. Milli Nizam Partisi

Kuruluş beyannamesi, içeriğindeki yoğun dini bakış açısıyla partinin İslami yaklaşımını net bir şekilde ortaya koymuştur. Beyanname partinin; Allah'ın iyilikleri gerçekleştirmesi için seçmiş olduğu milletin bizatihi kendisinin, anlam ve maddi alandaki bir yansıması olduğu ve milletin özünde mevcut olan ahlak ve erdemleri faaliyete dökmek gayesiyle kurulduğu belirtilerek başlar. Dünyadaki teknolojik, bilimsel, kentsel, iktisadi, akademik gelişmelere atıfla dünya milletlerinin ilerlemiş ve geri kalmış olarak ikiye ayırdığını ifade eder. Beyanname, bu alanlardaki gelişmeleri gösteren milletlerin uyguladığı iki sistemin kapitalist ve sosyalist sistem olduğu, bu sistemlerin aynı zamanda sosyal ve ahlaki alanlara da etki ederek iki farklı dünya oluşturdukları ancak bu iki dünyanın da maddi gelişmeyi getirmekle birlikte manevi alanda bekleneni veremedikleri, anlam dünyasında buhran yarattıkları ifade edilmiştir. Bu sistemlerin birbirinden iktisadi olarak farklılaşmakla birlikte; emperyalist amaç gütmeye, menfaatçilik, maddiyatçılık ve başka milletlere tahakküm noktasında aynılaştıkları belirtilmiştir.¹²⁴

Beyanname, tarihimiz başlığıyla devam eder ve bu kısımda; batılılarla tarih boyunca mücadele eden, haçlı seferlerine karşı koyan, İstanbul'u fetheden, Viyana'yı kuşatan, asırlar boyunca dünyaya nizam veren büyük medeniyetler kuran milletin, bunları yaparken gücünün temelini imanından aldığı, bununla beraber akademik, teknolojik, bilimsel, en önemlisi de ahlaki alanda batıdan üstün olduğu belirtilir. Batıların üstünlüklerini borçlu olduğu teknolojik ilerlemesinin kaynağını oluşturan bilimsel yaklaşımı "bizden" aldıkları, yine aynı şekilde batıların dışardan yenemediği "bu milleti" içerden yenmek için milleti özünden, ahlak ve erdemlerinden uzaklaştırdıkları vurgulanmıştır. Bu noktada özellikle Tanzimat ile görünürlük kazanan milli olmayan yaklaşımlar neticesinde ahlaki ve teknolojik çöküntünün ortaya çıktığı, bunun da beraberinde imparatorluğun yıkımını getirdiği ifade edilmiştir. Ancak bu duruma rağmen Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı'nda imanına tekrar sarılan milletin, imanını muhafaza ettiği sürece maruz kaldığı bu olumsuzluklara karşı koyabileceği belirtilmiştir.¹²⁵ Çok partili hayatla birlikte, milletin ilgisine mazhar olan iki parti olarak DP ve AP'den söz edilir. Ancak AP'nin kuruluşundaki milli heyecan ve tondan zamanla uzaklaştığı,

¹²⁴ MNP, *Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi*, (Ankara: Nüve Matbaası, t.y), 1-3, erişim tarihi: 21 Nisan 2018,

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/798/197600498.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

¹²⁵ MNP, *MNP Kur. Beyan.*, 3-4.

kalkınma anlamında da DP'nin yaptıklarının yanına bile yaklaşmadığı ifade edilir. Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne gelen sürenin kalkınma ve ilerleme sağlanması açısından iyi değerlendirilemediği, batılı ülkelerin bu sürede hızla gelişip, kalkındığı ve ilerlediği vurgulanmıştır. Eğitim sisteminin kendi tarihine, milli ve manevi değerlerine uzak hatta bunlara düşman nesiller yetiştirdiği belirtilir. Manevi ve kültürel alanda, komünist ve kozmopolit işgalle karşı karşıya olunmasına rağmen hiçbir tedbir alınmadığından, milli manevi değerlerden uzak, kendi insanına yabancı bir zihinsel ve düşünsel iklimin oluştuğundan yakınıdır. Milli Nizam Partisi'nin ise haçlılarla mücadele eden, Viyana'yı kuşatan, İstanbul'u fetheden, Çanakkale ve Kurtuluş Savaşlarında bir kez daha görünür olan "milli ruhun" yeniden dirilişi olarak ortaya çıktığı belirtilerek Milli Nizamın yeniden tesis edilmesi duasıyla son bulmuştur.¹²⁶

Partinin genel başkanı Necmettin Erbakan'ın ve partinin diğer yöneticilerinin çeşitli illerde yaptıkları parti toplantılarında, mitinglerde, salon konuşmalarındaki söylem, tutum ve düşünceleri, partinin İslâmi anlayış ve yaklaşım temelinde örgütlülüğünü ortaya koymuştur.

Partinin genel başkanı olan Necmettin Erbakan'ın; partinin kurucuları arasında, bazı Osmanlı sultanlarıyla Osmanlı dönemi din adamlarını saydığı Ankara'daki; Hareket Ordusu subaylarının kandırıldığını, MNP'nin iman davası yolunda gittiğini, CHP'nin komünist, AP'nin de mason olduğunu söylediği ve dinleyicileri Ayasofya'da namaza davet ederek tamamladığı Karabük'teki; MNP'nin ne sağcı ne solcu, bir Müslüman partisi olduğunu söylediği Boyabat'taki; İsrail ve Japonya'nın dine bağlı devletler oldukları için kalkınma hızlarının yüksek olduğunu söylediği ve ardından dinleyicilere camide namaz kıldırıldığı Tekirdağ'daki; faaliyetlerini MNP adıyla bir parti olarak yürütmelerinin aslında bir zorunluluktan kaynaklandığını, gerçekte bir siyasi parti değil, yarım asırlık batıl devirden kurtularak bin yıllık hak yoluna dönme amacındaki Müslümanlar olduklarını söylediği Bafra'daki; son elli yıldır milletin batıl yola sürüklendiğini, batıl yoldan kurtulup hak yola geri dönmek için MNP'nin kurulduğunu, Anadolu'da namaz kılan insanların, başörtülü öğretmenlerin zulme uğradığını, okullarda kız ve erkek çocukların yan yana oturtularak ahlaksızlığın teşvik edildiğini, milli kültürü tahrip için tiyatrolar, bale okulları yapıldığını, turizm diye kilise yapıldığını ama camilerin bakımı için para harcanmadığını, kuran kurslarına, evde dini kitap okumaya engeller çıkarıldığını

---

¹²⁶ MNP, *MNP Kur. Beyan.*, 5-8.

söyleyerek, Milli Nizam döneminde okullarda hadis kitapları ve Müslüman âlimlerin eserlerinin okutulacağını, ahlaksızlık kaynağı bale okullarının açılmayacağını, Ayasofya'nın tekrar cami yapılarak cuma namazı kılınacağını ve şehadet bayrağının taşıyıcısı olan milli nizamda ortaklaşmanın zaruri olduğunu ifade ettiği Edirne'deki; MNP iktidarıyla birlikte ahlaksızlıkların son bulacağını ve eskiden olduğu gibi Müslüman Türk devletinin yeniden kurulacağını söylediği Kocaeli'ndeki; bir hak davası olan milli nizamın işaretinin tekbir olduğunu söylediği ve Milli Nizam'ın, evliyaların dualarındaki yönetimin tesis edilmesine, milletin dünya ve ahiretteki mutluluğunun sağlanmasına aracı kılınması için edilen duayla tamamlanan Sapanca'daki; Türkiye'de şuan hak ile batıl mücadelesinin yapıldığını, manevi savaştaki hak cephesinde yalnızca Milli Nizam'ın olduğunu ve Milli Nizam'dan başka cephede bulunmanın Yahudi askerliği demek olduğunu ve putperestliğin öğretildiği milli eğitimden de Ortak Pazar denilen Hristiyan pazarına girme tehlikesinden de ancak Milli Nizamla kurtulunabileceğini, Hristiyan ortak pazarı değil Müslüman ortak pazarı kurulması gerektiğini, altmış yıldır "gâvurun" takip edilmesine ancak Milli Nizam'ın son vereceğini belirttiği Samsun'daki; Milli Nizamla birlikte milletin yeniden hak yoluna döneceğini, diğer partilerin milleti imansız ve ahlaksız yaptığını söylediği Ağrı'daki; Selanik'te kurdukları locada bazı subayları mason yaparak Hareket Ordusu'nu kurdurdukları ve Abdülhamit'e darbe yaptıklarını, bu yüzden İslam devletinin çökerek dünya idaresinin Yahudilerin eline geçtiğini söylediği ve hakkı temsil eden Milli Nizamla birlikte İslam devleti yıkılışından beridir süren elli yıllık karanlıktan çıkılacağını, milli nizam yolunda Allah rızası için bulunulduğunu belirttiği Diyarbakır'daki; Müslümanlığı yok etmek için kullanılan yasaların kaldırılacağını, imam hatip okullarına önem verileceğini, milliyetçilik ve mukaddesatçılığı MNP'nin hak yolda yürüteceğini söylediği ve yasa zoruyla parti adı alan Milli Nizam'ın aslında parti olmadığı hak yolu olduğunu söylediği İzmir'deki; MNP'nin, milletin dininin içindeki masonluk ve komünistlik "hastalığını" imha etme hareketi olduğunu ve MNP'nin cennet kokanların, gül kokanların hareketi olduğunu söylediği Trabzon'daki; MNP'nin İbrahim peygamberin yolundan gitme, hak yolunu takip etme görevinde olduğunu belirttiği Urfa'daki; Tanzimat'la, "gâvurluğun" resmileştirilmesinin getirildiğini, Mustafa Reşit Paşa'nın dışarda yetiştirilen bir mason olduğunu, İttihatçıların masonluk için hareket ettiklerini, milli eğitimin mason olduğunu söylediği ve oysaki Müslümanlığın gerektirdiği, İslam'ın emrettiği doğrultuda öğrenim yapılması gerektiğini belirttiği Van'daki; MNP'nin, "mehdinin" gelmesinden önceki hazırlık devrinin sağlayıcısı

olması için dua ettiklerini belirttiği Diyarbakır'daki; konuşmalarda, toplantılarda, mitinglerde söyledikleri ve kimi tutumları¹²⁷, Erbakan'ın şahsında, partisi ve oluşturduğu geleneğin Tanzimat ile resmiyet kazanan sürece karşı gösterilen "İslami hassasiyetin" temelinde örgütlendiğini ortaya koymuştur.

Milli Nizam Davamız adıyla yayınlanan kitapçıkta MNP, kendisinin mevcut bütün partilerden yöntem, amaç, tarihe ve olaylara bakışta tamamen ayrı olduğunu belirterek farklarının esasının, "kendi özüne dönmek" noktasında olduğunu öne sürmüştü, diğer bütün partilerin Batıyı ve batılılaşmayı amaç edindiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda MNP'nin iman, ahlak, maneviyat ve milli bir davanın takipçisi olduğu vurgulanarak diğer partilerin batı taklitçisi oldukları, kozmopolit, renksiz, mason ve komünist bakış açısıyla meseleleri ele aldıkları öne sürülmüştür.¹²⁸

Aynı şekilde partinin yöneticilerinin, parti üyelerinin ve bazı partililerin değişik zamanlarda yapmış oldukları konuşmalarda söyledikleri, toplantılarda ve mitinglerde yaptıkları eylemler de partinin "İslami hassasiyet" üzerinden yükseldiğinin bir başka işaretidir. Bu konuşmalarda; Milli Nizamcıların İslam'ın hizmetinde, amaçları Türk'ün ve Anadolu'nun Müslümanlaşmasını sağlamak, görevlerinin de Allah'ın emrinde olmak ve Allah'ın emrinde olanlara hizmet etmek olduğu, MNP'nin tarihine sahip çıkan, hak yolunda yürüyen ve Tanzimat'la başlayan batılılaşmaya karşı oluşuyla, maddeci ve batılılaşmacı olan diğer tüm partilerden ayrı bir yerde bulunduğu, milli eğitimin gayri milli olduğu, din ve Müslümanlarla mücadele üzerine kurulu olduğu, din derslerinin ve imam hatip okullarının yaygınlaştırılacağı ve MNP'lilerin imanlı nesiller yetiştirmek için çalışacakları gibi ifadeler kendisine sıkça yer bulmuştur. Ayrıca yine bu konuşmalarda 19 Mayıs törenlerine ve Lozan'a yaklaşımlarındaki karşıt tutumun kaynağını da yine Müslümanlığa, İslam'a dayandırmışlardır.¹²⁹ Parti toplantılarında söylenen marşlarda, edilen yeminlerdeki İslam vurgusu; "manevi kurtuluş savaşını kazanmak" uğrunda çalışılacağı, "hakkın hâkimiyetini, Milli Nizam'ı egemen kılmak" için mücadele edileceği şeklinde yeminler edilmesi gibi olaylar da partinin üzerinde yükseldiği düşünsel duruşun göstergelerindedir.¹³⁰

---

¹²⁷ "MNP Kapatma Davası İddianamesi", *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi* 9 (1991): 5-11, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/kararlar_dergisi/kd_09.pdf

¹²⁸ Hasan Aksay, "Milli Nizam Davamız" (İzmir: Karınca Matbaası, 1971), 33-35.

¹²⁹ "MNP Kapatma Davası İddianamesi", 12-17.

¹³⁰ "MNP Kapatma Davası İddianamesi", 17-19.

MNP, Müslüman Türk Milleti'nin batı taklitçileri tarafından kendi öz benliğinden ve tarihinden kopararak milli kimliğinin unutturulduğunu savunmuş ve tarihi çalınmış Türklere kendi öz değerlerini verecek olan hareketin de Milli Nizam olduğunu öne sürmüştür.¹³¹

Öyle ki, partinin üzerine inşa edildiği bu İslami kimlik ve parti mensuplarının ‘laiklik karşıtı’, ‘rejime tehdit olan’ düşün, söylem ve tutumları nedeniyle partinin, anayasaya aykırı duruma düştüğü gerekçesiyle kapatılmasına neden olmuştur.¹³²

2. 3. 3. Milli Selamet Partisi

Kuruluşundan bir süre sonra kapatılan Milli Nizam Partisi'nin yerine kurulan Milli Selamet Partisi'nin parti programı, devamı olduğu geleneğe karşı olan sistemin bakış açısını ve devamı olduğu partinin kapatılmasını da göz önünde bulunduran bir temkinle de olsa; inançsal endişe ve tahayyüllere, milli ve manevi değerlere atıfların kendini göstermesi, partinin ve geleneğin temsilcisi olduğu kesimlerin İslami duruşunun bir yansımasıdır.

MSP Parti Programı; ana gayenin maddi ve manevi kalkınma olduğu, milli şuurla bir araya gelmiş ahlak ve erdeme dayanan, geleneklerine, tarihine, örfüne bağlı, kalkınma ve gelişme yoluna imanla çalışacak bir toplum düzeni öngörmekteydi. Bu hususlarda idareye; milli ahlak ve erdeme, milli tarih ve şuuraya dayanan milli bünyeye uygun kanuni düzenlemeler yapmak ve yönetim sergilemek görevini yüklüyordu. Laikliğe, bütün inançlara yaşam ve özgürlük alanı sağlayan, tahakküme mani olan bir teminat olarak bakıyor, laikliğin düşünce ve vicdan özgürlüğü için taşıdığı öneme vurgu yapıyordu. Din eğitimi ihtiyacının karşılanmasına önem verileceği ve din adamlarının toplumdaki statülerinin yeniden düzenleneceğini oraya koyuyordu. Programda, Millet'in manevi değerlerine saygı duyan ve dayanan bir milliyetçilik anlayışına bağlılıktan söz ediliyordu. Milli ahlak, milli şuur, milli ve manevi değerler çerçevesinde faaliyet yürütecek bir basın, bu değerler çerçevesi içinde özendirilecek, yürütülecek turizm ve eğitsel faaliyetler belirtiliyordu.¹³³

---

¹³¹ Aksay, *a.g.e.* 29-32.

¹³² “MNP Kapatma Davası İddianamesi”, 70.

¹³³ MSP, *Milli Selamet Partisi Programı* (Ankara: Elif Matbaacılık, t.y), 5-23, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/741/199501762.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

MSP'nin 1973 yılı seçim beyannamesinde Milli Görüşten söz ettiği görülür. Beynamede; toplumda milli ahlak ve milli şura aykırı gelişmelerin ortaya çıktığı, milletin ahlaki buhran içinde olduğu, gayri milli eğitim sistemi yüzünden gençlerin milli değerlerden uzaklaşarak anarşist, ciddiyetsiz, batılı kültüre özenerek yetiştiklerinden dem vurulur. Rüşvetin, haksız kazancın, istikrarsızlığın mevcut olduğu ve bu problemlerin de ancak milletin özüne, milli görüşüne uygun, ahlak ve maneviyatı merkeze alarak siyaset yapan bir yönetimle çözülebileceği belirtilir.¹³⁴ Yine aynı metinde Milli Görüş'ün siyasal tarifi de yapılır. Bu tarife göre; CHP sol görüşü, AP liberal görüşü temsil etmekte, MSP ise milli görüşü temsil etmektedir. Sol görüş de liberal görüş de maddecidir. Sol görüş maddeyi, liberal görüş parayı esas alır. Ahlak ve maneviyata değer veren milletin tercihi ise bu temelde siyaset yapan MSP olacaktır.¹³⁵ Parti, Ortak Pazar'a yaklaşımını da ortaya koyar. Ortak Pazar'ın milli egemenliği, milli şuur ve kültürü, milli sanayiye, milli ekonomiyi, Türk milliyetçiliğini tehdit ettiğini ve bu gayri milli yapıya dâhil olunması durumunda milli benlik ve milliliğin ortadan kalkma tehlikesi oluşacağını belirterek ortak pazara neden karşı olduğunu ifade eder.¹³⁶ Bunların yanı sıra beyannamenin kadın haklarıyla ilgili bölümünün sonunda, partinin karı koca ilişkileri ve aile hukuku konusunda, anayasa ve mevcut hukuk düzeni dışında başkaca bir görüşe, düşünceye sahip olmadığını vurgular.¹³⁷ Bu vurgunun, İslamcı temelde siyaset yapan partinin, devamı olduğu geleneğe dair sistemin bakış açısına, mevcut birtakım endişelere, kimi söylentilere bir cevap maksadıyla yapılmış olması muhtemeldir.

MSP'nin 1977 Seçim Beyannamesi'nde ise İslami duruş daha bir görünürdür. Beyanname'de, Milli Görüş dışındaki diğer iki görüş olarak belirtilen; CHP – Solcu Görüş, AP – Liberal Görüş'ün ‘batıl’, Milli Görüş'ün ise ‘hak’ olduğu ifade edilir. MSP'den inanç partisi diye söz edilir. Asıl olanın Milli Görüş olduğu, arızı olan ötekilerin ise milletin yapısına uygun olmadığı, milletin özüne zararlı olduğu belirtilir.¹³⁸ Kamu görevlilerinin ve gençlerin, inanç sahibi, milli ve manevi değerlere bağlı, maddecilikten

---

¹³⁴ MSP, *Milli Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi* (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1973), 12-14, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/815/197600578_1973.pdf?sequence=1&isAllowed=y

¹³⁵ MSP, *MSP 1793 Seç. Beyan.*, 15.

¹³⁶ MSP, *MSP 1793 Seç. Beyan.*, 34-39.

¹³⁷ MSP, *MSP 1793 Seç. Beyan.*, 66.

¹³⁸ MSP, *Milli Selamet Partisi 5 Haziran 1977 Seçimleri Seçim Beyannamesi*, (y.y., y.e.y., 1977), 7-9, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/816/197600581_1977.pdf?sequence=1&isAllowed=y

uzak, ahlaklı olmaları ve öyle eğitilmeleri gerektiği belirtilir.¹³⁹ İnanç ve din özgürlüğüne mani olan, baskı unsuru oluşturan yasal mevzuatın kaldırılması, kuran kursu ve imam hatip okullarının yaygınlaştırılması, her köye cami yapılması, devletin cami yapımında en yüksek seviye ve imkânda destek göstermesi, din görevlilerine kadro ihdası, imam hatip okulu mezunlarının okullarda din dersi verebilmesinin, istedikleri üniversiteye kaydolabilmesinin sağlanması, uluslararası bir dini bilimler üniversitesi kurularak Müslüman ülkelerden de öğrenci alınmasının sağlanması, hacca gidişteki bürokratik süreç ve birtakım kısıtların kaldırılması, dine ve kutsal değerlere zarar verici eylemleri cezalandıran kanuni düzenleme yapılması, gayri ahlaki ve müstehcen yayınlarla mücadele edilmesi gerektiği ifade edilir.¹⁴⁰ Tek parti dönemi boyunca Müslümanların tahakküm altında yaşadığını, AP iktidarları boyunca da kalkınma adına kayda değer hamleler yapılmadığı belirtilir.¹⁴¹ İlerleme ve gelişme çalışmalarının imanla ve ibadet aşkıyla yürütülmesinin sağlanacağı vazedilir.¹⁴² Müslüman ülkelerle ilişkilerin süratle tesis edilmesi, işbirliğinin artırılması, İslam Konferansı'na ciddiyetle yaklaşılmaması, Müslüman ülkelerle ekonomik, sosyal, kültürel işbirliğine ağırlık verilmesi, Batı Trakya ve diğer ülkelerdeki Müslüman Türklerin maruz kaldığı hukuksuzlukların giderilmesinin ve haklarının gözetilmesinin sağlanması, Ayasofya Müzesi'nin ibadete açılıp cami olarak faal hale getirilmesi, vakıfların gözetilmesi ve gereken önemin verilmesi gereklilikleri vurgulanarak, Milli Görüş'ün bunları gerçekleştireceği vaadinde bulunulmuştur.¹⁴³

Siyasal iktidarda pay sahibi olduğu 1974-1978 yılları arasında hayata geçirdiği politikalarını ortaya koyduğu kitapçığın “manevi kalkınma” bölümünde, Milli Görüş'ün 4 yılda 350 imam hatip okulu, 10 Yüksek İslam Enstitüsü ve 3.000 Kuran kursu açtığı ve bu okullarda yarım milyon gencin eğitim aldığı belirtilerek, inançlı nesiller yetiştirdikleri ifade edilmiştir. Ayrıca ilk defa kalkınma planına “manevi kalkınma” kavramının dahil ettirildiği, Müslüman ülkelerle temasların artırılarak işbirliklerinin yapıldığı, İslam Kalkınma Bankası'na kurucu üye olarak dahil olduğu ve Türkiye'nin İslam Konferansı Örgütü'ne tam üye olmasının sağlandığı vurgulanarak Milli Görüş'ün gerekleri ortaya koyulmuştur. İktidarları döneminde hiç kimsenin başörtüsüne karışılmadığı,

¹³⁹ MSP, *MSP 5 Haziran 1977 Seç. Beyan.*, 26-28.

¹⁴⁰ MSP, *MSP 5 Haziran 1977 Seç. Beyan.*, 29-38.

¹⁴¹ MSP, *MSP 5 Haziran 1977 Seç. Beyan.*, 43.

¹⁴² MSP, *MSP 5 Haziran 1977 Seç. Beyan.*, 54.

¹⁴³ MSP, *MSP 5 Haziran 1977 Seç. Beyan.*, 79-87.

inançlarından ötürü kimseye dava açılmadığı ve karadan Hacca gitme yasağının kendileri tarafından kaldırıldığı ayrıca vurgulanmıştır.¹⁴⁴

2. 3. 4. Refah Partisi

RP, sistemin dışına itilen ve değişen dünyanın getirdiği nimetlerden yeterince yararlanamayanların üzerinde yükselmiştir. Düzenle sorunu olan taşralıları, İslamlaşma arzusu olan kimilerini, Kürt sorununa farklı açıdan bakanları, küreselleşmenin etkisiyle yoksullaşan tarımsal ve kentsel alan sakinlerini kendisine çekti. Ayrıca Anadolu'nun yükselen sermaye sınıfından olup da istediği toplumsal statüye sahip olmayanlarca da desteklenmiştir.¹⁴⁵

20 Ekim 1991 seçimlerini yüzyılların en büyük ve önemli olayı olarak niteleyen beynamede¹⁴⁶, bu seçimlerle birlikte mili görüşün iktidar olmasının önemi ve milli görüş iktidarı sonrasında oluşacak yeni düzen anlatılmaktadır. Beynamede, batı medeniyetinin temeli firavunlara dayandırılmakta ve batının inşa ettiği tüm sistemlerin ve ideolojilerin gücü esas alan, gücün ve güçlünün temelinde şekillenen, gücü üstün tutan bir anlayışa sahip olduğu belirtilmekte; bu anlayışın karşısına da hakkı önceleyen, hakkı üstün tutan milli görüş ve onun partisi olan RP konulmaktadır.¹⁴⁷

Beynamede, amacı Büyük İsrail'i kurmak olan Siyonizm'in batı medeniyetine bu yönde atılacak adımların hayata geçirilmesi için etkide bulunduğu ifade edilir. Öyle ki; hem Sovyet dünyası ve komünizmin hem de Sovyet karşıtı bloğun yani ABD ve emperyalist ülkelerin bu noktada ortaklaştıkları ve "Büyük İsrail" önündeki tek engel olan Müslümanların, İslam'ın ve İslami şuurun bu iki karşıt kutupça da ortak tehdit görüldüğü belirtilir. Afganistan'ın Sovyetlerce işgalinin, İslami şuurun geriletilmesi için yapılmış olduğu, buna rağmen Afganistan'da girişilen cihatla İslam'ın galip gelerek küfrü geriletmediği, Sovyetlerin çöküşünü sağladığı vurgulanmıştır. Sovyet bloğu çökünce de Siyonizm, emellerini gerçekleştirmek için planının bir başka safhasına geçmiştir. Bu safha; tek kutuplu dünya ve ABD'nin otoritesinin herkesçe kabul edilmesi, kapitalizmin

¹⁴⁴ "Milli Görüş'ün İktidardaki Hizmetleri (1974-1978)", erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, [http://www.esam.org.tr/pdf/ler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1978_Milli_G%C3%B6r%C3%BCs_iktidar_indaki_Hizmetler%20\(1974-1978\).pdf](http://www.esam.org.tr/pdf/ler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1978_Milli_G%C3%B6r%C3%BCs_iktidar_indaki_Hizmetler%20(1974-1978).pdf)

¹⁴⁵ Yalçın Akdoğan, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004), 102-103.

¹⁴⁶ RP, *20 Ekim 1991 Genel Seçimi Refah Partisi Seçim Beynamesi*, (Ankara: y.e.y. 1991), 3, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/672/199106298.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

¹⁴⁷ RP, *20 Ekim 1991 Gen. Seç. RP Beyan.*, 7-8.

kürenin her yerinde uygulamaya konularak kapitalist düzenin tesis edilmesi, batı dünyası için yeni tehlike olarak İslam ve Müslümanların görülmesinin sağlanması, Müslüman ülkelere siyasi, ekonomik, askeri müdahalelerde bulunularak ABD'nin kontrolü altına girmeye zorlanmasıdır. Böylece Büyük İsrail'in kurulması süreci hızlanacaktır. Bu safhayla birlikte yürüyen ve Türkiye'yi alakadar eden Siyonizm'in son aşamadaki planı ise Türkiye'de Milli Görüş iktidarının önlenmesi ve Türkiye'nin hakkı üstün tutan adil düzeni inşa ederek milli görüş doğrultusunda Müslüman dünyasının ve medeniyetinin lideri olarak Siyonizm'in emellerini bertaraf etmesinin önüne geçilmesiydi.¹⁴⁸

Necmettin Erbakan tarafından yapılan tarifle Türkiye'de bir ekonomik köle düzeni mevcuttur. Emperyalistler ve Siyonistlerce Türkiye'de kurulan bu düzen ülkeyi adeta modern bir müstemleke yapmıştır. Siyonistlerce kontrol altına alınan uluslararası emperyalizm bütün Müslüman ülkeleri olduğu gibi Türkiye'yi de sömürmektedir. Ülkedeki bu düzenin devamı için de batı taklitçisi partileri desteklemektedirler.¹⁴⁹

Milli Görüş'e göre Siyonizm, iki yüzyıldan beridir Müslümanlığı geriletirerek, milleti milli görüşten uzaklaştırma gayreti göstermekte, taklitçiliği ve batının daha üstün olduğunun düşünülmesini sağlayarak kültürel hâkimiyetini dayatmaktadır. Milletten bir kısmına da bunu benimsetmiştir.¹⁵⁰ Milli görüş dışında kalan bütün partilerin batı taklitçisi oldukları, gücün esas alınıp önemsenerak hakkın geri plana atıldığı batıl batı medeniyetinin görüşlerine dayandıkları belirtilmiştir. Bu nedenle de Türkiye'de ahlaki çöküntü, madde bağımlılığı, rüşvet, yolsuzluk, aile yapısının, toplumsal kurumların bozulması, ahlaki gelişme ve manevi kalkınma için bir çaba gösterilmemesi, dışa bağımlılık gibi neticeler ortaya çıkmıştır. Beyannameye göre, bu problemlerin çözümü ise irfanlı, imanlı, dindar, iyi ahlak sahibi insan yetiştirecek ve adil ahlaki düzeni tesis edecek RP'nin inançlı kadrolarının, milli görüşe dayanan iktidarı sağlamak için yürüteceği çalışmalarla mümkün olacaktır.¹⁵¹

Parti'nin yayınladığı beyannameye, mevcut milli eğitimin gayri milli olduğu belirtilerek; yetiştirilen nesillerin maddeci fikirleri esas alan anlayışlar doğrultusunda değil, ahlak ve maneviyat esasına dayanan bir anlayışla eğitilmesinin sağlanması, din derslerinin geliştirilerek inançlı, milli ve manevi değerlerine bağlı nesillerin yetiştirilmesinin gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca Tevhid-i Tedrisat kanununun anti

¹⁴⁸ RP, 20 Ekim 1991 Gen. Seç. RP Beyan., 9-13.

¹⁴⁹ Necmettin Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen* (Ankara: Semih Ofset, 1991), 1-3.

¹⁵⁰ RP, 20 Ekim 1991 Gen. Seç. RP Beyan., 14.

¹⁵¹ RP, 20 Ekim 1991 Gen. Seç. RP Beyan., 25-31.

demokratik olduğu ve laiklikle bağdaşmadığı, herkesin kendi çocuğuna istediği gibi bir eğitim aldirabilmesinin sağlanması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁵²

RP'nin ülke içi meselelerle ilgili vaatleri arasında; camisi olmayan hiçbir köy kalmayacağı, resmi olmayan dini eğitim almış kişilerin eğitimlerinin meşru kabul edileceği ve diyanet bünyesinde resmi görevler alabileceği, her ilçeye imam hatip lisesi, her köye kuran kursu açılacağı, cami yapımının kamu hizmeti olarak görüleceği, kuran kurslarına, camilere, imam hatip okullarına, vakıflara parasal destek sağlanacağı, imam hatip liselerinin ve kuran kurslarının sayılarının artırılacağı, bütün Müslüman dünyası ve milletleri için din bilgini, ulema, âlim yetiştirecek bir üniversitenin kurulacağı sıralanmıştır.¹⁵³ Ayrıca, İslamiyet'in ortaklaştırıcı ve kurucu paydasında bir Müslüman/İslam medeniyetinin tahkim edilmesi anlayışı ortaya konularak; Filistin'in bağımsızlığının tanınması için destek olunacağı, Müslüman ülkeler arasında her alanda işbirliğinin geliştirilerek gümrüklerin kaldırılacağı, vizesiz serbest dolaşımın sağlanacağı, Müslüman ülkelerle ortak pazar ve ortak savunma örgütü kurulacağı, faizsiz bankacılığın geliştirilerek faal hale getirileceği, Ayasofya'nın cami olarak tekrar ibadete açılacağı gibi uluslararası alana dair vaatler de sıralanmıştır.¹⁵⁴

Erbakan'ın "beş mikrop" olarak tanımladığı faiz, haksız vergi, darphane, kambiyo ve kredi sistemi araçlarını kullanan faizci kapitalist sistem tarafından sömürülen Türkiye'nin kurtuluşu Milli Görüş'tedir. Milli Görüş dışındaki partiler batı taklitçisi oldukları için sömürü düzeninin işbirlikçisidirler. İnsan onuruna en yakışan düzen olan hakkı üstün tutan sistemi kuracak olan ise batıl olanı tutan öteki işbirlikçi partiler değil hakkı tutan Milli Görüş'tür.¹⁵⁵

1995 yılı Seçim Beyannamesinde; milli görüş ile onun rakipleri olan partiler arasında ikili bir tasnif yapılmıştır. RP'nin milli görüş karakterinde öteki partilerin ise taklitçi karakterde oldukları ifade edilerek milli görüşün, "hakkı üstün tutan", bağımsızlıkçı, milletin inancına dayanan, devletle milletin iç içe geçerek kaynaştığı, millete "hizmetçi" olacak rejimi; milli görüşün inançlı, azimli, temiz, ibadet aşkıyla çalışan kadrolarıyla tesis edecek karakterdeki tek parti olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁶

¹⁵² RP, 20 Ekim 1991 Gen. Seç. RP Beyan., 88-90.

¹⁵³ RP, 20 Ekim 1991 Gen. Seç. RP Beyan., 99-101.

¹⁵⁴ RP, 20 Ekim 1991 Gen. Seç. RP Beyan., 167-171.

¹⁵⁵ Erbakan, a.g.e. 3-18.

¹⁵⁶ RP, 24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet), (y.y., y.e.y., 1995), 4-5, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/763/199601072-1995.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Beyannamede; Laikliğin din düşmanlığı olarak anlaşılıp uygulandığı ve inananlara zulmedildiği, bugüne kadar taklitçilerin milletin inancıyla mücadele ettiği, bunları önlemek için RP'nin inanma özgürlüğünü sağlayacak bir kanun yapacağı belirtilmiştir. Başörtülülerin maruz kaldığı baskı ve ayrımcılığın, imam hatip okullarına dair yapılan engellemelerin, hac ile ilgili çıkarılan zorlukların, kurban derilerinin toplanmasıyla ilgili sorunların, vakıfların problemlerinin, cuma namazı ibadetiyle ilgili çalışma düzeninden kaynaklanan sorunların giderileceği ifade edilmiştir. İslam'ın aslının öğrenilmesi ve bu konuda yürütülecek çalışmaların engellenmesinin önüne geçileceği ve devletin dine ve dindarlara baskı yapmasının, müdahale etmesinin önleneyeği ortaya konmuştur.¹⁵⁷ Ayrıca Manevi kalkınmanın sağlanacağı, ahlaki bozulmanın önleneyeği, Hristiyanların birleşerek kurdukları AB yerine Müslümanların oluşturacağı bir İslam devletleri birliği kurularak bu birliğe dâhil olunacağı belirtilmiştir.¹⁵⁸

Milli Görüş'ün kuracağı düzen ile taklitçi nesillerin yerine inançlı nesiller yetişecektir. İnançlı nesilleri yetiştirecek olan dini-ahlaki düzen ekonomik kalkınmayı da sağlayacak işini iman, inanç ve sabırla yapan insanlar sayesinde refah artacaktır. Aynı zamanda insanların irfan sahibi olmasını da sağlayacak olan dini-ahlaki düzen ile nefis terbiyesine sahip olarak yetişen nesiller kapitalist zulüm düzeninden kurtulmuş olacaktır.¹⁵⁹

Milli Görüş partilerinin ahlaka ve manevi kalkınmaya olan temel vurgusunun çıkış noktasında; batının tekniği ve araçları alınırken, ahlak ve kültürünün beraberinde gelerek batılı değerlerin milli kültürü, ahlakı ve tarihi tahakküm altına alması endişesi vardır. Milli Görüş'e göre, görkemli Osmanlı mirasına sahip çıkılmalı ve batının değerlerinin bizi yozlaştırmasına izin verilmemelidir.¹⁶⁰

Milli Görüş partilerinin taraftarlarınca, mitingler gaza olarak görülmüş, Necmettin Erbakan'a da mücahit gözüyle bakılmıştır. Lidere katı bir biat esas olmuş ve parti içi farklı düşünceler fitne olarak değerlendirilmiştir. Bu durum da partiye adeta bir cemaat görüntüsü vermiştir.¹⁶¹

---

¹⁵⁷ RP, 24 Aralık 1995 RP Seç. Beyan., 19-22.

¹⁵⁸ RP, 24 Aralık 1995 RP Seç. Beyan., 29-30.

¹⁵⁹ Erbakan, a.g.e. 92.

¹⁶⁰ Nurettin Nebati, *Milli Görüşten Muhafazakâr Demokrasiye* (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014), 139-141.

¹⁶¹ Üzeyir Tekin, *AK Parti'nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği* (Ankara: Orient Yayınevi, 2004), 64-65.

2. 4. MİLLİ GÖRÜŞ PARTİLERİNİN SİYASAL PRATİKLERİ

1973 yılı milletvekili genel seçimleri sonucunda aldığı % 1,8 (1.265.771 milyon) oyla mecliste 48 sandalye kazanan MSP, aynı seçimler sonucunda % 33,3 oy oranıyla en çok milletvekilliği kazanan CHP¹⁶² ile birlikte koalisyon hükümeti kurarak 1. Ecevit Hükümeti'nde iktidar ortağı olarak yer almıştır. MSP hükümette, başbakan yardımcılığı ve bir Devlet Bakanlığı'nın yanı sıra Adalet, İçişleri, Ticaret, Gıda-Tarım ve Hayvancılık, Sanayi ve Teknoloji bakanlıklarını almıştır.¹⁶³

CHP ile kurulan koalisyon hükümetinin dağılmasının ardından MSP, AP lideri Süleyman Demirel başkanlığında kurulan 4. Demirel Hükümeti'nde AP, Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile koalisyon ortaklığı yaparak¹⁶⁴ iktidarda yer almasını devam ettirmiştir. 1977 yılında yapılan seçimler sonucunda MSP, bir önceki seçimde aldığı oy sayısında neredeyse hiç değişme olmamasına rağmen oy oranı % 8,6 ya, milletvekili sayısı da yarı yarıya azalarak 24'e düşmüştür.¹⁶⁵ Ancak seçim sonuçlarına göre hiçbir partinin tek başına hükümet kuracak çoğunluğu elde edememiş olması, MSP'nin de tekrardan koalisyon hükümetinde yer alarak iktidar ortağı olma durumunu devam ettirebilmesi şansını doğurmuştur. Nitekim AP lideri Süleyman Demirel başkanlığında kurulan 5. Demirel Hükümeti'nde MSP, AP ve MHP ile koalisyon ortağı olarak yer almıştır.¹⁶⁶

12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi sonrasında tüm siyasi partilerle birlikte MSP de kapatılmıştır. Siyasi yasaklar kaldırıldıktan sonra da Milli Görüş geleneğinin temsilcisi olarak RP kurulmuştur. 1987 yılında yapılan referandum sonucunda da 12 Eylül'ün siyasi yasak getirdiği eski siyasetçilerin yasakları kalkmış¹⁶⁷ ve diğer liderler gibi Erbakan da RP'nin başına geçerek siyasal yaşama geri dönmüştür.

¹⁶² TUIK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011* (Ankara: TUIK, 2012), 25, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1923-2011-MVSecimleri-Tuik.pdf>

¹⁶³ "1. Ecevit Hükümeti Bakanlar Kurulu (26.01.1974-17.11.1974)", erişim tarihi: 20 Nisan 2018, <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/KB37.htm>

¹⁶⁴ "IV. Demirel Hükümeti Koalisyon Protokolü (AP-MSP-MHP-CGP)", erişim tarihi: 20 Nisan 2018, <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/KP39.htm>

¹⁶⁵ TUIK, *Milletvekili Gen. Seç. 1923-2011*, 25.

¹⁶⁶ "V. Demirel Hükümeti Koalisyon Protokolü (AP-MSP-MHP)", erişim tarihi: 20 Nisan 2018, <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/KP41.htm>

¹⁶⁷ "Türkiye'nin Referandumlar Tarihi", DW, erişim tarihi: 22 Mayıs 2018, <http://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyenin-referandumlar-tarihi/a-38403666>

1987 milletvekili seçimlerinde % 7,2 oy alan RP¹⁶⁸, ülke barajının altında oy aldığı için meclise girememiştir.

1991 yılındaki seçimlere ise RP, Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile birlikte seçim ittifakı yaparak katılmıştır. İttifak yapılan partilerin adayları RP listelerinden seçime girmiş, seçim sonucunda da RP % 16,9 oy alarak 62 milletvekilliği kazanmıştır. Seçimlerden birkaç ay sonra da MÇP ile IDP vekilleri RP'den ayrılmıştır.¹⁶⁹

1995 milletvekili genel seçimleri, hem RP için hem de Türk Siyaseti için bir dönüm noktası olmuştur. Sandıktan % 21,4 oy oranıyla ilk sırada çıkan Milli Görüş ilk defa birinci parti olmuş 158 milletvekili çıkararak mecliste en çok koltuğa sahip olan parti olmuştur. Böylece Milli Görüş'ün lideri Erbakan'a başbakanlık yolu açılmıştır.¹⁷⁰

Seçim sonuçları hiçbir partinin tek başına hükümeti kurmasına olanak vermediği için koalisyon kurma süreçleri başlamıştı. Seçimden sonra hükümeti kurma görevi verilen Erbakan, görüşmelerden netice alamayarak görevi iade etmişti. Ardından Mesut Yılmaz başbakanlığında 53. Hükümet Anavatan Partisi (ANAP) – Doğru Yol Partisi (DYP) ortaklığıyla kuruldu. Ancak 53. Hükümetin güven oylaması iptal edilince hükümet düştü. Tekrar görevi devralan Erbakan, DYP ile anlaşarak 54. Türkiye hükümetini kurdu.¹⁷¹ Milli ve manevi değerler, israf ve İslam ülkeleriyle işbirliği vurgusuyla Milli Görüş'ün izleri görünen hükümet programı ve koalisyon protokolüyle RP dokuz, DYP sekiz bakanlık almıştı. İktidarın büyük ortağı ve hükümetin kurucu partisi olmasına rağmen RP'nin aldığı bakanlıklar bile aslında RP'ne karşı olan “devlet hassasiyetini” göstermiştir. Dışişleri, İçişleri, Milli Eğitim, Milli Savunma gibi bakanlıklar ile Diyanet İşleri Başkanlığı, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Müsteşarlığı gibi kuruluşlar RP'ne değil DYP'ne verilmiştir.¹⁷²

---

¹⁶⁸ YSK, *1983-2007 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçim Sonuçları*, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1983-2007/Turkiye.pdf>

¹⁶⁹ N. İter Ertuğrul, *1993-2008 Cumhuriyet Tarihi El Kitabı* (Ankara: ODTÜ Yayıncılık 2008), 161.

¹⁷⁰ TUİK, *Milletvekili Genel Seçimi İl ve İlçe Sonuçları 2002, 1999, 1995, 1991* (Ankara: TUİK, t.y.), 2-3.

¹⁷¹ “Bir Çiçekle Baharı Getiren Lider: 1995 Genel Seçimi”, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <https://www.yenisafak.com/secim/bir-cicekle-bahari-getiren-lider-1995-genel-secimi-2629303> ; “54. Hükümet”, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukümetler.html

¹⁷² TBMM, *“Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 3*, Haz. İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz (Ankara: TBMM Basımevi, 2015), 2352-2359.

54. Hükümet döneminde Erbakan'ın girişimiyle kurulan D-8¹⁷³, Milli Görüş ve lideri Erbakan'ın İslami çerçevesinin uluslararası siyasete yansıyan en belirgin sonucudur.

Milli Görüş hareketi, Türkiye'nin kendine özgü sosyal, iktisadi ve siyasi dinamiklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Elbette yetmişli yılların sonunda esmeye başlayan İslamcı rüzgâr hareketin motivasyonuna güç vermiştir. Ancak tarihsel ve düşünsel yapısı itibarıyla Türkiye dışı bir belirlenime sahip olmamıştır.¹⁷⁴

12 Eylül müdahalesinden sonra da Avrupa'ya Türkiye'nin batılı bir demokrasi olmaya devam ettiğinin güvencesi verilmeye gayret edilmiş olmasına rağmen artık Batılı olmanın koşulu hukuk ve insan haklarına dayanmak olduğu için Türk Devleti batılı görünmemiştir. Böyle kabul edilmenin yeni yolu ise AB üyeliği için reformlar yapmaktır. Osmanlıdan beridir yenileşme faaliyetleri, siyasi olanla kültürel olanın çatışmasına neden olmuştur. Ancak yenileşme, karşısında duranları her zaman ortadan kaldırmamıştır. Kendisi de yeniden düzenlenip, uyarlanarak farklı biçimlerde görünür olmuştur. Turgut Özal'ın başbakanlığıyla birlikte oldukça görünür olan şey ise geleneksel İslami hayat biçimine yalnızca dönemin batılı teknolojik imkânlarının dâhil edilmesiyle birlikte yenileşmenin çağın teknik imkânlarının alınması şeklinde sınırlandırılması olmuştur. Altı alışveriş merkezi olan camiler bu dönemin ürünü olmuş, geleneksel kapitalizmle bir derdi kalmamış hatta İslami bir sermaye gelişmeye başlamıştır. Orta sınıfın erimesi ve hızla egemen olan Amerikanvari popüler kültürün yarattığı sosyoekonomik huzursuzluk ve kimlik bunalımları İslamcı muhalefeti de güçlendirmeye başlamıştır.¹⁷⁵

1969 yılından beri devam eden İslami siyasetin örgütlülüğünü ve söylemini şekillendiren temel etken laik devletin uygulamalarına ve tutumlarına karşı ortaya çıkan, halkın İslami muhalefeti temsil etmektir. Bu durum zamanla Türk siyasetinde İslam'ın önemini ve görünürlüğünü de artırmıştır.¹⁷⁶

Milli Görüş, RP ile birlikte de tabanını, ekonomiden olumsuz etkilenenleri, gençleri ve kadınları dâhil ederek genişletmiştir. Zamanla çağın gereklerini ve kendi

---

¹⁷³ “D-8 Tarihi Hakkında”, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, <http://developing8.org/about-d-8/brief-history-of-d-8/>; “Gelişen Sekiz Ülke (D-8)”, MFA, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, http://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke-_d-8_.tr.mfa; Şevket Kazan, *REFAHYOL Hükümeti Nasıl Kuruldu ? Neler Yaptı?* (Ankara: y.e.y., 1998), 24-25.

¹⁷⁴ Tekin, *AK Parti'nin Muh. Dem. Kimliği*, 55-56.

¹⁷⁵ Seçil Deren, “Kültürel Bat.”, *Mod. Tür. Siy. Düş. Cilt 3 Modernleşme ve Batıcılık*, 400-401.

¹⁷⁶ Ümit Cizre, *Mukt. Siy. Merkez Sağ-Ordu-İslâmıcılık*, 100.

dışlarındaki dünyayla daha ilişkili yeni nesillerin beklentilerini karşılamak zorunda olduğunu fark etmeye başlamıştır. Bu farkındalık dönüşüm, kitlelere açılma, çağa uyma gibi tartışmaları da tetiklemiştir. Ayrıca İslami siyaset; halk egemenliği, bireysel özgürlük, parlamenter demokrasi, insan hakları gibi kavramları savunarak sistem içinde siyaset yaparak İslami köktencilüğün engellenmesine katkı sunmuştur.¹⁷⁷ Türkiye’de İslami siyasette son aşamada belirleyici unsur milliyetçilik olmuştur. İhtişamlı Osmanlıcı söylem ve büyük bir tarihi geçmiş tahayyülü zamanla değişen formlara girse de hep devam etmiştir. Milli Görüş geleneği de bu tahayyülü oldukça net yansıtmıştır. Erbakan’ın oğluna Fatih ismini vermiş olması, İstanbul Belediyesi’ni kazandıklarında bunu ikinci bir fetih olarak kutlamaları bunu gösterir. Osmanlı atfı, bir yandan da Türkiye’nin Batı karşısındaki geriliğinin ve ezikliğinin, ihtişamlı bir geçmişle telafi edilmesi çabasıdır. İslamcılığın karakterine işlemiş olan bir diğer yaklaşım da Batı karşısında düşülen durumdan kurtulmak için batıyla aynılaşmak gerektiğini savunanlara karşıtlık ve geçmişin muhteşem günlerinin kaybına neden olan fesattan sorumlu, Osmanlı’nın çöküşünün temelindeki Yahudi komplosu kuramıdır.¹⁷⁸

Milli Görüş geleneğinin ortaya koyduğu başlıca söylem ve projeleri, Müslümanlar ile onların düşmanı olan Batı arasındaki başkılığın hatırlatılarak pekiştirilmesi ve bir ümmet ufkunun ortaya koyulması esas amacını taşır. Adil düzen, İslam ortak pazarı, büyük yeşil ülke, milli görüş, D-8 gibi Milli Görüş projeleri, Müslümanların alternatif bir dünya, iktisadi ve uluslararası bir sistem kuracakları idealiyle motive ederek öteki siyasal pozisyonlardan farklı kılmak amacını taşımıştır.¹⁷⁹

2. 5. 28 ŞUBAT SÜRECİ VE MİLLİ GÖRÜŞE YASAK; FAZİLET PARTİSİ

Tarihler 28 Şubat 1997’ye geldiğinde ise herkes o gün yapılacak olan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısına odaklanmıştı. MGK’da ülkedeki kökten dinci oluşumlarla ilgili hazırlanan bir rapor ele alınmış, tarikatların ve İslami vakıf, dernek, sivil toplum yapılanmalarının faaliyetleri ile ilgili raporlar incelenmiştir.¹⁸⁰ Nitekim İslami bir partinin iktidar ortağı olmasından duyulan endişe, toplantıda alınan kararlarla

¹⁷⁷ Ümit Cizre, *Mukt. Siy. Merkez Sağ-Ordu-İslâmcılık*, 102-104.

¹⁷⁸ Nuray Mert, “Türkiye İsl. Tar. Bir Bakış”, *Mod. Türkiye’de Siy. Düş. Cilt 6 İslamcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 415-416.

¹⁷⁹ Nuh Yılmaz, “İslamcılık, AKP, Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslamcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 608-609.

¹⁸⁰ “MGK’ya İrtica Raporu”, *Milliyet*, (27 Şubat 1997), 14. ; “MGK’nın Gündemi Şeriat”, *Milliyet*, (28 Şubat 1997), 16.

birlikte somut tedbirler olarak ortaya çıkmıştır. 28 Şubat 1997 tarihli 406 sayılı MGK kararına eklenen on sekiz maddelik metin, İslami siyasal geleneğin iktidar ortağı olduğu hükümete, ülkenin bir “rejim tehdidi” ile karşı karşıya olduğu yönündeki uyarısı ve bu tehdide karşı yapılması gerekenleri içeriyordu. Bu tedbirler; anayasanın güvence altına aldığı laik rejimin korunması için özen gösterilmesi ve bunun için tedbirler alınması, tarikatlara bağlı okullarla yurtların, ülkede faaliyet gösteren kuran kurslarının milli eğitim bakanlığına devredilerek sekiz yıllık kesintisiz eğitime geçilmesi ve milli eğitimin laik, Atatürk İlkelerine sadık yurttaş yetiştirilmesi çerçevesinde işletilmesi idi. Tarikatların faaliyetlerinin yasaklanması, kılık kıyafet kanununa aykırı uygulamalara son verilmesi, rejim aleyhtarı vakıf ve derneklerin kurban derisi toplayarak kaynak yaratmasının önlenmesi, “dinci faaliyetler ile dini istismarın” önüne geçilmesi, Türk Silahlı Kuvvetleri’ne (TSK) dinci sızmaların önlenmesi ve TSK ile ilişkisi kesilen personellerin kamu kurumlarında istihdamına son verilmesi gerekleri belirtiliyordu. Pompalı diye tabir edilen silahlara artan talebe dikkat çekiliyor ve silah ruhsatı verilmesinin yeniden düzenlenmesi isteniyor, özel üniformalı korumaların kaldırılması talebi ifade ediliyordu. Ayrıca aşırı dinci faaliyetlerin önlenmesi, anayasa ve kanunların ihlal edilmesinin önüne geçilmesi isteniyordu. Ülke politikalarının belirlenmesinde ve karar alma süreçlerinde “ümme” değil “millet” düşüncesinden hareket edilmesinin gereği vurgulanıyordu.¹⁸¹

Büyük yankı bulan MGK kararlarının alındığı toplantıdan birkaç gün sonra İslami geleneğin başbakanı Erbakan açıklamasında, hükümeti MGK’nın değil meclisin oluşturduğunu, yasaların meclis tarafından yapıldığını belirterek MGK’nın hükümete ve meclise hangi yasaları çıkarıp çıkarmayacağını söyleyemeyeceğini belirtmiştir.¹⁸²

Bu tarihten birkaç ay sonra 21 Mayıs 1997 yılında da RP’ne laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle kapatma davası açılmıştır.¹⁸³ Olası kapatma kararına karşı tedbir amacıyla Erbakan’ın talimatı doğrultusunda RP’nin ardılı olarak

---

¹⁸¹ “28 Şubat Kararları”, erişim tarihi: 28 Şubat 2018, https://tr.wikisource.org/wiki/28_%C5%9Eubat_Kararlar%C4%B1 ; “28 Şubat 1997’deki MGK Tutanakları İlk Kez Açıklandı”, erişim tarihi: 28 Nisan 2018, <https://www.star.com.tr/guncel/28-subat-1997deki-mgk-tutanaklari-ilk-kez-aciklandi-haber-791782/> ; “İşte 28 Şubat Davasında Okunan 16 Yıllık Gizli MGK Tutanakları”, erişim tarihi: 28 Nisan 2018, <https://t24.com.tr/haber/iste-28-subat-davasinda-okunan-16-yillik-gizli-mgk-tutanaklari,240273>

¹⁸² James M. Dorsey, “Radikal İslam’ı Dizginleme Kararıyla Tırmanan Gerginlik”, *Milliyet The Wall Street Journal* (10 Mart 1997), 3.

¹⁸³ “AYM Refah Partisi Kapatma Kararı”, erişim tarihi: 28 Nisan 2019, <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0aacac7b9-4875-4c09-a89d-16336ed73728?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

Fazilet Partisi (FP) kurulmuştur.¹⁸⁴ 16 Ocak 1998 günü de Anayasa Mahkemesi'nin kararıyla RP, laiklik ilkesine aykırı eylemleri nedeniyle kapatılmıştır. Söz ve eylemlerinin partinin kapatılmasına neden olduğu gerekçesiyle Necmettin Erbakan'ın da aralarında bulunduğu altı milletvekilinin milletvekillikleri düşürülerek beş yıl boyunca siyaset yasağı getirilmiştir.¹⁸⁵

Milli Görüş'ün FP de uzun ömürlü olmamıştır. RP'nin devamı olduğu gerekçesiyle hakkında kapatma davası açılan parti, RP'nin devamı olmaktan değil "laiklik ilkesine aykırı eylemler" nedeniyle 22 Haziran 2001 günü kapatılmıştır. Ayrıca söylem ve tutumları nedeniyle kapatılmaya neden olduğu gerekçesiyle iki milletvekilinin milletvekillikleri düşürülmüş ve bu isimlerle birlikte beş üyeye de siyaset yasağı getirilmiştir.¹⁸⁶

---

¹⁸⁴ "Refah'ın İlk Yedeği Fazilet", *Milliyet*, (18 Aralık 1997), 18. ; "Refah'ın Yerine Fazilet, erişim tarihi: 28 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/refah-in-yerine-fazilet-39279198>

¹⁸⁵ "AYM Refah Partisi Kapatma Kararı", erişim tarihi: 28 Nisan 2019, <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0acac7b9-4875-4c09-a89d-16336ed73728?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

¹⁸⁶ "AYM Fazilet Partisi Kapatma Kararı", erişim tarihi: 28 Nisan 2019, <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0a6f1734-1ab5-49f7-aea8-77764a0fb3b7?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADALET ve KALKINMA PARTİSİ: İKTİDARDAKİ İSLAMİ TON

Çalışmanın bu bölümünde Türk siyasal hayatında İslami siyasetin kurumsal temsilcisi olan Milli Görüş partilerinin, devlete egemen olan anlayış ve rejim tarafından siyasal sistemden tasfiye edilerek İslami siyasetin mevcut haliyle meşru kabul edilmeyeceğinin ilan edilmesi ve dönüşüme zorlanması gerçeğinin farkına varmış olan ve hâlihazırda İslami anlayıştan oldukça farklılaşmış bulunan geleneğin içinden gelen bir kadro tarafından kurularak iktidara geldiği ilk seçimden beri mevcut durumunu korumayı başarmış AK Parti'nin iktidar serüveni betimlenerek içinde hala eser miktarda da olsa barındırdığı İslami anlayış doğrultusunda gerçekleştirdiği birtakım politikaları ortaya koyulacaktır.

3. 1. AK PARTİ'NİN DOĞUŞU

Laikliği, dinin ve dinini yaşamak isteyenlerin güvencesi olarak gören Turgut Özal, laikliğin şahısları değil devleti alakadar ettiğini düşünüyordu. Kendisini de laik olarak değil dindar bir Müslüman olarak tanımlıyor ve inanç, ifade ve girişim serbestisini savunuyordu. Geçmişin mirasına sahip çıkan ve İslami ahlakı metheden tavrı, 12 Eylül yönetiminin İslam'a siyasal alanda daha çok alan açan tutumuyla da birleşince, siyasette İslami tonların görünürlüğü genişlemiştir.¹⁸⁷

Siyasette İslami yaklaşımların güçlenmesini destekleyen bir gelişme de yine Özal tarafından yürütülen ekonomik politikaların sonucu olarak yükselen İslami sermaye olmuştur. 24 Ocak kararlarıyla başlayan ekonomik liberalizasyon ve ihracata dönük kalkınma anlayışıyla birlikte Anadolu'daki küçük işletmeler güç kazanmaya başlamıştır. Dışa açılan ekonomideki bu işletmeler körfez ülkelerinden gelen sermaye desteğiyle hızlı bir gelişme seyrine girmiştir. İslami alanın genişlemesiyle birlikte daha rahat hareket etme imkânına kavuşan tarikatlar da bu ekonomik gelişmeye eklenerek holdingleşecek kadar güçlendiler. Hızlı bir şekilde büyüyen dindar iş çevreleri nihayetinde kendi sosyo ekonomik ağlarını oluşturacak seviyeye geldiler. Örneğin MÜSİAD bu ağın örgütlü bir

¹⁸⁷ Murat Çemrek, "1980-2000'de Türkiye Ekonomi Politikası: Çalkantılı Bir Ekonomide İslamcı Siyasetin Yükselişi ve Düşüşü, *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)*, Ed. Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe ve Hüsnü Kapu (Ankara: Savaş Yayınevi, 2010), 644.

sonucu olarak ortaya çıktı ve ülkedeki istihdamın yarıya yakınına sağlayan dindar küçük işletmelerin bir çatı organizasyonu olarak görünür oldu. Bu yapılar aynı zamanda İslami siyaseti de destekleyerek güçlenmesine katkı sağladılar. Nitekim 28 Şubat'ın tedbir alma amacı güttüğü şeylerden birisi de bu durum olmuştur.¹⁸⁸

Seksenli yıllarla birlikte yaşanan değişim, muhafazakâr kültürü de siyasetin merkezine doğru itmiş, yeni ekonomik teşebbüsler, medya ve eğitim yapıları ortaya çıkmıştır. Muhafazakâr, dindar çoğunluk yalnızca küçük dini kümeler ve hareketler şeklinde değil, hem dini ve geleneksel değerlere hem de dünyada olup bitenlere ve iş çevrelerine önem veren seçmenler haline gelmiştir. Özal ve Erdoğan gibi isimleri başarıya ulaştırarak iktidara taşıyan da ortaya çıkan bu kitlelere hitap eden merkeze yakın sağ partileri olmuştur.¹⁸⁹

Mert, lider kadrosunun sert karşı çıkışlarına rağmen RP'nin tabanının, içten içe ANAP ve Özal'ın savunduğu serbest piyasacı yaklaşımdan etkilendiğini ve bunun derecesinin de AK Parti ile ortaya çıktığını belirtir. Çünkü serbest piyasanın ve Özal'ın devleti küçültme iddiası, geçmişten beri zaten devletle ve resmi ideolojiyle problem yaşayan İslami kesimler için de değerli görülmüştür.¹⁹⁰

Küreselleşmeyle yükselen kimlik siyaseti beraberinde; Türk kimliğinin yapı taşları arasında İslam'ın oldukça geniş yer kaplıyor oluşu nedeniyle mevcut laiklik anlayışının problemlili ve tartışılır hale gelmesi sonucunu getirmiştir. Dini duyarlılığı ve hassasiyeti yüksek siyasetçiler iktidara gelmiş ve bunlar, üzerinde yükseldikleri kitlelerin hassasiyetlerinin güvencesi için din konusunda tarafsız bir devletin önemini kavramış ve AB sürecini ileri taşıma konusunda da laik hassasiyeti olan kesimlerden daha önce olmuşlardır. Bunu yaparken de Tanzimat'tan beri amaçlanan Avrupa'ya dâhil olma çabasına dayandıklarını öne sürmüşlerdir.¹⁹¹

Bu dönüşüm gerekliliğinin somutlaşmasını sağlayan ise 28 Şubat olmuştur. 28 Şubat süreciyle ortaya çıkan şey Milli Görüş'ün temsil ettiği İslami siyasetin varlık olanağının pek mümkün olmadığıdır. Milli Görüş geleneğinin içinden gelen bir grup

---

¹⁸⁸ Çemrek, "1980-2000'de Tür. Eko. Pol. İslamcı Siy. Yük ve Düşüşü", *Osm. İkinli Yıl. Tür. Pol. Tar.* 658-662.

¹⁸⁹ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, Çev. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 419.

¹⁹⁰ Nuray Mert, "Türkiye İsl. Tar. Bir Bakış", *Mod. Türkiye'de Siy. Düş. Cilt 6 İslamcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 418-419.

¹⁹¹ Findley, *Mod. Tür. Tar. İslam, Mil. ve Mod. 1789-2007*, 420.

siyasetçi de bu imkânsızlığı ve İslami siyasetin sınırlılığını görmüş ve Ak Parti'yi kurmuştur.¹⁹²

İslami hassasiyetleri ön planda olan kişilerin İslamcı gelenekten ayrışarak teşkil ettiği AK Parti, ulusal düzeyde popüler olan siyasal pozisyona oynayan muhafazakâr sağ karakterli bir parti olarak varlık göstermiştir.¹⁹³

3. 1. 1. Milli Görüş'ün Yenilikçileri

Doksanlı yılların başında iyice görünür olmaya başlayan Milli Görüş içindeki yenilikçi yaklaşımın taşıyıcılığını ise İstanbul örgütü ve il başkanı Recep Tayyip Erdoğan yapıyordu. Erdoğan, düzenlediği panellere sosyalist fikir adamlarını davet ediyor,¹⁹⁴ muhalefet partileriyle savaşa hayır toplantıları organize ediyor,¹⁹⁵ muhalefet partilerinin il başkanlarıyla sokaklarda savaşı karşıtı bildiriler dağıtıyordu.¹⁹⁶ Partiye üye olan eski mankenler, emekli albaylar vitrine çıkarılıyordu.¹⁹⁷ Medyanın kendilerini kötü gösterdiğinden şikâyet ederek, hayat kadınıyla da meyhaneye gidenle de görüşüklerini belirtiyor. Batıya tamamen karşı olmadıklarını, batının alınabilecek güzel şeyleri olduğu gibi reddedilecek kötü şeyleri de olduğunu söylüyor. Suudi Arabistan'dan yardım aldıkları iddialarını reddederek Suudi Arabistan'ı ABD emperyalizmiyle kol kola girmekte olduğunu söyleyerek eleştiriyordu.¹⁹⁸ İktidar olduklarında Pierre Cardin'e çarşaf defilesi yaptıracaklarını ve çarşafın moda olacağını söylüyordu.¹⁹⁹

Erdoğan'ın dışı açılma stratejisinin bir ayağını da iş dünyasıyla ilişki kurmak oluşturmuştur. İstanbul gibi bir kentin belediye başkanlığı elbette pek çok farklı paydaşla muhatap olmayı gerektiriyordu. Bu durumun yarattığı tanışma imkânının yanı sıra Erdoğan'ın iş dünyasından isimlerle ilişkiye geçmesini sağlayan, Cüneyd Zapsu ve Münci İnci gibi tanıdıklarıydı. TÜSİAD'ın ve ülkenin önde gelen holdinglerinin tepe isimleriyle alakayı onları yeni kurulacak partiye davet edecek kadar artırmıştı. Ancak

---

¹⁹² İhsan D. Dağı, "Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik ve Meşruiyet Arayışında Kimlik, Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi, *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Çev. Ali Yıldız, Ed. Hakan Yavuz (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 123.

¹⁹³ Nuh Yılmaz, "İslamcılık, AKP, Siy.", *Mod. Tür. Siy. Düş. Cilt 6 İslamcılık*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 617.

¹⁹⁴ "Sol ve Sağ Başörtüsünde Anlaşıl Ortak Panel", *Milliyet*, (18 Ocak 1987), 13.

¹⁹⁵ "RP'de Savaşa Hayır Toplantısı", *Milliyet*, (11 Ocak 1991), 11.

¹⁹⁶ "İl Yöneticilerinin Eylemi", *Milliyet*, (9 Şubat 1991), 14.

¹⁹⁷ Ruşen Çakır, "Refah Start Verdi", *Milliyet*, (13 Aralık 1993), 17.

¹⁹⁸ Tunca Bengin, "Refah'tan Yeni Sesler", *Milliyet*, (19 Eylül 1993), 23.

¹⁹⁹ "Cardin'e Çarşaf Defilesi Yapılacağı", *Milliyet*, (11 Şubat 1994), 19.

birkaç isim dışında bu teklifi kabul eden olmadı. Bazı isimlerin eleştirileri, partinin temelini FP'lilerin oluşturduğu, davet edilenleri de “vitrin” için çağırdıklarıydı.²⁰⁰

Erdoğan parti içinden eleştiri de almıyor değildi. Şimdilerde dünürü olan Sadık Albayrak gelenekçilerin sözcülüğünü yapıyor, Erdoğan başkanlığındaki İstanbul il teşkilatının vitrin transferlerini partiye girmiş virüs olarak niteliyordu. Yenilikçileri gençliğinde tatmin olamadıkları için böyle fotoğraflar merakı içine girdikleri şekilde eleştiriyordu. Bu vitrindeki görüntünün İslam olmadığını, tabanın beklentisinin ise İslam olduğunu söylüyordu.²⁰¹ Ancak yenilikçi rüzgâr karşısında parti de boş duramıyor, biraz daha merkeze gelerek kitleselleşme adına DYP ve ANAP'tan isimleri transfer ediyordu.²⁰²

Erdoğan, referansının İslam olduğunu belirterek, birleştirici unsur ve toplumun çatısının Müslümanlık olduğunu vurguluyordu. Bu yaklaşımla ırk ayrımına son vereceklerini ifade ediyordu.²⁰³ Genelevleri kapatacağının sözünü veriyordu.²⁰⁴ Kimi zaman söyledikleriyse parti yönetimince “aşırı” bulunarak eleştirilmiştir. Örneğin bir konuşmasında şeriatçı olduğunu ve Müslümanım diyen herkesin de şeriatçı olması gerektiğini söyleyen Erdoğan, genel başkan yardımcısı tarafından uyarılmıştır.²⁰⁵

Parti tabanını memnun etmek ve İslami siyasetçi kimliği ve söylemleriyle politika yaparken bir yandan da devleti yönetenlerin tepkisini çekmemek gerekiyordu. Erdoğan bu noktada temkini elden bırakmıyordu. Temkinli davranışına iyi bir örnek; belediye başkanlığı yaptığı dönemde göreve yeni başlayan itfaiye müdürünü, itfaiye bilgisayarının ekranındaki Arapça yazılı besmelenin medyada yer alması üzerine azarlaması ve kara listeye alması olmuştur.²⁰⁶

Erdoğan'ın belediye başkanlığı döneminde ortaya koyduğu profil parti tabanında kendisine karşı büyük bir teveccüh kazandırmış, kendisi de bir umut olarak tabanda karşılık bulmuştur. Milli Görüş'ün lideri Erbakan'a siyaset yasağı getirilmiş olmasıyla da adı parti liderliği için dillendirilmeye başlamıştır. Erdoğan da adının parti liderliği için

---

²⁰⁰ Serpil Yılmaz, “Erdoğan Neyin Merkezinde?”, *Milliyet*, (14 Ağustos 2001), 8. ; “TÜSİAD'da Tayyip Bilmecesi”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/tusiadda-tayyip-bilmecesi-39110186>

²⁰¹ Ruşen Çakır, “Refah Partisi'nde Virüs Sancısı”, *Milliyet*, (5 Ocak 1994), 15.

²⁰² Ruşen Çakır, “Refah'ta Kimlik Arayışı”, *Milliyet*, (10 Ekim 1993), 17.

²⁰³ “Minareler Süngümüz Camiler Kışlamız”, *Milliyet*, (7 Aralık 1997), 14.

²⁰⁴ “Erdoğan: Genelevleri Kapatacağız”, *Milliyet*, (7 Şubat 1994), 18.

²⁰⁵ “RP'de Erdoğan ve Yılmaz Sıkıntısı”, *Milliyet*, (22 Kasım 1994), 14.

²⁰⁶ “Ekrandaki Besmele Erdoğan'ı Kızdırdı”, *Milliyet*, (23 Ocak 1995), 13.

dillendirildiği bu söylemleri karşılıksız bırakmamış, parti tabanının istemesi halinde genel başkan olabileceğini ifade ederek sürece bakışını ortaya koymuştur.²⁰⁷

Milletvekili olduğu Milli Görüş geleneği ve partisinin değişmesi gerektiğini düşünen isimlerden birisi de yenilikçilerin bir diğer önde gelen ismi Abdullah Gül olmuştur. FP kongresinde yenilikçi kanadın genel başkan adayı olarak adaylık yarışına dâhil olan Abdullah Gül kongreden birkaç ay önce bir gazeteye verdiği mülakatta; adaylığına, FP'nin siyasal yaklaşımlarına ve kendi siyasal duruşuna dair sorulan sorulara verdiği yanıtlarla aslında hem yenilikçi kanadın siyasete bakışını hem de yenilikçilerin ilerde inşa edecekleri siyasal duruşun bazı ön kabullerini ortaya koymuştur. Örneğin; parti kapatma davasıyla ilgili konularda FP'nin çelişkili tutumlar içine girdiğinden ve bunun bir imaj kaybına neden olduğundan dem vurarak FP'nin de yanlışlar yaptığını, asla yanlış yapılmadı diyen kimi FP'lilere katılmadığını ifade etmiştir. FP'nin, "ülkenin en yerli partisi olduğunu" ifade ederek, ihtiyaç duyulanın tutarlı ve ilkeli bir yaklaşımla vatandaşlara güven vermek olduğunu belirtmiştir. Parti içindeki genel başkanlık yarışının bile FP'nin demokratik tutarlılığının gösterilmesi noktasında önemli olduğunu belirtmiştir. FP ve geleneğe dair eleştirilerinden biri de, kendileriyle aynı düşünsel duruşta ortaklaşan bir entelektüel birikim olduğu ancak bu entelektüel birikimden faydalanılmadığı ve entelektüellerin siyasete dahlinin sağlanmadığıdır. Yenilikçi bakışı yansıması açısından bir diğer önemli yaklaşımı da siyasal örgütlülüğün ve başarının bir "lider" işi değil "liderlik işi", siyasetin "takım oyunu" olduğu yönündeki algılamayı ortaya koymasındır. Yenilikçilikteki "yeniyi", Milli Görüş geleneği ve onun temsilcisi olan FP'deki ayrılığın düşünsel temelini oluşturan anlayış ise AB süreciyle ilgili soruya verdiği yanıtla Gül tarafından ifade edilmiştir. Gül, batı medeniyetine alternatif olarak ortaya konulan tezlerin, iddiaların üstün olduğunun ispat edilemediğini ve kültürel olarak, medeniyet olarak batı karşısında mağlup olunduğunun kabul edilmesi gerektiğini belirterek, bu koşullar çerçevesinde başarılı olmanın yollarının aranması gerektiğini söylemiştir. Bu doğrultuda AB üyeliğiyle Türkiye'nin, AB üyeliğinin sağlayacağı avantajlarla "çok şahsiyetli bir şekilde Müslüman kimliğine sahip olacağını" ve bütün İslam dünyasının AB içindeki temsilcisi olabileceğini belirtmiştir.²⁰⁸

²⁰⁷ "Getirirlerse Gelirim", *Milliyet*, (17 Mayıs 1998), 18.

²⁰⁸ "Tavizci Değil Realistim", *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 20 Nisan 2018, <https://www.yenisafak.com/gundem/tavizci-degil-realistim-606904>

90'lı yıllarla birlikte Milli Görüş hareketi de değişim geçirmeye başlamıştır. Milli görüş geleneği içinde; dünyaya ve olaylara bakışı, seçmene yaklaşımları liberal eğilimler gösteren, hareketin geleneksel "tebliğci" söylemi yerine siyasal propagandayı sahada uygulayan, sergiledikleri tutum ve yöntemlerinden ötürü "yenilikçiler" olarak adlandırılan bir kanat ön plana çıkıyordu. Parti içindeki bu kanadın amacı partiyi milli görüş düşüncesinin temelde varlığını koruması kaydıyla başka kesimlere de açarak bir kitle partisi haline getirmektir. Öyle ki, parti programında genelevlerin kapatılması yer alan RP'liler, seçim kampanyaları esnasında meyhanelere, genelevlere oy istemek ve bu yaklaşımlarını göstermek adına fotoğraf vermek için gittiler. 1994 yerel seçimleri sonucunda İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin başkanlığına, RP içindeki yenilikçi kanadın lideri olan Recep Tayyip Erdoğan'ın seçilmesi ve partinin İstanbul'da aldığı oyun Türkiye genelinde aldığı oy ortalamasının üzerinde olması yenilikçi yaklaşımın başarılı olduğu anlamına geliyordu. 1995 seçimlerinde birinci parti olan ve Necmettin Erbakan'ın başbakan olduğu süreçle birlikte, Milli Görüş geleneğinin mevcut haliyle iktidarın ve siyasetin dışına itileceği netleşmeye başlamıştı. Nitekim 28 Şubat gerçekleşmiş, RP kapatılmış ve gelenek siyasetin dışına itilmişti. Hareketin yaşadığı bu krizler yenilikçilerin daha da kabul görmesini sağlamış, en sonunda da yenilikçi kanat kendisini, FP kongresinde bir genel başkan adayı çıkarıp parti yönetimine talip olarak açıkça ortaya koymuştu. Kongrede yenilikçilerin adayı olarak Abdullah Gül yarışmış, aldığı hatırı sayılır oyla, parti tüzüğünden ötürü parti yönetimine hiçbir isim sokamamış olsalar bile, bu yarışın sonucu yenilikçiler için zafer olmuştu. Bu sonuç ilerde ayrı bir siyasi yapılanma için de yenilikçilere cesaret vermiştir. Bu sonuç ve cesaret FP'nin de kapatılmasıyla tecessüm etmiş, yenilikçi kanat Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurarak Milli Görüş geleneğindeki ayrılığı somutlaştırmışlardır.²⁰⁹

Köktenci İslami bağlantılardan azade olamayan Erbakan'ın RP'si Tanzimat'tan bu yana yürütülen batılılaşmacı yenilikleri kabul etmemekte, laikliğin mevcut form ve tatbik biçimini bütün sorunların kaynağı olarak görmekte ve AB sürecine karşı olumsuz tavır sergilemekteydi. RP'nin bu tutumlarının aksine AK Parti, Osmanlı ve Cumhuriyet'in başarılarından kıvanç duyan muhafazakâr kitlelere hitap etmiştir. AB sürecini bir fırsat olarak görmüş, laikliğin her şeyden önce dindarların yaşam biçimini

---

²⁰⁹ Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi: Dün, Bugün, Yarın", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, Ed. İsmail Kara ve Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 761-776.

güvenceye alan bir olgu olduğunu ortaya koymuştur. AB ve demokratikleşme sürecini dini menfaatlerin korunması ve bu taleplerin hareket serbestisi kazanması için bir kaldıraç olarak kullanmıştır. Çatışmacı değil uzlaşmacı tutumuyla iktidarını elde tutmayı başarmıştır.²¹⁰

3. 2. AK PARTİ’NİN KURULUŞU VE KİMLİĞİ TARTIŞMALARI

14 Ağustos 2001 günü²¹¹ de Ak Parti, yenilikçilerin cisimleştirdiği hareket olarak resmen kurulmuştur. Kuruluş tanıtımı toplantısında partinin üzerine bina edildiği ilkeler; demokrasiyi önce kendisi tatbik eden bir anlayışla lider tekeli olmayan, kendini unutmadan dünyayla bütünleşen, diyaloga açık, kolektif akılla yönetilen ve karar alınan, Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Bildirgesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ni referans alan, piyasa ekonomisinden yana, dini toplumu bütünleştiren bir olgu olarak kabul eden, din, inanç ve düşünce özgürlüğünün temel alındığı bir anlayış şeklinde açıklanmıştır.²¹²

Parti’nin kimliğine dair tartışmalar da hemen başlamıştır. Partinin özünü oluşturan kadroların Milli Görüş kökenliler olduğu ve kurucular arasında yer alan türbanlı isimlerin de öze yönelik bir mesaj olduğu belirtilmiştir. Erdoğan’ın konuşması popülist bulunmuş ve çekirdeğin Milli Görüş dış kabuğun merkez sağ olduğu değerlendirilmiştir.²¹³

Partinin önde gelen isimleri her ne kadar Milli Görüş kökenine sahip olsalar da Milli Görüş kimliğinin meşruiyetinin tartışmalı olmaya başlaması AK Parti’yi daha sorunsuz bir kimlik arayışına itmiştir. Milli Görüş’ün katı kimyası esnetilmiş, İslamcılık değil dindar ve daha demokrat, kavgacı olmayan uzlaşılı bir kimlik kabul edilmiştir. Erdoğan özelinde açıkça somutlaşan çekirdek kadronun yaşadığı kişisel dönüşümler, Türkiye’nin dâhil olduğu AB sürecinin dönüştürücü etkisi, dünyanın girmiş olduğu köklü reform süreci ile gelen ve Türk toplumunun da aynı kanaatte olduğu müdahale edilmeyen piyasa ve AB standartlarında hukuk sistemi talepleri İslami siyaseti de dönüştürmüştür. Zamanın gereklerine uygun düşmeyen Milli Görüşçü yaklaşımın yenilenmesini zorunlu kılmıştır. Seksenli yıllardan beri Özal’ın ANAP’la hayata geçirdiği politikalarla çağa entegre olmaya başlayan İslamcılar, merkeze doğru hareketlerini hızlandırmıştır.

²¹⁰ Findley, *Mod. Tür. Tar. İslam, Mil. ve Mod. 1789-2007*, 361.

²¹¹ “Yargıtay Siyasi Partiler Adalet ve Kalkınma Partisi”, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1095>

²¹² “Bill, Tony’ Diyerek Partisini Kurdu”, *Milliyet*, (15 Ağustos 2001), 18.

²¹³ Fikret Bila, “Ak Parti”, *Milliyet*, (15 Ağustos 2001), 16.

Merkeze hareket ederken yaşadıkları dönüşüm neticesinde de Milli Görüş geleneğinden farklılaşarak ortaya çıkan yeni bir yapı, AK Parti oluşmuştur. Hiçbir zaman bir kimlik partisi olmayan AK Parti, kimlik siyaseti üzerine kurulu olan Milli Görüşten öncelikle bu yönüyle ayrılmıştır. AB'ne bakış, özelleştirme ve liberal ekonomi savunusu, toplumun talepleri temelinde herkesi kuşatma çabası gibi nitelikleri de Milli Görüş geleneğinden farklılığı netleştiren yaklaşımlarıdır.²¹⁴

Abdullah Gül partinin bir din partisi olmadığını, siyasi partileri bir dinin tebliğ edilmesinin aracı olarak görmediklerini, rövanşist bir tutum içinde olmadıklarını, partide türbanlıların bulunmasının her kesimin temsilinin bir sonucu olduğunu ifade etmiştir.²¹⁵

Erdoğan Anıtkabir'i ziyaret etmiş bu oldukça dikkat çekmiştir.²¹⁶ Ancak yenilikçiliği somutlaştıran bu isimler "laik hassasiyetler" tarafından şüpheli bulunmuştur. Erdoğan'ın birkaç sene önce söylediği sözlerden hareketle bu şüpheler ortaya koyulmuştur.²¹⁷ Öyle ki Erdoğan'ın bu söylemleri dönemin genelkurmay başkanı tarafından MGK'da bile bahis konusu edilmiştir.²¹⁸ Partinin kuruluşundan iki hafta sonra da Erdoğan'ın mahkûmiyeti nedeniyle genel başkanlıktan uzaklaştırılması ve türbanlı kurucu üyelerin de üyeliğinin düşürülmesi için Yargıtay başsavcısınınca anayasa mahkemesine başvurulmuştur.²¹⁹ Erdoğan yargı konusu olan bu konuşmalarıyla ilgili basın toplantısı düzenleyerek konuşmaların yapıldığı yıllarda parti disiplini ve ilkeleri gereği bu şekilde konuştuğunu ayrıca o dönemin soğuk savaş dönemi olduğunu ve her siyasi hareketin soğuk savaşın etkisi altında olduğu için radikal ve kutuplaştırıcı atmosferde beyanlarda bulunduğunu ifade etmiştir. Eski Erdoğan'ın gittiğini yeni Erdoğan'ın geldiğini belirterek artık değiştiğini ifade etmiştir.²²⁰

1 Mart Tezkeresi'ne ret oyu verilmesiyle ortaya koyulan duruşun temelinde İslami bir motivasyon olduğu düşünülürken Ekim ayındaki tezkere oylamasında evet kararı alınması bu düşüncüyü oldukça geriletmiştir. Oylama sonrasında ABD'nin izni aldık ama kullanmayacağız açıklaması karşısında ortaya koyulan "zaten kullanılmayacağını biliyorduk" tavrı da AK Parti'nin İslamcılıktan uzaklaştığını, söylem düzeyinin de ötesinde fiili olarak göstermiştir. Ümmeti önceleyen İslamcı yaklaşım yerine devletin

²¹⁴ Nebati, *Milli Gör. Muh. Dem.*, 206-208.

²¹⁵ Fikret Bila, "Gül'e Göre Ak Parti", *Milliyet*, (16 Ağustos 2001), 15.

²¹⁶ "Tayyip Ata'yı Hatırladı", *Milliyet*, (18 Ağustos 2001), 16.

²¹⁷ "İşte Tayyip 94", *Milliyet*, (21 Ağustos 2001), 16.

²¹⁸ Tuncay Özkan, "Asker Takipte!", *Milliyet*, (22 Ağustos 2001), 16.

²¹⁹ "Tayyipçiler de Türbana Çarptı", *Milliyet*, (22 Ağustos 2001), 16.

²²⁰ İhsan Yılmaz ve Mehmet Demirkaya, "İmam Bildiğini Okudu", *Milliyet*, (24 Ağustos 2001), 18.

çıkarmı gözeten tutumuyla muhafazakâr/sağ bir pozisyona yaklaştığını ortaya koymuştur.²²¹

3. 3. MUHAFAZAKÂR DEMOKRASİ ETİKETİ

Kurucularının içinden çıktığı geleneğin partileri kapatılmış, siyaset ve devletten dışlanmıştır. Bu durumun yarattığı endişe ve güvensizlik ile Ak Parti, kendisini koruma ve kabul ettirme aracı olarak insan hakları ve demokrasi vurgusunu ön plana çıkarmıştır.²²²

Siyasetin gerilimler üzerine kurulu olduğu Türkiye’de Ak Parti anlayışını; gerilime neden olan kavramları yeniden yorumlayarak geleneği reddetmeyen çağdaşlık, yerel olanı da kabul eden evrensellik ve köktenci bir kopuş şeklinde olmayan doğal seyirli bir değişim yaklaşımı üzerine kurmuştur.²²³ İslami siyasetin bir parçası olarak konumlanmanın eski gerilimleri tekrar ortaya çıkaracağı düşüncesiyle partinin, İslami siyaset ile illiyeti olan bir parti değil, dini değerleri önemseyen muhafazakâr kişilerden müteşekkil bir muhafazakâr parti olduğu ortaya koyulmuştur.²²⁴

Ulusal ve uluslararası meşruiyet sağlamanın, seçmen nezdinde kabul görmenin bir gereği olarak muhafazakâr kimliğini ön plana çıkarmıştır. Devlet geleneğiyle uyum da bu kabul görmenin koşullarından birisini oluşturmuştur. İslami siyasetin dışındayız mesajının öncelikli adresi de bu yerleşik devlet geleneğidir.²²⁵ Toplumsal beklentiler ve devlet geleneğinin kabulleri çerçevesinde bir yön tayin etme girişimi olarak ortaya çıkmış ve toplumun farklı kesimlerinin farklı taleplerini topyekûn demokrasi ve demokratikleşme zeminine oturtarak bu çerçevede yerine getirmeyi vadetmiştir. Oldukça geniş bir kuşatıcılık sunma gayretiyle kutuplaştırıcı siyaset tarzını yadsımıştır.²²⁶

AK Parti’nin kendisini tanımladığı her platformda, insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti yoğun olarak vurgulanmıştır. Uzlaş, hoşgörü, diyalog ve sivil toplumun güçlendirilmesi en çok üzerinde durulan meseleler olmuştur. İfade özgürlüğü, ekonomik teşebbüs serbestisi, inanç, düşünce, ibadet hürriyeti güçlü şekilde ortaya koyulmuştur.

²²¹ Nuh Yılmaz, “İslamcılık, AKP, Siy.”, *Mod. Tür. Siy. Düş. Cilt 6 İslamcılık*, 611-613.

²²² İhsan D. Dağı, “Ad. ve Kal. P. Güv. ve Meş. Ar. Kim. Siy. İn. Hakları, *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Çev. Ali Yıldız, Ed. Hakan Yavuz (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 122.

²²³ Yalçın Akdoğan, “Muhafazakâr-Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı”, *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Ed. Hakan Yavuz (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 63.

²²⁴ Akdoğan, *a.g.e.* 72.

²²⁵ Akdoğan, *a.g.e.* 75-76.

²²⁶ Akdoğan, “Muh. Dem. Siy. Kim. Önemi ve Siy. İsl.”, *AK Parti Top. Değ. Yeni Aktörleri*, 92.

Ayrıca siyasal kimliği olarak muhafazakâr demokrattığı ortaya koymuş ve tanımlar geliştirmiştir. Muhafazakâr demokrat kimliğinin kurumsal nitelik kazanmasının uluslararası alanda da ilham kaynağı olacağı öne sürülmüştür. Muhafazakâr demokrattığın Türkiye'nin kendine özgü dinamikleri, geleneksel değerleri ve öz benliğiyle şekillenen içeriğe sahip olduğu ifade edilmiştir. Muhafazakâr demokrattığın otoriter eğilimleri reddettiği, demokrattığın Müslümanlar arasında yaygınlaşmasına katkı sağladığı, tek tipçi, çatışmacı, tahakkümcü, köktenci, tepeden inmeci her türlü anlayışın karşısında olduğu belirtilmiştir. Milli iradenin belirleyici olduğu, devletin ideolojik yaklaşımdan uzak, küçük ama işlevsel olan, vatandaşının düşünce ve eylemlerine şekil vermeye çalışan değil vatandaşınca belirlenen ve denetlenen bir devlet anlayışına sahip olduğu vurgulanmıştır. Toplumunu bizden olanlar ve ötekiler olarak ikiye ayıran kimlik siyasetlerinin tümünün reddedildiği ve AK Parti'nin toplumun her kesiminin talep ve meselesini siyasetinin merkezine aldığı ifade edilmiştir.²²⁷

Tayyip Erdoğan kongre konuşmasında AK Parti'yi, toplumsal çevreyle merkezi bir araya getiren ve milletin beklentilerinden doğan bir "Anadolu hareketi" olarak tanımlamıştır. Muhafazakâr demokrat olmalarının asla statükoyu savundukları anlamına gelmediğini belirterek aynı zamanda partinin gizli bir gündemi olmadığını bir kez daha vurgulamıştır. Siyaseti kutsalları üzerinden yapmadıklarını, her kimliğe eşit mesafede olduklarını belirtmiş, yerli ile evrensel arasında uyumu gözeten, düşünce siyaseti temelinde, muhafazakâr demokrat değerler doğrultusunda yeni bir siyasi merkez kurduklarını ifade etmiştir. Etnik, dinsel ve bölgesel milliyetçilikleri kırmızı çizgileri olarak kabul ettiklerini belirtmiştir. Çağı yakalamış bir kitle partisi olarak milletle devlet arasındaki açığı kapatmak, sorunları gidermek amacını güttüklerini, millete ait değerleri yıllarca kendi çıkarına kullanıp, sürekli aynı içi boş söylemlerle politika yaptığını düşünenlerin çizgisinde olmayacaklarını vurgulamıştır.²²⁸

Tayyip Erdoğan, AK Parti'nin siyasal pozisyonuyla ilgili verdiği bir mülakatta, kendisini merkez sağda ifade edenleri de partilerine davet ettiklerini belirterek ideolojik olarak aşırı uçlarda olmayan herkesin AK Parti'de yeri olduğunu ve siyaset yapabileceğini ifade etmiştir. Siyasette sağ ve sol terimlerinin miadını doldurduğu ve artık bir karşılıkları kalmadığını öne sürerek buna rağmen yine de kendisini merkez sağ olarak

---

²²⁷ Hülya Şeker, "Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Siyasal Kimliği", (Yüksek Lisans Tezi: Beykent Üniversitesi, 2014), 97-102.

²²⁸ AK Parti, *Adalet ve Kalkınma Partisi 1. Olağan Büyük Kongresi Genel Başkan Recep Tayyip Erdoğan'ın Konuşması* (Ankara: Öncü Basımevi, 2003), 15-21.

gören ve böyle tanımlayanları; AK Parti'nin Türkiye'de siyasetin merkezini temsil ettiğini ifade ederek partilerine davet etmiştir. Aynı şekilde merkez sol kimliği benimsediğini söyleyenlere de partisinin kapısının açık olduğunu ifade etmiştir. Erdoğan'a göre mevcutta merkez sağ olarak ifade edilen siyasal anlayışlar eskimiştir. Bunu da kendilerini iktidara taşıyan 2002 seçimleri ispat etmiştir. Sağın da solun da aşırı uçlarına kapalı olan AK Parti ise merkezi temsil ve inşa etmektedir. Merkez sağın ekonomide liberalizmi temsil ettiğini iddia etmesinin ise derinlemesine bakıldığında gerçek olmadığını öne sürerek yerini merkez sağ olarak tarif edenlere liberal ekonomiyi savunan AK Parti'yi adres göstermiştir. AK Parti'nin siyasal yelpazedeki yerini de muhafazakâr demokratlık olarak tanımlamıştır. Dünyadaki gelişim ve değişime ayak uydurduklarını ve bunu Türkiye'ye uyarlayabildiklerini ifade ederek bunun yapılmaması halinde Türkiye'de siyaset yapılamayacağını nitekim bahsedilen dönüşümü gerçekleştiremeyen ve eski anlayışla devam eden, kendisinin de süreci yaşadığı siyasi partinin kapatıldığını belirtmiştir. AK Parti'nin siyasal bir marka olarak Türkiye'de ve dünyada muhafazakâr demokrat kimliğiyle siyasete damga vurmak hedefinde olduğunu ortaya koymuştur.²²⁹

AK Parti tarafından bir kimlik olarak öne sürülen muhafazakâr demokrasi, Yalçın Akdoğan tarafından bir kitap halinde ortaya koyulmuştur. Buna göre muhafazakâr demokrasi ve muhafazakâr demokrat tavır: Doğal seyir içinde aşama aşama gerçekleşen bir toplumsal dönüşümü savunur. Bir anda toptan ve kökten kaldırılan yahut ihdas edilen sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal yapıların kalıcılığının mümkün olamayacağını ortaya koyar. Toplumsal farklılıklar ve kültürel çeşitliliklerin siyasal alana katılımını önemser. Ancak bunun koşulu siyasal alanın çatışma değil uzlaşma zemini üzerine kurulu olmasıdır. Demokratik çoğulculuğun üreteceği hoşgörü ve uzlaşma ortamının siyasal katılımı ve demokrasiyi de güçlü kılacağını belirtir. Siyasal meşruiyetin temelini milli iradeye ve evrensel ilkelere dayanan hukuk düzenine dayandırır. Siyasi otoritenin meşruluğunun, milli iradenin teveccühü ve kabulü ile icraatlarının, ortaya koyduğu normların, değerlerin ve sunduğu kimliğin çağın gereklerine ve halkın genel kabulüne uygun düşmesiyle sağlanacağını ortaya koyar. Şahsi ve kolektif hak ve özgürlükleri yok saymayan, sınırlandırılmış ve tanımlanmış bir siyasal iktidarı savunur. Muhafazakâr demokratlık hukuksuzluğa, keyfiyete, totaliter ve otoriter yaklaşımlara imkân veren siyasal anlayışların

---

²²⁹ Şakir Süter, *Merkez Sağda Tapu Kavgası* (İstanbul: Maviyağaç Yayıncılık, 2004), 43-48.

karşısında durur. Temsil ve katılımı önemser. Muhafazakâr demokrasiye göre devletin bir ideolojisi olmamalıdır. İktidar ve devletin diğer kurumları hukukla sınırlandırılmalıdır. Devlet, vatandaşının kimliğini belirleyerek ona birtakım tercihler dayatan bir yapı değil vatandaşınca denetlenen, biçimlendirilen ve tanımlanan, hizmet esaslı bir yapı olmalıdır. Siyasetin alanı genişletilerek demokratik zeminde, toplumsal ve kültürel farklılıklar ve talepler siyasete dâhil edilmelidir. Muhafazakâr demokrasi, farklılıkların siyasal katılımıyla sağlanan demokratik çoğulculuğun egemen dayatmacı anlayışlardan korunmasını gerekli görür. Toplum mühendisliği faaliyetlerini ve köktencilik, kutuplaştıran ve çatıştıran zemini reddeder. Toplumsal değişimlerin, geleneksel kurum ve yapıların kazanımlarını muhafaza ederek gerçekleşmesini savunur. İdeal olanla gerçek olan arasında denge gözetir. İnsanların hayal kurmasını tabii bulmakla birlikte zihinlerdeki gerçekleşmesi mümkün olmayan tasavvur ve hasletlere erişmek için dayatmacı bir yaklaşıma girişilmesine karşı çıkar.²³⁰

2002 Seçim Beyannamesinde, dünyadaki teknolojik dönüşüme vurgu yapılarak soğuk savaş döneminin bittiği ve o dönemin siyasal yaklaşımlarının işlevsiz kaldığı, serbest piyasa ve devletin küçültülmesinin gerekli olduğu belirtilmiştir. AK Parti'nin de bu durumun farkında olan bir hareket olarak dünyayla bütünleşmeye açık, çağdaş, demokrat, muhafazakâr esaslar doğrultusunda siyasal alanın genişletilmesinden yana bir hareket olduğu ifade edilmiştir.²³¹ Yerli olan ile evrensel olan arasında bir çelişkidenden söz edilemeyeceği öne sürülerek AK Parti'nin, toplumsal tecrübenin ürünü olan kurumlara bu nedenle müdahale edilmesine karşı olduğu ortaya koyulmuştur. AK Parti'nin aynı zamanda hayalperest, kutsal duyguları kullanarak uçlarda gezen siyasete karşı da güvence olduğu öne sürülmüştür.²³² Çağdaşlaşmanın geleneksel kültür ve değerlerin terkedilmesi olarak anlaşılmasının yanlış olduğu, AK Parti'nin AB ile bütünleşmeyi çağdaşlaşma sürecinin bir sonucu olarak gördüğü ve insan hakları ve özgürlükler konusunda temel referans olarak Kopenhag Kriterleri'nin alındığı vurgulanmıştır.²³³ Bu kapsamda AK Parti'nin öncelikleri olarak sivil toplumun güçlendirilerek her kesimin örgütlenmesine destek olunması, yönetim, medyanın çoğulcu hale gelmesi, siyasal alanın genişletilerek katılımın artırılması, özgürlüklerin kullanımının önündeki engellerin kaldırılması sıralanmıştır. Bu önceliklerin hukuki güvenceyle tatbik edilmesi için de Avrupa İnsan

²³⁰ Yalçın Akdoğan, *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004), 15-17.

²³¹ AK Parti, *Herşey Türkiye İçin Seçim Beyannamesi*, (2002), 7-11.

²³² AK Parti, *Herşey Türkiye İçin Seç. Beyan.*, 12.

²³³ AK Parti, *Herşey Türkiye İçin Seç. Beyan.*, 17.

Hakları Sözleşmesi ve Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi'nin ortaya koyduğu esaslar temelinde, katılımcı demokrasiyi teşvik eden, yeni bir anayasa oluşturulacağı ifade edilmiştir.²³⁴ AK Parti'nin herkes için özgürlüğü savunan, inanç özgürlüğü ve laikliğin esas kabul edildiği, çağdaş, demokratik ve katılımcı bir zemin üzerine kurulan bütünleştirici bir parti olduğu belirtilmiştir.²³⁵ Atatürk ilke ve inkılaplarını da toplumsal barışın bir unsuru olarak gördükleri ortaya koyulmuştur.²³⁶

AK Parti, Demokratikleşme Programında: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Paris Şartı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Helsinki Nihai Senedi ilkelerinin hayata geçirileceğini ifade etmiş, dinin insanlığın en önemli kurumlarından, laikliğin ise demokrasinin şartı olduğunu vurgulamıştır. Laikliğin din düşmanlığı olarak algılanmasına da laikliğe saldırıya da karşı oldukları belirtilerek laikliğin dini özgürlüklerin temeli olduğunu öne sürülmüştür. Dindarların rencide edilerek ayrımcılığa maruz bırakılmasının demokrasi dışı ve insan haklarına aykırı olduğu vurgulanarak aynı şekilde dini kullanarak çıkar ve baskı kurulmasına da karşı olunduğu ortaya koyulmuştur.²³⁷

AK Parti'nin tüzüğünde; ailenin toplumun temeli olarak kabul edildiği, milli değerlerimizin, adet ve geleneklerimizin gelecek kuşaklara aktarılmasında başat ve vazgeçilmez kurum olarak görüldüğü belirtilmiştir. Gençlerin ülkelerini seven ve ahlaki değerlere sahip olarak yetişmelerinin önemsendiği vurgulanmıştır. Ayrıca AK Parti'nin piyasa ekonomisinin tamamen hâkim olmasını amaçladığı ifade edilerek fikir, düşünce, inanç ve inandığı gibi yaşamının tartışılmaz olduğu, inanç ve düşüncenin propagandasının ve tanıtımının sivil toplum örgütlerince ve şahıslarca yapılabilmesinin bir hak olduğu, devletin herhangi bir inancın yanında ya da karşısında olmaması gerektiği savunulmuştur.²³⁸

Muhafazakâr demokrat kimliğin; tutarlı, uzlaşmacı, kuşatıcı, akıllı, bilimi ve tecrübeyi içine alan ahlaklı bir anlayış üzerine kurulmuş siyaseti savunduğu vurgulanmıştır.²³⁹

Tek millet, tek bayrak, tek vatan, tek devlet anlayışı siyasetimizin özüdür.²⁴⁰

---

²³⁴ AK Parti, *Herşey Türkiye İçin Seç. Beyan.*, 17-26.

²³⁵ AK Parti, *Kalkınma Demokratikleşme Programı*, (2002), 7-9.

²³⁶ AK Parti, *Kal. ve Dem. Prog.*, 13.

²³⁷ AK Parti, *Kal. ve Dem. Prog.*, 15-16.

²³⁸ AK Parti Tüzüğü, md. 4.

²³⁹ AK Parti, *Güven ve İstikrar İçinde Durmak Yok Yola Devam 2007 Seçim Beyannamesi*, (2007), 5.

²⁴⁰ AK Parti, *2007 Seçim Beyannamesi*, 7.

Milli değerlerle yetişen, milli değerlerine sahip çıkan bir gençlik ve manevi değerleri güçlü bir aile yapısının ülkeye yayılması için gereken uygulamaların hayata geçirileceği ortaya koyularak ailenin hayati aktörünün kadın olduğu öne sürülmüştür.²⁴¹

Çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Türkiye’de demokrasi tecrübesinin güçlenmesinde muhafazakâr demokrat kimliğin önemli bir yeri olduğu öne sürülmüştür. Vizyon belgesinde, muhafazakâr demokrat kimliğiyle siyaset üreten AK Parti’nin yaptığı siyasetin; uzlaşma kültürüne dayalı, toplumun geleneksel kurumlarıyla kavga etmeden tedrici reformları hayata geçiren, sistemi normalleştirerek siyasete alan açan, toplumsal taleplere dayalı gerçekçi, toplumun sorunlarının yanı sıra yapısal sorunlara dair de çözüm üreten yüksek bir siyaset olduğu öne sürülmüştür.²⁴²

AK Parti’nin, çoğunluğun da azınlığın da birbiri üzerinde tahakküm kurmasına karşı olunan, sivil toplumun yönetime dâhil edildiği, farklı görüşlerin varlığının güvenceye alındığı, diyalog ve hoşgörü temelinde egemen olan bir demokrasi anlayışını savunduğu vurgulanmıştır.²⁴³

Muhafazakâr demokrat olan AK Parti’nin muhafazakârlığı, “eski olanın muhafazası değil, eskimeyenin muhafazasıdır.” Şeklinde tanımlanmış ve muhafazakârlığın toplumsal değer ve kurumları, geleneksel kültür öğelerini çağın gereklerine uygun olarak yeniden üretme siyaseti olduğu belirtilmiştir.²⁴⁴

Türkiye’nin çoğunluğu İslam’a ideolojik bir anlam yüklemekten ziyade inançsal bir değer olarak bakmaktadır. Din olan İslam ile ideolojik bir proje olan İslami yaklaşımın birbirinden ayrı tutulması gerekir.²⁴⁵

3. 4. AK PARTİ DÖNEMİ SİYASAL PRATİKLER

28 Şubat sürecinde Milli Görüş ve Erbakan ordunun yanı sıra laik yahut İslami diğer toplumsal kesimlerle de çatışmış ve iktidara geldikten sonra onu elinde tutamamıştır. Erdoğan bu gerçeğe atıfla, Müslümanların siyaseti nasıl yapacaklarını ortaya koymak istediklerini ifade etmiştir. Odağına iktidar olmayı ve iktidar olduktan sonra da onu elde tutmayı almış olan AK Parti’nin bu yaklaşımı önemli ölçüde karşılık

²⁴¹ AK Parti, *2007 Seçim Beyannamesi*, 97-102.

²⁴² AK Parti, *4. Olağan Büyük Kongre 2023 Siyasi Vizyonu*, (2015), 4-8.

²⁴³ AK Parti, *2023 Siyasi Vizyonu*, 9.

²⁴⁴ AK Parti, *2023 Siyasi Vizyonu*, 47.

²⁴⁵ Ahmet Helvacı, “Muhafazakâr Duruştan, Demokrat Tavıra Anakronik Bir Yolculuk”, *Muhafazakâr Düşünce* 2 (2004): 199-200.

bulmuştur. Yükselişe geçen yeni orta sınıf, İslami sivil toplum unsurları, piyasaya dâhil olan ve holdingleşen İslami yapılar hareket alanlarını kısıtlayan laik devletin müdahalelerinden kurtulma arayışı içine girmiştir. AK Parti de programında devletin bu grupların hareket alanını kısıtlayan bürokratik ve merkezîyetçi yapısını değiştirmeyi vaat etmiştir. Aynı zamanda bu grupların bir daha 28 Şubat benzeri bir durumla karşı karşıya kalmamalarını sağlamayı görev edinmiştir. Bu görevinin yanı sıra AK Parti bilinçli bir tercih ve politika olarak bu kesimlerin ekonomik açıdan güçlenmesi için de büyük bir çaba göstermiştir. İktidarının ilk yılında kamu ihale kanununu yeniden düzenleyerek kendisini iktidara taşıyan küçük ve orta boy sermayedarların kamu ihalelerinden pay alabilmesini olanaklı kılmıştır. Üzerinde yükseldiği muhafazakâr orta sınıfa emniyet ve serbestlik sağlayarak onları öteki gruplara karşı kayırmış, liberalleri de AB süreci ve demokratik reformlarla yanına çekmiştir.²⁴⁶

28 Şubat Müslümanları Avrupa kuşkuculuğundan uzaklaştırmıştır. Avrupa'ya yaklaşmayı ve Kopenhag kriterlerini, askeri ve sivil bürokrasinin İslami taleplere karşı tutumunun ve gücünün azaltılması için tek çare olarak görmeye başlamışlardır.²⁴⁷

AB uyum yasaları konusunda hızlı bir reform süreci başlatmıştır. Kopenhag kriterlerini kendi kriterleri olarak benimseyen Erdoğan Hükümeti, 2003 yılında ortaya koyduğu ilk uyum paketi ile işkence ve kötü muamelenin önlenmesi, hükümlü haklarının iyileştirilmesi, siyasi parti kapatmanın zorlaştırılarak anayasal güvence çerçevesinin genişletilmesi konularında düzenlemeler yapmıştır. Bunu, yeniden yargılama koşullarının iyileştirilmesi, Türkçe'den başka dillerde de siyasi propaganda yapılabilmesinin sağlanması, işlenen cinayetlerde töre saikinin indirim sebebi olmasının ortadan kaldırılması düzenlemeleri takip etmiştir. Türk siyaseti için önemli değişimlerin yaşandığı düzenlemeler aynı yılın yaz aylarında yapılmıştır. Buna göre; Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) ve sansür kurulundaki MGK temsiline son verilmiştir. MGK'nın ayda bir olan toplantı aralığı iki ayda bir çıkarılmış ve MGK genel sekreterinin yürütmeye ilgili olan yetkileri kaldırılarak genel sekreterin sivillerden atanabilmesinin önü açılmıştır. MGK yalnızca bir tavsiye organı haline dönüştürülmüştür. Ayrıca askeri mahkemelerin siviller üzerindeki yetkileri sınırlandırılmış ve askeri harcamaların

---

²⁴⁶ Menderes Çınar, "AKP ve İslami Hareketler: Defansif ve Dağıtıcı İktidar Kardeşliği", *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*, Der. İlhan Uzgel ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 312-314.

²⁴⁷ Hakan Yavuz, "Giriş: Türkiye'de İslami Hareketin Dönüşümünde Yeni Burjuvazinin Rolü", *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Çev. Mevlüde Ayyıldızoğlu-Aktay, Ed. Hakan Yavuz (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 25.

Sayıştay denetimine açılması sağlanmıştır. Bu düzenlemelerde idarenin sivilleşmesi ve askeri bürokrasinin sivil yönetim üzerindeki etkisinin ortadan kaldırılmasına yönelik büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Ertesi yıl devam eden düzenlemelerle de Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) kaldırılmış, uluslararası antlaşmalar ulusal hukukun üzerinde sayılmış, Yükseköğretim Kurulu'nda (YÖK) askeri üye bulunması uygulamasına son verilmiştir. Türkiye Radyo ve Televizyonu (TRT) radyosunda Türkçe'nin dışında farklı dillerde yayınlar başlamıştır. Demokrasi Partili (DEP) dört hükümlü vekilin tahliyesi de bu sıralarda olmuştur. Bu düzenlemeler sonucunda Ak Parti hükümeti AB ile katılım müzakereleri için 2005 Ekim'ine tarih almıştır.²⁴⁸

Ak Parti'nin giriştiği bu hızlı reform sürecinin arkasındaki motivasyon kaynaklarından biri de şüphesiz ki meşruiyetini ve kabul edilirliliğini tahkim etme arzusu ve ihtiyacı olmuştur. AB üyeliğinin kendisine ön yargılı olan pek çok kesimce de destekleniyor olması ve AB sürecine yüksek halk desteği de bu çabaları hızlandırmıştır. Egemen devlet anlayışına karşı ihtiyaç duyduğu korunma açısından da AB sürecinin, insan hakları ve demokrasi vurgusunun doğru bir siyaset olduğunu görmüştür.²⁴⁹

AK Parti hükümetinin AB ile yürütülen müzakereler çerçevesinde hazırlanan uyum paketlerine TSK kanadından çeşitli zamanlarda itirazlar da gelmiştir.²⁵⁰ Tuncer Kılınç, AB uyum paketini eleştirirken bir durum tespiti de dini akımların güç kazandığı yönünde yapmıştır. Çok partili hayattan beri dini akımların kuvvet kazandığını ancak Atatürkçülüğün güçlenmesi için hiçbir şey yapılmadığını ifade etmiştir.²⁵¹ Aynı isim AB sürecine bakışını, henüz AK Parti iktidar olmadan önce yapmış olduğu ve hem yurt içinde hem de yurt dışında oldukça yankı uyandıran açıklamalarla da ortaya koymuştur.²⁵²

AK Parti, her ne kadar AB rüzgârını arkasına alarak iktidarını elde tutuyor olsa da toplumun bir kesimi tarafından oldukça sert eleştirilmiş ve laik cumhuriyet için bir tehdit olduğu yüksek seviyede kabul görmüştür. AK Parti'ye dair gerek mevcut alışagelmış politikalar ve yapıları yok sayan tutumları gerekse de İslami tonlarından ötürü duyulan

---

²⁴⁸ İhsan D. Dağı, "Ad. ve Kal. P. Güv. ve Meş. Ar. Kim. Siy. İn. Hakları, *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Ed. Hakan Yavuz (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 131-134.

²⁴⁹ Yavuz, "Adalet ve Kal. Part. Güv. ve Meş. Ara. Kim. Siy. ve İnsan Hak." *AK Parti Top. Değ. Yeni. Aktörleri*, 134-135.

²⁵⁰ "Orgeneral Kılınç'ın Uyum Paketine Gizli Damgalı İtirazı", erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/orgeneral-kilincin-uyum-paketine-gizli-damgali-itarazi-38464733>

²⁵¹ "Org. Kılınç: MGK İşlevsiz Hale Geldi", erişim tarihi: 27 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/org-kilinc-mgk-islevsiz-hale-geldi-167376>

²⁵² "Türkiye, Rusya ve İran'la İttifak Arayışında Olmalı", erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://arsiv.sabah.com.tr/2002/03/08/p01.html>

karşıtlık kimi zaman çok ileri boyutlarda kendini göstermiştir. Bu duruma bir örnek; Danıştay'a yapılan terör saldırısı sonrası hayatını kaybeden Danıştay üyesi Mustafa Yücel Özbilgin'in cenaze töreninde hükümete yönelik büyük bir tepki ortaya koyularak saldırıdan hükümeti sorumlu tutan sloganlar atılmış, törene katılan bazı bakanlara fiziki ve sözlü saldırı teşebbüsleri olmuştur.²⁵³

3. 4. 1. "1 Mart" Tezkeresi Süreci

Saddam Hüseyin yönetiminin kitle imha silahı ürettiğini ve bu iddiaların araştırılması için BM yetkililerini ülkeye almamasını tehdit olarak algılayan ABD bu gerekçelerin yanı sıra ülkesine saldıran teröristlerin Irak tarafından himaye edildiğini öne sürerek Irak'a bir müdahale planlamaktaydı. 8 Kasım 2002 tarihinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) 1441 sayılı kararıyla Irak'ın BM denetçilerini ülkeye alması ve önceki kararlara riayet etmesi isteniyordu. Ancak bir süre sonra İngiltere başbakanı Tony Blair, Irak'ın tutumunun değişmediğini dünyaya duyurmuştur.²⁵⁴

Aynı tarihlerde NATO'nun önemli bir ortağı ve Müslüman Irak'ın komşusu olan Türkiye'de İslami siyasetten ayrışarak kopan AK Parti iktidara gelmiştir. Geleneksel olarak laik kodlara ve Müslüman nüfus çoğunluğuna sahip Türkiye'de İslami gelenekten gelen bir partinin tek başına iktidara gelmiş olması ABD tarafında Irak işgali için istedikleri desteği alıp alamayacakları noktasında az da olsa bir şüphe barındırmıştır.²⁵⁵

1 Mart Tezkeresi ise bu konunun Türkiye'yi ilgilendiren kısmını oluşturmuştur. ABD Irak müdahalesi öncesinde Türkiye'den de birtakım taleplerde bulunmuştur. 13 Ocak 2003 tarihinde Türkiye'ye on beş sayfalık bir metinle iletilen talepler, işgale katılmak maksadıyla Türkiye'de konuşlandırılacak ABD askerlerinin faaliyetleriyle ilgili esasları, Türkiye'nin havaalanları ile bazı limanlarının kullanımını, Irak sınırındaki bazı bölgelerde de askeri toplanma alanlarının kurulmasını içeriyordu. Böylece sürece ilişkin müzakereler resmen başlamıştır. Ayrıca ABD ile Türkiye arasında karara bağlanan bir

---

²⁵³ "Bakanlar Yuhalandı, Kovuldu", *Radikal*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.radikal.com.tr/politika/bakanlar-yuhalandi-kovuldu-780896/>; "Cenazede Hükümete Protesto" *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cenazede-hukumete-protesto-4435965>

²⁵⁴ The Editors, "Iraq War", *Encyclopaedia Britannica*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.britannica.com/event/Iraq-War>

²⁵⁵ Abdurrahman Babacan, "AK Parti Dönemi İlk Küresel Karşılaşma: 1 Mart 2003 Tezkeresi", *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi* 51 (2018): 31.

başka metinle de tezkerenin onaylanması halinde Türkiye'ye yapılacak ekonomik yardım ile uluslararası siyasette verilecek siyasal destek de karara bağlanmıştır.²⁵⁶

AK Parti hükümetinde ise 1 Mart'ta mecliste oylamaya sunulacak olan tezkereye dair farklı görüşler yükseliyordu. Bülent Arınç, Ertuğrul Yalçınbayır, Beşir Atalay gibi isimler tezkerenin onaylanmaması gerektiğini düşünüyorlardı. Başbakan Abdullah Gül ve danışmanları da aynı kanaate oldukça yakındı. Ancak AK Parti genel başkanı Tayyip Erdoğan ve danışmanları ise tezkerenin mutlaka kabul edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Erdoğan için bu aynı zamanda liderliğinin de teyit edilmesi anlamını taşıyordu.²⁵⁷ Tezkerenin meclisten geçmemesi için TBMM üyeleriyle görüşmeler yapan sendikalar ve sivil toplum örgütleri de ülkenin pek çok kentinde tezkerenin reddedilmesi için eylemler yürüyüşler düzenliyorlardı.²⁵⁸ TSK komuta kademesinde de tezkereyle ilgili tam bir mutabakat yoktu. Dönemin genelkurmay başkanı Hilmi Özkök, daha sonraki yıllarda basına verdiği beyanlarda bu durumu doğrulamış ve kendisinin tezkerenin onaylanmasından yana olduğunu, ancak komuta kademesinde kendisiyle çok farklı, zıt düşünen komutanların da olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁹ Hükümet ve kabinedeki görüş ayrılığı nedeniyle konuyu MGK'na taşıyıp kuruldan çıkacak görüşle tezkereye desteğe ilişkin kararlılık görüntüsü elde etmeyi düşünen hükümet, MGK'dan beklediğini bulamamış ve MGK net ve açık bir görüş belirtmemiş, konuyu hükümetin üzerine bırakarak artık kararın TBMM'de olduğunu vurgulamıştır.²⁶⁰

1 Mart 2003 günü TBMM'de yapılan tezkere oylaması neticesinde de oylamaya katılan 533'den 264 üye kabul, 250 üye ret ve 19 üye çekimser oy kullanmıştır. Bu sonuçla anayasanın kararın kabulü için öngördüğü salt çoğunluk şartı sağlanamadığı için tezkere meclisten geçememiş, reddedilmiştir.²⁶¹

²⁵⁶ Babacan, "AK Parti Dönemi...", 23-24.

²⁵⁷ Ahmet Sever, *Abdullah Gül ile 12 Yıl Yaşadım, Gördüm, Yazdım* (İstanbul: Doğan Kitap, 2015), 44.

²⁵⁸ "Sivil Toplum Örgütlerinden Tezkereye Tepki", *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/sivil-toplum-orgutlerinden-tezkereye-tepki-38502828> ; "1 Mart'ta Ankara'da", *Evrensel*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.evrensel.net/haber/139096/1-mart-ta-ankara-da>

²⁵⁹ "Hilmi Özkök, Tezkereyle İlgili Bilinmeyenleri Anlattı", *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/hilmi-ozkok-tezkereyle-ilgili-bilinmeyenleri-anlattı-21159302> ; "Tezkere Geçse 25 Bin Askerle Irak'a Girecektik", *NTV*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, https://www.ntv.com.tr/turkiye/tezkere-gecse-25-bin-askerle-iraka-girecektik,q99RyMierUCrwm4I28AHEQ?_ref=infinite

²⁶⁰ Sever, *Abdullah Gül İle...*, 45-46.

²⁶¹ TBMM, "Tezkere Oylaması Sonucu", *TBMM Tutanak Dergisi 22. Dönem 6* (2003): 133, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c006/tbmm22006039.pdf>

Tezkerenin reddedilmesi kararı daha sonraki yıllarda da zaman zaman gündem olmuştur. Erdoğan tarafından da dile getirilen yaklaşıma göre, tezkerenin reddiyle Irak'ta bulunma şansını yitiren Türkiye için Irak odaklı tehditler etkisini artırmış ve Türkiye bölgenin yeniden düzenlenmesi ve güvenliğini sınırlarının ötesinden sağlayabilmek notasında önemli bir fırsatı kaçırmıştır.²⁶²

3. 4. 2. 2007 Cumhurbaşkanlığı Seçim Süreci ve 27 Nisan E-Muhtıra

2007 yılına gelindiğinde mevcut cumhurbaşkanının görev süresi dolacağı için yeni cumhurbaşkanı seçilecekti. Tek başına iktidar olan AK Parti'nin meclisteki milletvekili sayısı kendi adayını rahatlıkla seçebilmesine imkân veriyordu. Ancak Milli Görüş geleneğinden gelen isimlerin partisi olan AK Parti'nin bu geleneğe yakın, yaşam tarzı itibariyle de muhafazakâr birini aday gösterme ihtimali laik hassasiyetleri tedirgin ediyordu. Nitekim kendisini Atatürkçü, laik, ulusalcı, olarak tanımlayan ve seçilecek cumhurbaşkanının da “gerçek bir Atatürkçü” olması talebinde bulunan bazı sivil toplum örgütleri, sendikalar ve siyasi partiler Cumhuriyet Mitingleri adı verilen mitingler tertip ettiler.²⁶³ Mitinglerde AK Parti ve liderlerinin tarikat ve cemaatlerle olan bağlarına vurgu yapılmış, laiklik ve Atatürk karşıtı oldukları dillendirilmiş, gizli bir İslami gündemleri olduğu ve laik cumhuriyet için bir tehdit olduklarından hareketle irtica ile ilişkilendirilmişlerdir. İç ve dış amillerle dinin siyasete alet edilerek cumhuriyetin ve laikliğin tahrip edilmesinin amaçlandığı vurgusu yapılmıştır.²⁶⁴ Ak Parti'nin adayını Abdullah Gül olarak açıklaması²⁶⁵ sonrasındaki mitinglerde de söylemler Abdullah Gül'ün adaylığına karşı biçimlerde gelişmiştir.

Cumhurbaşkanlığı seçimi ülkenin en sıcak gündemini oluşturuyordu. Devlet ve siyasetin pek çok ismi bu sürece dair görüşlerini dile getiriyorlardı. Emekli askerlerden ve bazı siyasi partilerden “rejime dair kaygılarını” ortaya koyan açıklamalar geliyordu.

²⁶² “1 Mart Tartışması”, *Milliyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.milliyet.com.tr/1-mart-tartismasi-siyaset-2190915/>; 1 Mart Tezkeresi konusunda ABD ile görüşmelerde Türk heyetine başkanlık eden diplomat Ahmet Deniz Bölükbaşı'nın tezkerenin reddinin dış politikaya etkileriyle ilgili verdiği mülakat: İpek Özbey, “Hâlâ 1 Mart Tezkeresinin Bedelini Ödüyoruz”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/hala-1-mart-tezkeresinin-bedelini-oduyoruz-40604056>

²⁶³ Gökçe Zeybek Kabakçı, “Neo-Kemalist Bir Hareket: Cumhuriyet Mitingleri”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 7, sy. 1 (2011), 96-97. ; “Huge Rally For Turkish Secularism”, *BBC News*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6604643.stm> ; “Çağlayan'da Bayrak Denizi”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/caglayanda-bayrak-denizi-6427743>

²⁶⁴ Kabakçı, “Neo-Kem. Bir Har. Cum. Mitingleri”, 102-105.

²⁶⁵ “Aday Gül”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/aday-gul-6391764>

Süreçle ilgili endişeleri en toptan ve en açık şekilde ortaya koyan sözleri de devletin en tepesindeki isim cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Harp Akademilerinde yaptığı konuşmada ortaya koymuştur. Sezer konuşmasında rejimin bugün daha önce hiç olmadığı kadar tehlike altında olduğunu ve yabancılar tarafından Türkiye’de “ılımlı İslam devleti” kurulmak istendiğini belirtmiştir.²⁶⁶

Tarihler 27 Nisan 2007 gecesini gösterirken TSK’nin internet sitesinde yayınlanan bir bildiriyle, cumhurbaşkanlığı seçim süreci çerçevesinde gelişen olaylara dair genelkurmayın görüşleri kamuoyuna açıklanmıştır.²⁶⁷ Tarihe E-Muhtıra olarak geçen bildiriye; son zamanlarda gelişen birtakım olaylarla dini değerlerin siyasete alet edilmek istendiği, milli bayramlar ve cumhuriyetin laik değerlerinin aşındırılmaya çalışılarak birtakım kimselerin gizli gündemler peşinde olduğu vurgulanmıştır. 23 Nisan kutlamalarının yapıldığı günlerde bazı kentlerde kuran okuma yarışmalarının tertip edildiği, çağ dışı şekilde giydirilen kız çocuklarından ilahiler söyleyen bir koro düzenlendiği ve salondaki Atatürk resimleri ile Türk bayraklarının indirilmesi teşebbüsü olduğu, milli eğitime bağlı okul müdürlerine dini toplantıya katılım talimatı verildiği ve bazı yerlerde dini etkinlikler için okulların kullanıldığı konularından hareketle bu yapılanların laik cumhuriyetin ilke ve esaslarına aykırı düştüğü belirtilmiştir. Dini siyasete alet etme çabalarının vahim sonuçlar doğuracağı ifade edilerek genelkurmay başkanının iki hafta önce yaptığı basın toplantısındaki “cumhuriyet rejimine sözde değil özde bağlı olmak ve bunu davranışlarına yansıtma” düsturu hatırlatılmıştır. TSK’nin laik cumhuriyet değerlerini muhafaza kararlığında olduğu ortaya koyulmuştur.²⁶⁸

AK Parti hükümeti ertesi günün sabahı bildiriye cevaben yaptığı açıklamada genelkurmayın başbakanlığa bağlı olduğu hatırlatılarak demokratik bir hukuk devletinde bu şekilde hükümete karşı bir girişimin kabul edilemeyeceğini vurgulamıştır. TSK’nın ve genelkurmayın görevlerinin yasalarla belirtildiği ve hükümetin emri altındaki bir kurum olduğu ortaya koyularak, anayasaya ve laik, demokratik, sosyal bir hukuk devleti olan

²⁶⁶ “E-Muhtıra’nın Kronolojisi”, *NTV*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/e-muhtiranin-kronolojisi,0Sl6nw7mM0iKqufp3XMd6w/5dBAsvB2hUe4AQiL6K6S1w> ; “27 Nisan E-Muhtıra Kronolojisi”, *Kızıltepe Hür Haber*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.kiziltepehurhaber.com/haber/9014/27-nisan-e-muhtira-kronolojisi.html>

²⁶⁷ “Genelkurmay Geceyarısı Açıklama Yaptı”, *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/gundem/genelkurmay-geceyarisi-aciklama-yapti-42573>

²⁶⁸ “Türk Genelkurmay Başkanlığı 27 Nisan 2007 Tarihli Basın Açıklaması”, *Vikikaynak*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, https://tr.wikisource.org/wiki/T%C3%BCCrk_Genelkurmay_Ba%C5%9Fkanl%C4%B1C4%9FC4%B1_27_Nisan_2007_tarihli_bas%C4%B1n_a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1

Türkiye Cumhuriyeti'nin bu niteliklerinin korunması konusunda hükümetin herkesten daha hassas olduğu ifade edilmiştir.²⁶⁹

Seçim süreci içinde seçimin hukuki boyutuyla ilgili Yargıtay Onursal Başsavcısı Sabih Kanadoğlu tarafından ortaya atılan bir iddianın somut olarak değerlendirmeye alınması ise seçimin kaderini belirlemiştir. Kanadoğlu, cumhurbaşkanı seçimi oylamasında TBMM'nin üye tamsayısının 2/3'ü olan 367 vekilin bulunmaması halinde cumhurbaşkanı seçimi oylamasının geçersiz sayılacağı savını ortaya atmıştır. Bu görüş ana muhalefet partisi tarafından benimsenerek eğer oylamada 367 vekil bulunmazsa oylamayı anayasa mahkemesine götüreceğini belirtmiştir.²⁷⁰

Ana muhalefet partisi seçimi anayasa mahkemesine taşımış ve anayasa mahkemesi de Kanadoğlu'nun daha önce iddia ettiği görüş doğrultusunda karar vermiştir.²⁷¹

Anayasa mahkemesinin cumhurbaşkanı seçimi ilk turunun iptal etmesinin ardından AK Parti lideri Erdoğan başkanlığında toplanan AK Parti Merkez Yürütme Kurulu'ndan erken seçime gidilmesi ve bir anayasa değişiklik paketi hazırlanarak cumhurbaşkanını halkın seçmesi için değişiklik yapılması kararı çıktı. Hazırlanan anayasa değişikliği paketi cumhurbaşkanı Sezer tarafından veto edilerek meclise geri gönderildi.²⁷²

Sezer'in teklifi geri gönderirken öne sürdüğü ve gelecekte ne kadar haklı olduğu anlaşılacak olan ve Türkiye'nin hükümet sisteminin değişmesine neden olacak endişelerinin temelini ise güçlü bir başbakan ile güçlü bir cumhurbaşkanının ikilik yaratacağı oluşturuyordu. Sezer; cumhurbaşkanının tarafsız kalamayacağı, siyasete dâhil olacağı, iki başlılığa neden olacağı, ne başkanlık ne parlamenter sisteme benzemeyen yapının olası sorunlarının kestirilemediği, meclisle cumhurbaşkanının aynı partiden olması durumunda kontrolsüz bir güç, farklı partilerden olması durumunda da devlette kriz olacağı endişeleriyle teklifi veto etmiştir. Mecliste aynen kabul edilip ikinci defa

---

²⁶⁹ “27 Nisan E-Muhtırası”, *Darbeler*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://darbeler.com/2015/05/18/27-nisan-e-muhtirasi/>; “Cemil Çiçek'ten Muhtıra İle İlgili Açıklama”, *Sendika.org*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://sendika63.org/2007/04/cemil-cicekten-muhtira-ile-ilgili-aciklama-13063/>

²⁷⁰ Nur Uluşahin, “Cumhurbaşkanı Seçiminin Düşündürdükleri ya da Hukukun Siyasallaşması”, *Ankara Barosu Dergisi* 2 (2007), 19.

²⁷¹ “2007 Cumhurbaşkanlığı Seçimi Oylamasına Dair AYM Kararı”, erişim tarihi: 29 Nisan 2018, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/e61eb3f9-957d-4832-9e7f-c2810009e951?excludeGereke=False&wordsOnly=False>

²⁷² Gökhan Köksal, “1989-2007 Dönemi Cumhurbaşkanlığı Seçim Süreçleri ve 1982 Anayasasında Yapılan Değişikliklerin Cumhurbaşkanının Yetkileri Üzerindeki Etkisi”, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009), 48-49.

köşke gönderilen teklifi de halkoyuna sunma kararı almıştır. Ayrıca halkoyunun erkene alınan genel seçimle birlikte yapılması için kendisine gönderilen bir başka anayasa paketini de iki oylamanın aynı günde yapılmasının sağlıklı sonuç için uygun olmayacağı gerekçesiyle veto etmiştir.²⁷³

Yaşanan bu süreçler sonrasında 22 Temmuz 2007 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerinden, AK Parti % 47'ye varan oy oranıyla birinci parti olarak çıkmış ve mecliste 341 milletvekilliği kazanmıştır. CHP % 20,9 oyla ikinci parti olmuş ve 112 milletvekili çıkarmıştır. MHP ise % 14,3 oranında oy alarak 71 milletvekiliyle meclisin üçüncü partisi olmuştur.²⁷⁴ Seçimden bir ay sonra 28 Ağustos 2007 tarihinde de TBMM tarafından Abdullah Gül 339 oyla Türkiye'nin 11. Cumhurbaşkanı seçilmiştir.²⁷⁵

3. 4. 3. Kapatma Davası

“Laikliğe aykırı fiillerin odağı haline geldiği” savıyla AK Parti hakkında 14 Mart 2008’de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya tarafından kapatma davası açılmıştır.²⁷⁶ Aralarında Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, TBMM eski başkanı Bülent Arınç, Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik gibi isimlerin de olduğu yetmiş bir partili hakkında siyasi yasak konulması da talep edilmiştir.²⁷⁷

Davanın iddianamesinde laikliğe aykırı delil olarak sunulan söz ve eylemler: Tayyip Erdoğan’ın; Malezya’da Türkiye’yi Modern bir İslam devleti olarak tanımlaması, Türkiye’nin farklı etnisitelerden oluştuğunu ve bunları bir arada tutan şeyin İslam olduğunu söylediği konuşma, bazı kanunlarda “kaçak kuran kursu” tanımlanmasını eleştiren konuşmasında geçen ifadeler, kuran kursu için yaş sınırı olmasını eleştirdiği beyanlar, türban ve imam hatiplere katsayı uygulaması konularında yaptığı değerlendirmelerdir. Davaya konu edilen ve delil olarak sunulan diğer kişilerin beyanları da bu ve benzeri konulardadır. Ayrıca AK Parti hükümetleri döneminde yapılan bazı yasa, yönetmelik ve mevzuat değişikliklerinin, milli eğitim bakanlığının çıkardığı bazı

²⁷³ Köksal, “1989-2007 Dönemi...”, 50-51.

²⁷⁴ “2007 Genel Seçimi Sonuçları”, *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/secim-2007/secim-sonuclari>

²⁷⁵ “Yeni Cumhurbaşkanı Abdullah Gül”, *Bianet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/101418-yeni-cumhurbaskani-abdullah-gul>

²⁷⁶ “AKP’ye Kapatma Davası Açıldı”, *DW Türkçe*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.dw.com/tr/akpye-kapatma-davas%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1d%C4%B1/a-3192923>

²⁷⁷ Mehtap Baykal, “Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Kapatılma Davası Süreci ve Kriz İletişimi”, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009), 100.

yönetmeliklerin laik cumhuriyet ilkelerinin ihlal edilmesine neden olduğu iddia edilmiştir. İddianamenin dayandığı temel sav laiklik, türban, katsayı, dini özgürlük gibi konularda davalıların sunduğu görüş ve değerlendirmeler ile düzenlenen bazı mevzuatların ve kimi yerlerde müsaade edilen eylemlerin laiklik ilkesiyle bağdaşmadığı ve bu nedenle partinin kapatılması gerektiğidir.²⁷⁸

Anayasa Mahkemesi 30 Temmuz 2008 günü davayı neticelendirmiş ve AK Parti'nin kapatılması talebini reddederek 2008 yılında aldığı devlet yardımının yarısının kesilmesine karar vermiştir.²⁷⁹

3. 4. 4. 2010 Anayasa Referandumu

AK Parti tarafından 2010 yılında hazırlanan anayasa değişikliği paketinin mecliste kabulü ve cumhurbaşkanınca onaylanarak referanduma sunulması sonrasında halkoylaması süreci başlamıştır. Anayasa değişikliğiyle yapılmak istenen düzenlemelerden bazıları; Yüksek Askeri Şura (YAŞ) kararlarının yargı denetimine açılması, askeri mahkemelerin yalnızca askerlik göreviyle ilgili davalara bakmasının sağlanması, 12 Eylül darbesini gerçekleştiren Milli Güvenlik Konseyi üyelerinin hukuki dokunulmazlığının kaldırılması gibi konuları içeriyordu.²⁸⁰ Sendikal haklardan yüksek mahkemelerin yapısına, kişisel verilerin korunması ile ilgili hükümlerden anayasa mahkemesine bireysel başvuru hakkına, pek çok farklı düzenlemeleri içeren değişiklik paketi siyasetin bir numaralı gündemi olmuştur.²⁸¹

Anayasa değişikliği ve halkoylaması sürecinin tartışıldığı günlerde ana muhalefet partisi olan CHP'nin genel başkanı Deniz Baykal'ın özel hayatına ait görüntüleri içeren bir kaset medyaya sızdırılmıştı. Siyasetin gündemini bir anda değiştiren bu olay neticesinde Deniz Baykal genel başkanlıktan istifa ettiğini açıkladı. Baykal istifa

²⁷⁸ Adalet ve Kalkınma Partisi Kapatma Kararı, erişim tarihi: 02 Mayıs 2019, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/5664600f-6ce5-4b3b-885f-6a936d14abe2?highlightText=ak%20parti&excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

²⁷⁹ “Adalet ve Kalkınma Partisi Kapatma Kararı”, erişim tarihi: 02 Mayıs 2019, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/5664600f-6ce5-4b3b-885f-6a936d14abe2?highlightText=ak%20parti&excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

²⁸⁰ “2010 Anayasa Değişikliği Kanunu”, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/05/20100513-1.htm> ; Değişiklik teklifinin kapsam, içerik, yöntem ve olası etkilerine dair değerlendirmeler için bkz. İbrahim Ö. Kaboğlu, *Değişiklikler Işığında 1982 Anayasası Halk Neyi Oylayacak* (Ankara: İmge Kitabevi, 2010). ; Murat Sevinç, “Kronik: 2010 Anayasa Değişiklikleri: Yöntem ve İçerik Eleştirisi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 65, sy. 2 (2010): 271-294.

²⁸¹ “Gül, Anayasa Değişikliğini Onayladı”, *Haber 7*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.haber7.com/guncel/haber/529629-gul-anayasa-degisikligini-onayladi>

konuşmasında, yaşanan bu olayın bir komplo olduğunu ve bu komplonun mümkün kılınmasında iktidar partisinin de sorumluluğu olduğunu belirtmiştir.²⁸²

Baykal'ın istifa etmesiyle sonuçlanan olayın bir benzeri de 12 Haziran 2011 genel seçimlerinden birkaç ay önce MHP'nin yönetim kadrosunda bulunan bazı milletvekili ve partililerin başına gelmiştir. MHP'li bazı siyasetçilerin ve milletvekili adaylarının özel yaşamına ait görüntüleri internete sızdırarak istifa etmelerini talep eden bir grup, parti yönetiminden isimlere istifa etmeleri yönünde şantaj yapmıştır. MHP genel başkanı şantaja boyun eğmeyeceklerini açıklamıştır. Bunun ardından istifa etmeleri yönünde şantaja maruz kalan genel başkan yardımcılarını peş peşe istifa etmiştir.²⁸³

12 Eylül 2010 günü yapılan halkoylaması ise yüzde yetmiş dörde yakın katılım oranıyla gerçekleşmiş ve yüzde elli sekiz oranında evet oyuyla kabul edilmiştir.²⁸⁴

3. 4. 5. Gezi Parkı Olayları

2013 Mayısının son günlerinde İstanbul'da başlayan ardından da Türkiye geneline yayılan toplumsal eylemler "Gezi Parkı Olayları"²⁸⁵ adıyla Türkiye'nin yakın tarihinde önemli bir yer tutmuştur. İstanbul Gezi Parkı'nın çeşitli imar projeleriyle yeşil alan olmaktan çıkarılması karşısında tepki gösteren bir grup aktivistin Gezi Parkı'nda çalışma yapılmasını önlemek için eylem çağrısı yapması üzerine başlayan olaylar, göstericilere emniyet güçlerinin orantısız müdahalesi sonrası ortaya çıkan tepkiyle bütün ülkeye yayılmıştır. Gösterilere toplumun her kesiminden, her sınıfından, her yaş grubundan pek çok insan katılmıştır.²⁸⁶

28 Mayıs günü Gezi Parkı'nda çadır kurarak yıkım işlemlerine mani olmak isteyen bir grup insan, parkı koruma çağrısı yapmış ve birkaç yüz kişilik bir kalabalık parka çadırlar kurarak parkı güvenceye almıştır. Birkaç gün sonra ise sabaha karşı parka giren güvenlik güçleri eylemcilerin çadırlarını ateşe verip biber gazıyla müdahalede

²⁸² "Baykal'ın İstifa Açıklamasının Tam Metini", *T24*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://t24.com.tr/haber/baykalin-istifa-aciklamasinin-tam-metini,77305> ; "Deniz Baykal İstifa Etti", *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/deniz-baykal-istifa-etti-14678573>

²⁸³ "Bahçeli A Takımı'nı Kaybetti", *Habertürk*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/632867-bahceli-a-takimini-kaybetti>

²⁸⁴ "2010 Anayasa Değişikliği Halkoylaması Kesin Sonuçları", erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/09/20100923-10.htm>

²⁸⁵ Hatem Ete ve Çoşkun Taştan, *Kurgu ile Gerçek Arasında Gezi Eylemleri*, (Ankara: SETA Yayınları, 2013). ; Gezi Hukuki İzleme Grubu, *Gezi Raporu (Demokrasi ve Totalitarizm Sarkacındaki Türkiye)*, (Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2015).

²⁸⁶ Yavuz Bozkurt ve Reha Bayansar, "Yeni Toplumsal Hareketler Çerçevesinde Çevreci Hareket ve Gezi Parkı Olayları", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 14, sy. 2 (2016), 287-288.

bulunarak eylemcileri dağıtmıştır. Çadırların eylemcilerin bazıları içindeyken yakılması ve eylemcilere orantısız müdahale sonrasında eylemler başta büyük şehirler olmak üzere geneline yayılmıştır. Müdahale sonrası İstanbul'un farklı noktalarından Taksim Meydanı'na çıkmak isteyen insanlarla polis arasında çatışmalar yaşanmış, pek çok eylemci yaralanmıştır. Gittikçe büyüyen kalabalık nihayetinde polisin çekilmesiyle birlikte kalabalık Gezi Parkı ve Taksim Meydanı'na girerek buraların kontrolünü ele almıştır. Bir haftadan biraz fazla süren bu işgal süresince ülkenin pek çok kentinde gösteriler devam etmiştir. Hükümet eylemcileri ciddiye almak durumunda kalmış, eylemciler adına bir grup önce başbakan yardımcısı Bülent Arınç ile birkaç gün sonra da başbakan Recep Tayyip Erdoğan ile görüşerek taleplerini iletmişlerdir. Olaylar başladığında cumhurbaşkanı Abdullah Gül eylemcilere hitaben, mesajın alındığını söylemiş ve hükümetten farklı düşünce ve sesleri dikkate almasını istemiştir. Başbakanla görüştüğünden sonra kendi aralarında müzakere yapan eylemciler eyleme devam kararı almış, bunun üzerine hükümet eyleme son verilmesi aksi halde müdahale edileceği çağrısı yapmıştır. 15 Haziran 2013 Cumartesi günü akşam saatlerinde de polisin müdahale ederek parka girmesiyle eylemciler dağılmış birkaç gün içinde de olaylar tamamen son bulmuştur.²⁸⁷

3. 4. 6. Ergenekon Operasyonları

2007 yazında İstanbul Ümraniye'de bulunan el bombaları ile başlayan operasyon dalgası ilerleyen aylarda da devam etti. İddianamede Terör örgütü olarak tarif edilen Ergenekon yapılanmasının amacının, suikastlar ve terör eylemleri gerçekleştirerek korku, kriz, endişe ve güvensizlik ortamı yaratmak ve hükümete karşı darbe teşebbüsünde bulunmak olduğu belirtildi. Soruşturma kapsamında gözaltı ve tutuklama yapılan isimler arasında siyasetten medyaya, sivil toplumdaki askeri bürokrasiye, sanattan spora pek çok dünyadan kişiler bulunuyordu. Operasyon sürekli yeni soruşturmalarla genişliyor, delil olarak sunulanlar şüphe yaratıyor, sanıklara karşı tutumlar çokça eleştiriliyordu. İçinden çıkılmaz bir hal alan davalarda en büyük yankı uyandıran gelişme ise emekli olmasının üstünden henüz iki yıl bile geçmemiş olan genelkurmay eski başkanı İlker Başbuğ'un soruşturma kapsamında tutuklanarak yargılanması oldu. Öyle ki bu safhalarda dönemin başbakanı Erdoğan da durumdan üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Davaların başladığı

---

²⁸⁷ "Gezi Parkı Eylemleri: Protestolarda Gün Gün Neler Yaşandı?", *BBC News Türkçe*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44304326>

dönemden 2012 Kasım ayına kadar geçen altı yıllık süreye ilişkin verilere göre; 100.000’den fazla telefon izlenmiş, 3.000 kişi takibata uğramış, 60.000 kişinin telefonu dinlenmişti. Hazırlanan iddianamelerin sayfa sayısı 17.000, ek klasörleri dokuz milyon sayfa belge içeriyordu. Kırk dört gizli tanığı bulunan davada 1.380 kişi ifade vermiş, 588 kişi tutuklanmıştı. Ayrıca yedi sanık kansere yakalanmış, yedi sanık da hayatını kaybetmiştir.²⁸⁸ 5 Ağustos 2013 tarihinde sonuçlanan davada sanık olarak yargılanan pek çok isme ağır cezalar verilmiştir. Müebbet hapis cezası verilen isimlerden birisi de İlker Başbuğ olmuştur. Bazı sanıkların Anayasa Mahkemesi’ne hak ihlali başvurularında bulunmuş olmaları sonucunda ihlal olduğu yönündeki Anayasa Mahkemesi kararıyla yeniden görülen davada sanıklar tahliye edilmiş, temyiz için Yargıtay’a gidilmiştir. Yargıtay dava hakkında bozma kararı vermiş, yapılan yeniden yargılamada mütalaasını açıklayan savcı terör örgütüne dair kanıt yok demiştir. Böylece yıllar boyunca devam eden süreç sanıkların beraatı ile nihayetlenmiştir.²⁸⁹

3. 4. 7. 17-25 Aralık Siyasete Dışardan Müdahale

17 Aralık 2013 tarihinde Türkiye güne, Ankara ve İstanbul’da gerçekleşen operasyonların şaşkınlığıyla uyandı. “Yolsuzluk ve rüşvet” iddiasıyla açılan soruşturma kapsamında dönemin içişleri, ekonomi, çevre ve şehircilik bakanlarının oğulları, Halkbank genel müdürü, Fatih belediye başkanı gibi isimlerin de aralarında bulunduğu seksen dokuz kişi gözaltına alınmıştır. Bu gözaltılardan sekiz gün sonra ikinci bir operasyon için harekete geçen savcı Muammer Akkaş, aralarında başbakan Erdoğan’ın oğlunun da bulunduğu kırk bir kişinin gözaltına alınmasını istemiştir. Ancak hükümetin, ilk operasyondan sonra göreve yeni getirdiği emniyet görevlileri savcının talimatını yerine getirmeyerek girişimi akamete uğratmıştır. Operasyonları gerçekleştiren ekiplerin, İstanbul Cumhuriyet başsavcısına, İstanbul Valiliğine, amirleri olan emniyet müdürlere

²⁸⁸ “Dokuz Soruda Ergenekon Davası”, *BBC News Türkçe*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, https://www.bbc.com/turkce/ozeldosyalar/2013/02/130217_rengin_ergenekon ; “İlker Başbuğ Tutuklandı”, *Sabah*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/01/06/ilker-basbug-tutuklandi> ; “Erdoğan, Başbuğ ve Komutanlara Sahip Çıktı!”, *Haber 7*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.haber7.com/ic-politika/haber/984801-erdogan-basbug-ve-komutanlara-sahip-cikti> ; Sedat Ergin, “Erdoğan Tutuksuz Yargılama İstiyor Ama...”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-tutuksuz-yargilama-istiyor-ama-22288924>

²⁸⁹ “Yargıtay, Ergenekon Davasında Kararı Bozdu”, *BBC News Türkçe*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160421_yargitay_ergenekon ; “Ergenekon Kumpası Resmen Çöktü!”, *Sözcü*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/son-dakika-ergenekon-kumpasi-resmen-coktu-2769440/> ; “Ergenekon Kumpası Çöktü”, *Gerçek Gündem*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.gercekgundem.com/guncel/53751/ergenekon-kumpasi-coktu>

bilgi vermemiş olması, soruşturma ile ilgili bilgileri ulusal yargı ağı sistemine girmemeleri ile gözaltı işlemini yapacak olan polisler adres bilgilerini sarı zarflar içinde harekete geçmeden dakikalar önce vermiş olmaları yürütülen operasyona dair daha ilk başta doğan şüphelerin temel dayanağını oluşturmuştur.²⁹⁰

İlk gözaltı işlemlerinin yapıldığı günün ertesi günü operasyona katılan beş şube müdürü görevden alınmıştır. İkinci operasyona kadar geçen sekiz günlük süre içinde İstanbul Emniyet Müdürü ile Emniyet Genel Müdürlüğü'nde görevli on dört daire başkanı görevden alınmıştır. Adli Kolluk Yönetmeliği'nde değişiklik yapılarak jandarma ve emniyet birimlerinin gizli soruşturmalarda üstlerine bilgi vermesi zorunlu hale getirilmiştir. 25 Aralık 2013 günü oğulları gözaltına alınarak tutuklanan bakanlar istifa ettiklerini açıklamıştır. Ayrıca içişleri eski bakanı ve AK Parti milletvekili İdris Naim Şahin de partisinden istifa etmiştir. Operasyonlardan sonra pek çok kentin emniyet müdürü ve emniyet genel müdürlüğünde görevli isim görevden alınmıştır. Aynı şekilde HSYK tarafından başta operasyonları yürüten savcı ve hâkimler olmak üzere pek çok yargıç ve savcının görev yerleri değiştirilmiş, soruşturma dosyaları başka savcılara devredilmiştir. 28 Şubat 2014 gününe gelindiğinde serbest bırakılan son isimlerle birlikte de operasyonlar kapsamında gözaltında olan ya da tutuklu hiç kimse kalmamıştır.²⁹¹

Hükümet yapılan operasyonları bir komplo olarak değerlendirmiş ve bunu bir darbe girişimi olduğunu ifade etmiştir. Başbakan Erdoğan hükümetin olaylara bakış açısını “bu da dost modern darbe” diyerek ortaya koymuştur.²⁹²

Operasyonlar, yolsuzluk, kuvvetler ayrılığı, devlet içinde çeteler, illegal faaliyetler tartışmalarının gündemin ilk sırasını kapladığı bu dönemde Türkiye yerel seçimlere gitmiştir. 30 Mart 2014 günü yapılan yerel seçimlerde AK Parti yüzde 45,5 oranında oy alarak²⁹³ iktidarına duyulan güveni ölçme imkânı bulmuş ve alınan sonuçla cesaret kazanmıştır. Seçim sonuçları açıklandığında konuşma yapan Başbakan Erdoğan,

---

²⁹⁰ “17-25 Aralık: Yolsuzluk Soruşturması Mı, Darbe Girişimi Mi?”, *DW Türkçe*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.dw.com/tr/17-25-aral%C4%B1k-yolsuzluk-soru%C5%9Fturmas%C4%B1-m%C4%B1-darbe-giri%C5%9Fimi-mi/a-41827103>

²⁹¹ “17 Aralık Yolsuzluk ve Rüşvet Operasyonunun Gün Gün Gelişimi”, *CNN Türk*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.cnnturk.com/haber/turkiye/17-aralik-yolsuzluk-ve-rusvet-operasyonunun-gun-gun-gelisimi>

²⁹² “Erdoğan: Dost-Modern Darbe”, *NTV*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, https://www.ntv.com.tr/turkiye/erdogan-dost-modern-darbe,FhScKwP_vECBzatVjFuoqw ; “Dost Modern Darbe”, *Habertürk*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/911363-dost-modern-darbe>

²⁹³ “2014 Yerel Seçim Haritası (30 Mart)”, *Cumhuriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/yerel_secim_2014

maruz kaldıkları komplo ve tuzağın sadece kendilerine değil Türkiye Cumhuriyeti'ne yapıldığını belirtmiş ve aldıkları sonuçla milletin bu tuzakları kuranlarla mücadeleye destek verdiğini ifade etmiştir. Yaşanan gelişmelerin sorumlusu ve adresi olarak “Pensilvanya’dan” söz ederek, ihanetin sorumlusunun Gülen yapılanması olduğunu açıklamıştır. Devlet içinde devlete asla müsaade edilemeyeceğini ve bu yapılanmayla kararlılıkla mücadele edileceğini vurgulamıştır.²⁹⁴

10 Ağustos 2014 tarihinde Türkiye on ikinci cumhurbaşkanını seçmek için sandığa gitmiştir. Halkın ilk kez cumhurbaşkanını belirlediği oylamada aday olan Başbakan Erdoğan, yüzde elli ikiye varan oy oranıyla cumhurbaşkanı seçilmiştir.²⁹⁵

19 Aralık 2014 tarihinde İstanbul 1. Sulh Ceza Hâkimliği tarafından alınan kararla da Fethullah Gülen hakkında terör örgütü kurmak ve yönetmek suçlamasıyla yakalama kararı çıkarılmıştır.²⁹⁶

Türkiye'nin iç ve dış tehdit algısını ve buna dair yürütülecek politikaları içeren ve MGK ile koordineli şekilde bakanlar kurulunca hazırlanan Milli Güvenlik Siyaset Belgesine,²⁹⁷ 29 Nisan 2015 tarihli MGK toplantısında paralel devlet yapılanmasından milli güvenliği tehdit eden illegal oluşum olarak söz edilmiş ve alınacak tedbirler kararlaştırılmıştır.²⁹⁸ Buna yönelik olarak daha önceden milli güvenlik siyaset belgesinde irticai yapılar bölümünde tehdit olarak yer alan ancak hükümet tarafından çıkarılmış olan Gülen Cemaati'nin, “Paralel Devlet Yapılanması” adıyla tekrar belgede yer alması kararlaştırılmıştır.²⁹⁹

Gayrimeşru bir yapılanmaya ve şeffaf olmayan ilişkiler ağına sahip olan Gülen Örgütü, 2013 yılının aralık ayında yaptığı operasyonlarla niyetini açıkça ortaya koymuştur. Süreçle birlikte kamuoyunun gündemine gelen yolsuzluk ve rüşvet tartışmaları, bu konuda ortaya atılan iddialar ve delil olarak medyaya servis edilen birtakım belgeler, bunların elde edilme ve ortaya çıkarılmasında kullanılan usullerin

²⁹⁴ “30 Mart Balkon Konuşması”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/30-mart-balkon-konusmasi-26119975>

²⁹⁵ “Cumhurbaşkanlığı Seçimi 2014”, *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://secim.yenisafak.com/>

²⁹⁶ Mehmet Bozkurt, “Fethullah Gülen Terör Örgütü Cinsel İçerikli Konuşmaları Baskı Amaçlı Arşivlediler”, *Aydınlık*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.aydinlikgazete.com/turkiye/fethullah-gulen-teror-orgutu-cinsel-icerikli-konusmalari-baski-amacli-arsivlediler-h63543.html>

²⁹⁷ “Milli Güvenlik Siyaset Belgesi Nedir?”, *NTV*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/99386.asp>

²⁹⁸ “29 Nisan 2015 Tarihli MGK Toplantısı Sonrası Yapılan Açıklama”, *MGK*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.mgk.gov.tr/index.php/29-nisan-2015-tarihli-toplantı>

²⁹⁹ “Cemaat Yeniden Kırmızı Kitap’ta”, *Cumhuriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/265713/Cemaat_yeniden_Kirmizi_Kitap_ta.html

gayrimeşru olması nedeniyle ilk andan itibaren şüpheli duruma düşmüştür. Meselenin esası ise meşru demokratik siyasal sistemin, devletin kurumlarına her türlü illegal yol ve yöntemi kullanarak sızan ve amacı devlet aygıtını ele geçirmek olan gayrimeşru bir yapılanmanın bürokratik tahakküm kurmak üzere yapmış olduğu teşebbüslerin zirveye ulaştığı nokta olmasıdır.³⁰⁰

3. 4. 8. Hazirandan Kasıma 2015

Cumhurbaşkanı seçilen Recep Tayyip Erdoğan, AK Parti genel başkanlığına aday olarak Ahmet Davutoğlu ismini açıklamıştı. “Paralel yapıyla mücadele azmi belirleyici oldu.” diyerek neden Davutoğlu’nun tercih edildiğini de ifade etmişti. Tek aday olarak katıldığı AK Parti Kongresi’nde genel başkan seçilen Davutoğlu hükümeti kurma görevini aldıktan sonra 6 Eylül 2014 günü güvenoyu alarak Türkiye’nin yeni başbakanı olmuştur.³⁰¹

Ahmet Davutoğlu genel başkanlığında 7 Haziran 2015 seçimlerine katılan AK Parti, yüzde ondan fazla oy kaybederek ilk defa tek başına hükümet kuracak sayıda milletvekili sayısına ulaşamamıştır.³⁰² Sonuçlar hiçbir partinin tek başına hükümet kurmasına izin vermediği için Türkiye’nin gündemine koalisyon tartışmaları oturmuştur.³⁰³ Ancak hükümeti kurma görevi verilen Davutoğlu’nun meclisteki diğer partilerle yaptığı koalisyon görüşmelerinden bir sonuç alınamamış, erken seçim ihtimali güç kazanmıştır.³⁰⁴ CHP ve MHP ile yürütülen koalisyon görüşmelerinden bir netice alamayan Davutoğlu hükümet kurma görevini iade etmiş, Cumhurbaşkanı Erdoğan hükümet kurma görevini başka kimseye vermemiştir. Anayasanın hükümet kurulması için öngördüğü süre dolunca da 1 Kasım 2015 tarihinde yeniden seçime gidilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. 7 Haziran’dan 1 Kasıma kadar ülke adeta bir şiddet sarmalına hapsolmüştü. Terör eylemleri, canlı bomba saldırıları, artan toplumsal öfke, gerilen

³⁰⁰ Atilla Yayla, “Bir 17 Aralık Okuması-III”, *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/atillayayla/bir-17-aralik-okumasi-iii-2006681>

³⁰¹ “Ahmet Davutoğlu’nun Başbakanlık Dönemi”, *CNN Türk*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.cnnturk.com/turkiye/ahmet-davutoglundun-basbakanlik-donemi?page=4>

³⁰² “7 Haziran 2015 Genel Seçim Haritası”, *Cumhuriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/genel_secim_2015_7_haziran/

³⁰³ Sinan Onuş, “AKP, MHP, CHP ve HDP: Koalisyon İçin Kim, Ne Şart Koşuyor?”, *BBC News Türkçe*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/06/150608_erdogan_koalisyon_gs2015

³⁰⁴ “İşte Partilerin Koalisyon Görüşmeleri Karnesi”, *Sabah*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2015/08/18/iste-partilerin-koalisyon-gorusmeleri-karnesi>

siyaset ve silahlı şiddetin gölgesinde 1 Kasım 2015 seçimlerine gidilmiştir.³⁰⁵ 1 Kasım seçimlerinden oylarını artırarak çıkan AK Parti, mecliste 317 sandalye kazanarak tekrar tek başına hükümeti kurabilecek milletvekili sayısına ulaşmış,³⁰⁶ Davutoğlu hükümeti kurarak başbakan olmuştur.

3. 4. 9. Davutoğlu Çekiliyor

1 Kasım seçimlerinden tek başına iktidar olarak çıkan AK Parti ve Başbakan Ahmet Davutoğlu birkaç ay sonra istifa edene kadar görevini sürdürmüştür. Davutoğlu'nun istifası genel başkan olduktan sonra Erdoğan ile arasında yaşanan bir dizi görüş ayrılığı ve güç mücadelesi sonrasında gerçekleşmiştir. MİT Müsteşarı Hakan Fidan'ın 7 Haziran seçimlerinde AK Parti'den milletvekili olmak için aday olması, ikili arasındaki anlaşmazlığı en net ortaya koyan olay olmuştur. Erdoğan, Fidan'ın adaylığına karşı olduğunu ifade etmiş ardından Fidan adaylığını geri çekerek tekrar Müsteşarlığa dönmüştür. Davutoğlu hükümetinin hazırladığı kamuda şeffaflık paketi konusundaki görüş farklılığı, Çözüm Süreci kapsamında ortaya çıkan Dolmabahçe Mutabakatı, Erdoğan'ın 7 Haziran seçimleri sonrası ortaya çıkan tabloda koalisyonun yeniden oluşmaması, Davutoğlu'nun Erdoğan'ın başkanlık sistemine geçiş düşüncesine soğuk bakıyor olması, AK Parti kongresinde Merkez Karar ve Yönetim Kurulu listesi konusunda Davutoğlu'na müdahale edilmesi, askeri operasyonları eleştiren bir bildiri yayınlayan akademisyenlerin tutuksuz yargılanmasından yana olduğunu açıklayan Davutoğlu'nu Erdoğan'ın eleştirmesi, AK Parti teşkilatlarını atama yetkisinin genel başkan Davutoğlu'ndan alınarak Erdoğan'a yakın isimlerin çoğunlukta olduğu MKYK'ya verilmesi ikilinin arasında yaşanan başlıca görüş ayrılıklarını oluşturmuştur.³⁰⁷ İpleri koparan gelişme ise 2016 yılının Mayıs ayı başlarında, kendilerini Erdoğan destekçisi anlamında “reisçi” olarak tanımlayan anonim bir grup tarafından “Pelikan Dosyası” adıyla bir internet sitesinde yayınlanan ve Davutoğlu ile Erdoğan arasındaki anlaşmazlıkları yirmi yedi maddeyle açıklayarak pek çok konuda

³⁰⁵ “7 Haziran'dan 7 Haziran'a 1 Yılda Neler Oldu?”, *CNN Türk*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.cnnturk.com/turkiye/7-hazirandan-7-hazirana-1-yilda-neler-oldu?page=2> ; “İşte 7 Haziran'dan 1 Kasım'a Seçime Etki Eden Olaylar”, *T24*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://t24.com.tr/haber/iste-7-hazirandan-1-kasima-secime-etki-eden-olaylar,315129>

³⁰⁶ “Sabah Seçim Kasım 2015”, *Sabah*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.sabah.com.tr/secim/1-kasim-2015-genel-secimleri/>

³⁰⁷ Gonca Şenay, “Beştepe İle Kırılma Noktaları”, *Al Jazeera Türk*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/bestepe-ile-kirilma-noktalari>

Davutoğlu'nu eleştiren bir bildiri metni yayınlanması olmuştur.³⁰⁸ Bu olayın hemen ertesinde Ahmet Davutoğlu başkanlığında toplanan AK Parti Merkez Yürütme Kurulu'ndan 22 Mayıs tarihinde olağanüstü kongreye gidilmesi kararı çıktı. Kongrede aday olmayacağını açıklayan Ahmet Davutoğlu, görevi bırakma kararının kendi tercihi değil bir zaruret sonucunu ifade etmiştir.³⁰⁹ 22 Mayıs 2016 tarihinde Binali Yıldırım'ın tek aday olarak girdiği kongre sonucunda AK Parti'nin üçüncü genel başkanı Binali Yıldırım olmuştur.³¹⁰ Kongrenin ardından Ahmet Davutoğlu cumhurbaşkanına istifasını sunmuş, Davutoğlu'nun istifasını kabul eden Cumhurbaşkanı Erdoğan 65. Hükümeti kurma görevini Binali Yıldırım'a vermiştir.³¹¹

3. 4. 10. 15 Temmuz Sonrası

Binali Yıldırım'ın başbakan olmasının üzerinden henüz iki ay bile geçmemişti ki, 15 Temmuz 2016 gecesi Türkiye, TSK içine sızmış olan Gülen yapılanmasına mensup askerlerin darbe girişimine maruz kaldı. Bir terör eylemi niteliğinde gerçekleşen girişim esnasında girişime karşı koyan sivil halk katledilmiş, güvenlik güçleriyle çatışmaya girilmiş, TBMM, Cumhurbaşkanlığı, Emniyet, İstihbarat, Jandarma yerleşkeleri bombalanmıştır. Bazı medya kuruluşları ile TRT işgal edilmiştir. Genelkurmay başkanı, kuvvet komutanları esir alınmıştır. Yirmi iki saatte kontrol alınan darbe girişimi, halkın darbecilere karşı koyması ve güvenlik kuvvetlerinin müdahalesiyle bastırılmıştır.³¹²

Erdoğan'ın başdanışmanı aynı zamanda da AK Parti milletvekili olan Yalçın Akdoğan 17-25 Aralık sürecinde Gülen yapılanmasını kastederek; kendi ülkesinin bankasına, ordusuna, sivil iktidarına kumpas kurduğunu ifade etmiştir.³¹³ 15 Temmuz Darbe Girişimi sonrası bu sözlerini hatırlatan Akdoğan, artık Gülen yapılanmasıyla

³⁰⁸ Yayınlanmasının ardından Davutoğlu'nun görevi bırakmasına neden olan metin: "Pelikan Dosyası", erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://pelikandosyasi.wordpress.com/>

³⁰⁹ "Başbakan Ahmet Davutoğlu: AK Parti Kongresi'nde Aday Değilim", *NTV*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/basbakan-ahmet-davutoglu-ak-parti-kongresinde-aday-degilim,PqpuOSqhUuDry0JumVU4w>

³¹⁰ "AK Parti'de Yeni Genel Başkan Binali Yıldırım Oldu", *CNN Türk*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.cnnturk.com/turkiye/ak-partide-yeni-genel-baskan-binali-yildirim-oldu>

³¹¹ "Başbakan Ahmet Davutoğlu İstifasını Sundu, Binali Yıldırım Görevi Aldı", *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-ahmet-davutoglu-istifasini-sundu-binali-yildirim-gorevi-aldi-40107477>

³¹² TBMM, *Meclis Bülteni 215* (Ankara: TBMM Basımevi, 2016). Anadolu Ajansı, *Dakika Dakika FETÖ'nün Darbe Girişimi*, (İstanbul: Anadolu Ajansı Yayınları, 2016).

³¹³ "Yalçın Akdoğan: O Cemaat Orduya Kumpas Kurdu", *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/yalcin-akdogan-o-cemaat-orduya-kumpas-kurdu-25431903> ; "Milli Orduya Bir Kumpas Kuruldu", *Milliyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.milliyet.com.tr/milli-orduya-bir-kumpas-kuruldu-siyaset-1812647/>

mücadelede bunlar kötü insanlar değil gibi bir yaklaşımla gösterilecek müsamahanın büyük tehlikeler yaratacağını belirterek bu yapılanmayı herkesin bildiğini ancak kimsenin mücadeleyi göze alamadığını, kurumların mücadeleyi yapamadığını gereken temizliği ise Erdoğan'ın yapacağını öne sürmüştür.³¹⁴

11 Ekim 2016 tarihinde MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli mecliste parti grubunda yaptığı konuşmada yaptığı çıkışla Türkiye'nin hükümet sistemiyle ilgili tartışmalara yeni bir boyut eklemiştir. Türkiye'nin Erdoğan'ın cumhurbaşkanlığında fiili olarak bir başkanlık idaresiyle yönetildiğini ve eğer bundan geri adım atılarak hukuki sınırlara riayet edilmeyecekse o zaman hukukun ve anayasanın bu fiili duruma uydurulması çağrısı yapmıştır. Böylece başkanlık sistemi tartışmaları Türkiye'nin ana gündemi olmuştur.³¹⁵ Bahçeli'nin bu çıkışı sonrası AK Parti, Türkiye'nin hükümet sistemini değiştirecek olan anayasa değişikliği teklifi hazırlamıştır.³¹⁶ Mecliste onaylanarak halkoyuna sunulan teklifin 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan halkoylamasıyla kabul edilmesi sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'nin hükümet sistemi değişmiştir.³¹⁷

3. 5. AK PARTİ'DE ORTAK AKLIN SONU: TEK LİDER ERDOĞAN DÖNEMİ

AK Parti'nin kuruluş sürecinde ön planda olan, partinin çekirdek kadrosunda bulunan ve politika yapımında söz sahibi, etki edici durumda bulunan pek çok isim zamanla partideki bu pozisyonlarını yitirmiştir. AK Parti bir vakitten sonra yalnızca Erdoğan'ın ön planda olduğu ve karar alma sürecini neredeyse tek başına işleten bir aktör haline gelmiştir.

Ahmet Sever'e göre, Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığı sırasında en çok kırıldığı şey 2012 yılının Ocak ayında hazırlanan Cumhurbaşkanlığı Seçim Kanunu'na kendisinin bir defa daha aday olmasını engelleyen bir yasak maddesinin koyulmuş olması olmuştur.

³¹⁴ “FETÖ'de Kırılma Noktası Milli Orduya Kumpas”, *Star*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.star.com.tr/politika/fetode-kirilma-noktasi-milli-orduya-kumpas-haber-1129025/>

³¹⁵ “MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin Başkanlık Sistemini Gündeme Getirdiği Parti Grubu Konuşması”, *MHP*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, http://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/4136/index.html ; “Bahçeli'den Başkanlık Sistemi Çıkışı”, *NTV*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, https://www.ntv.com.tr/turkiye/bahceliden-baskanlik-sistemi-cikisi,c1WeUw7SfUaRhJHd_4gJAQ

³¹⁶ “Yeni Hükümet Sistemi İçin Sunulan Anayasa Değişikliği Teklifi”, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www2.tbmm.gov.tr/d26/2/2-1504.pdf>

³¹⁷ “Cumhurbaşkanlığı Sistemi: 2017 Anayasa Referandum”, *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/secim-referandum-2017>

Gül, dönemin adalet bakanına konuyla ilgili görüşlerini söyleyerek, bu maddenin kendisini rencide edeceğini ve parti ile ilgili birtakım olası yanlış anlaşılmalara neden olacağını ifade etmiştir. Adalet bakanı Başbakan Erdoğan’la bu durumu görüşmüş ancak Erdoğan yasak maddesinin kalması konusunda ısrarcı olmuştur. Gül, kendi partisince kendisine yasak konulmasına içerlemiştir. Yasanın kabulünden iki yıl sonra ise CHP, yasanın iptali için Anayasa Mahkemesi’ne başvurmuş, mahkeme yasanın yasak getiren maddesini iptal etmiştir. 2007 yılında kendisini cumhurbaşkanı seçtirmemek için çaba gösteren CHP sayesinde bu sefer tekrar cumhurbaşkanı olabilme ihtimali ortaya çıkan Gül bu durumu: “Bakar mısın, nereden nereye geldik” sözleriyle değerlendirmiştir. Kanundaki söz konusu madde iptal edildikten sonra AK Partili bazı isimler AYM’nin kararını eleştiren ve Gül’ün tekrardan cumhurbaşkanı adayı olma ihtimaline karşı, Gül’e Erdoğan’a rakip olmamasını hatırlatan açıklamalar yapmıştır.³¹⁸

Erdoğan’ın başbakan, Abdullah Gül’ün cumhurbaşkanı olduğu dönemde aralarında başlayan fikir ayrılığı ilk olarak, Ankara’da düzenlenen bir gösteri ile alakalı kurulan polis barikatının Gül’ün talimatıyla kaldırılması girişimleri neticesinde görünür olmuştur. Barikatların kaldırılması talimatını kendisinin vermediğini, Gül’ün de böyle bir talimat vermiş olduğuna inanmadığını ifade eden Erdoğan, yaşanan bu durum üzerine Gül’ün yetki alanının dışına çıktığını ima ederek bugüne değin yönetimde iki başlılık yaratmadıklarını bundan sonra da bunun ülke için bir faydasının olmayacağını belirtmiştir.³¹⁹

Abdullah Gül ile Tayyip Erdoğan arasındaki fikir ayrılığının derinleştiği konulardan birisi de Gezi Parkı Protestoları olmuştur. Gül, protestolar karşısında Erdoğan’a göre daha ılımlı bir tavır sergilemiş, göstericilere seslerinin duyulduğunu ve mesajlarının alındığını söylemiş, farklı görüş ve fikirlere saygı duyulmasına atıfla gösterilerin, Türkiye’nin demokrasisi için bir sınav olduğunu belirtmiştir.³²⁰

Can Ataklı, Erdoğan ile Gül’ün arasının tamamen açılmasına neden olan olayın; 17 25 Aralık sürecinde Başbakan Erdoğan, gözaltına alınma ihtimali olan oğlunu yardımcı olması için Cumhurbaşkanı Gül’e gönderdiğinde Gül’ün müdahil

---

³¹⁸ Sever, A. *Gül*, 122-124.

³¹⁹ “Bu Ülkeyi Çift Başlı Yönetmedik”, *Dünya*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.dunya.com/gundem/bu-ulkeyi-cift-basli-yonetmedik-haberi-189440>

³²⁰ “Cumhurbaşkanı Gül’den Gezi Parkı Açıklaması”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhurbaskani-gulden-gezi-parki-aciklamasi-23424869>

olamayacağını söyleyerek ifade vermesinin daha iyi olacağını belirtmesi olduğunu öne sürmüştür.³²¹

Hasan Cemal'e göre; Abdullah Gül'ün, Erdoğan'ın bazı politikalarına ve kimi tutumlarına karşı itirazları olmuş, Erdoğan'ın siyaset tarzını doğru bulmamıştır. Özellikle Erdoğan cumhurbaşkanı olduktan sonra ortaya koyduğu tutumlara dönük eleştirilerini belli eden Gül'ün, Erdoğan'dan farklı düşündüğü ve Erdoğan'ın siyaset tarzını eleştirdiği başlıca meseleler; AB ve Mısır ile ilişkilere ve Suriye konusuna ilişkin yaklaşım, Erdoğan'ın iç ve dış politikadaki siyasi üslubu, kutuplaştırıcı söylemler, yolsuzlukla mücadele ve şeffaflık konularındaki tutumlar, Sayıştay'ın devre dışı bırakılması, başkanlık sistemi, Erdoğan'ın hukuki yetkilerinin dışına çıkması ve eleştiriye tahammülsüzlüğüdür.³²²

AK Parti'nin önde gelen kurucu isimlerinden Bülent Arınç da Erdoğan ile çeşitli konularda fikir ayrılığı ve gerilimler yaşayarak, parti dışında kalmış ve eleştirileri ile sitemlerini ortaya koymuştur. Başkanlık sistemi konusunda Erdoğan'ın arzusunun, bütün karar alma sürecini tek başına yürütebileceği, uygulayacağı politikalara itiraz edenin olmayacağı ve her konuda sözünü dinletebileceği bir sistem olduğunu belirtmiştir. AK Parti'nin ortak akılla kurulup idare edildiğini ve Erdoğan'ın genel başkan oluşunun eşitler arasında birinci görüldüğü için olduğunu ifade ederek zamanla partinin ve Erdoğan'ın değiştiğini önceden biz olduklarını ancak şimdi ben olunduğunu ifade ederek sitemini dile getirmiştir.³²³

Partinin kurucularından ve kurucu çekirdek ekipten olan Hüseyin Çelik, Ahmet Hakan'a verdiği mülakatta bu duruma ve ortaya koyduğu eleştirilere açıklık getirmiştir. Çelik, kendisinin partinin programını yazan on bir kişiden biri olduğunu belirtmiş, bugün dönüp bakıldığında bu on bir kişinin neredeyse tamamının partinin dışına itildiğini öne sürmüştür. AK Parti denildiğinde ilk akla gelen isimlerin tamamının sistemli olarak kenara itildiğini ve partiden dışlandığını ifade etmiştir. Bunun nedenini ise bu isimlerin, Erdoğan'a kimi politikalarda itiraz etmeleri ve farklı düşünceleri olduğunu belirtmiştir. Eleştirinin ihanet olarak algılandığını, ortak karar alma sürecinin işletilmediğini, dışarda bırakılan önde gelen bu isimlerden bazılarının yöneltilecek hakaret ve suçlamalara

---

³²¹ Can Ataklı, "Erdoğan Gül'e Neden Çok Soğuk?", *Sözcü*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.sozcu.com.tr/2017/yazarlar/can-atakli/erdogan-gule-neden-cok-soguk-1849740/>

³²² Hasan Cemal, "Gül'ün Erdoğan'dan Ayrıldığı 10 Nota...", *T24*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://t24.com.tr/yazarlar/bilinmeyen/gulun-erdogandan-ayrildigi-10-nokta,13859>

³²³ Rengin Arslan, "Bülent Arınç: Bu Parti Tayyip'in Partisi Değildir", *BBC News Türkçe*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160616_arinc_arslan_mulakat

Erdoğan'ın sesini çıkarmadığını söylemiştir. Erdoğan'ın partinin lideri olduğunu ancak bunu ve gücünü ekip çalışmasına borçlu olduğunu, aynı Milli Mücadeleyi yalnızca Atatürk'e izafe eden Kemalistlerin yaptığı hata gibi bütün yapılanların sadece Erdoğan'a izafe edilmesinin her şeyden önce Erdoğan'a ve partiye zarar verdiğini öne sürmüştür. AK Parti'nin bu durumuyla beraber ülkenin beş temel problemi olduğunu bunların da ekonominin kötü gidişi, dış politikanın yanlışlığı, kutuplaşmış toplum, Kürt sorunu ve terörle mücadelede gelinen aşama ve Paralel Yapı ile mücadelede paranoyakça yaklaşım olduğunu ifade etmiştir.³²⁴

3. 6. AK PARTİ SİYASETİNİN İSLAMİ TONU

3. 6. 1. İslami Siyasetin AK Parti'cesi

Bernard Lewis kendisiyle yapılan bir mülakatta AK Parti'nin amacının ne olduğu sorusuna, İslami bir demokrasi kurmak olduğu cevabını vermiştir. AK Parti'nin kurumları oldukça maharetli şekilde ele geçirmeyi başardığını belirterek iş dünyasını, akademiye ve polisi ele geçirdiğini bağımsız kalan tek kurum olarak Anayasa Mahkemesi kaldığını ona dair de çabalar yürütüldüğünü ifade etmiştir.³²⁵

AK Parti'nin İslami söylem ve hassasiyeti öne çıkarmasının nedenlerinden biri olarak Abdülhamit'in zamanında yaptığı gibi ülke içindeki birtakım unsurların devlete bağlılığını artırmak amacı olduğu da öne sürülmüştür.³²⁶

Zaman zaman kamuoyunu meşgul eden ve oldukça tartışma yaratan, İslam'ı köktenci şekilde yorumlayan bazı isimler tarafından çeşitli açıklamalar yapılmış, Erdoğan da bu açıklamaları yapanları marjinal olarak değerlendirerek onları asla dikkate almayacaklarını belirtmiştir. Ayrıca İslam'ın ilk günkü hükümlerinin aynen olduğu gibi

³²⁴ Ahmet Hakan, "Kemalistlerin Düştüğü Hataya Düşmeyelim", erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ahmet-hakan/kemalistlerin-dustugu-hataya-dusmeyelim-40052348>

³²⁵ "AKP'nin Hedefi İslami Demokrasi", *Cumhuriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/213876/_AKP_nin_hedefi_islami_demokrasi_.html

³²⁶ "Abdülhamid'in İslam Birliği Politikasını Erdoğan Gerçekleştiriyor", *Gerçek Hayat*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.gercek hayat.com.tr/roportaj/abdulhamidin-islam-birligi-politikasini-erdogan-gerceklestiriyor/>; "Abdülhamid'in İslam Birliği Politikasını Erdoğan Gerçekleştiriyor", *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/hayat/abdulhamidin-islam-birligi-politikasini-erdogan-gerceklestiriyor-2538807>

bugüne uygulanamayacağını söylemiştir.³²⁷ Bu AK Parti'nin ve Erdoğan'ın çağa uygun bir İslam anlayışını benimsediğinin bir göstergesi olmuştur.

Erdoğan, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından yurtdışına lisansüstü eğitim için gönderilecek öğrencilere hitaben yaptığı konuşmada ileri sürdüğü “Biz batının ilmini sanatını almadık. Maalesef değerlerimize ters düşen ahlaksızlıklarını aldık. Biz batının ilmini sanatını almakta bir yarışa girmeliyiz.” sözleriyle adeta; Tanzimat'tan beri girişilen Batıya yetişmek için yenileşme çabaları ve bu doğrultudaki faaliyetlerin doruğu sayılabilecek Cumhuriyet Devrimlerine dair, dâhil olduğu geleneğin bakışını ve düşüncesini özetlemiştir.³²⁸

AK Parti İstanbul İl Başkanı Aziz Babuşçu, partilerinin ilk on yıllık iktidar döneminde kendilerini destekleyen kesimlerin artık yeni dönemde AK Parti ile yan yana olamayacaklarını, AK Parti karşıtlarıyla birlikte olmak durumunda kalacaklarını ifade etmiştir. Çünkü AK Parti kendisini tasfiye etmek isteyen egemen güçlerle olan mücadelesini kazanmıştır ve artık geleceği inşa edecek olan pozisyona girmiştir. İnşa edeceği bu gelecek ise bugüne kadar kendisini destekleyen kimi kesimlerin örneğin liberallerin karşı çıkacağı bir biçime sahip olacaktır. AK Parti'nin merkezde yer alan egemen güçlere karşı yürüttüğü mücadelesi sonucunda sahip olduğu kazanımlarını sürekli kılabilmek için ise iktidarda olmaya devam etmesi ve kazanımları devletin kurumsal zihniyetine işlemesi gerekmektedir.³²⁹

Ahmet İnsel, Erdoğan'ın imam hatip mezunları etkinliğinde yaptığı konuşmalara atıfla; maneviyatçı ve milliyetçi Türk sağının; Erdoğan'ın da konuşmasında sözünü ettiği imam hatiplilerin bu milletin öz evladı olduğu yaklaşımıyla, dindar olmayan, solda olan, Müslüman olmayanları “üvey” olarak gördüğünü ve AK Parti liderinin de bunu bir kere daha ortaya koyduğunu ifade etmiştir.³³⁰

---

³²⁷ “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Marjinalleri Asla Dikkate Almayız”, *Habertürk*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.haberturk.com/cumhurbaskani-erdogan-dan-dunya-kadınlar-gunu-programında-aciklamalar-1868148>

³²⁸ “Batının Âhlaksızlığını Aldık”, *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/gundem/batinin-hlaksizligini-aldik-95316>

³²⁹ “Babuşçu: Gelecek 10 Yıl, Liberaller Gibi Eski Paydaşlarımızın Arzuladığı Gibi Olmayacak”, *T24*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://t24.com.tr/haber/babuscu-onumuzdeki-10-yil-liberaller-gibi-eski-paydaslarimizin-kabullenecegi-gibi-olmayacak,226892>

³³⁰ Ahmet İnsel, “Türk Sağının AKP Hali”, *Radikal*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.radikal.com.tr/radikal2/turk-saginin-akp-hali-1087267/>

Erdoğan başbakanlığı döneminde, muhafazakâr demokrat bir parti olarak hedeflerinin dindar nesiller yetiştirmek olduğunu ifade etmiştir.³³¹ Dindar nesil tartışmalarının sürdüğü günlerde gençlik kolları kongresinde yaptığı konuşmada, dininin yanı sıra “kininin” de takipçisi olacak gençlik yetiştirmekten söz etmiştir. Hatta bu sözünü bazı gazeteler görmezden gelmiş ve bu durum eleştirilere de konu olmuştur.³³² Alkol satışını belirli saatlerle sınırlayan düzenlemeye yönelik eleştirilere cevaben de “gece gündüz içen kafası kıyak bir nesil istemiyoruz.” diyerek konuyla ilgili düşüncelerini ortaya koymuştur.³³³ Farklı zamanlarda da dindar nesiller yetiştirmek amaçları olduğunu tekrar etmiştir.³³⁴ Aynı evde kalan kız ve erkek öğrenciler olduğunu ve bu durumun muhafazakâr demokrat yapılarının kabul edebileceği bir şey olmadığını ifade etmiş, valiye denetim için talimat verildiğini belirtmiştir.³³⁵

Erdoğan, Kuran ahlakına sahip olan peygamberi kendine rehber edinen imam hatip mezunlarının hem ülkenin hem de dünyanın gururu olacağını ve insanlığa hizmet edeceklerini ifade etmiştir.³³⁶ İmam Hatiplerin bir direnişin ürünü olarak ortaya çıktığını, bir fikrin isyanı olduğunu belirtmiş ve devletin, tek tip vatandaş yaratmak için yeni nesilleri bir kalıba sokmaya çalıştığını, geleneksel değerler ile kendi benliklerini unutturmak istediğini öne sürmüştür.³³⁷

İmam Hatip Gençlik Buluşması adlı etkinlikte yaptığı konuşmada Erdoğan, bir dönem Türkiye’de inancından, kültür ve değerlerinden uzak nesiller yetiştirilmek istendiğini öne sürmüş bu nedenle de imam hatiplerin katsayı gibi uygulamalarla önlerinin kesildiğini, imam hatiplere ve imam hatiplilere engel olunduğunu ifade etmiştir. Kendisinin de imam hatipli olmaktan şeref duyduğunu, dört çocuğunun tamamının da

³³¹ “Dindar Gençlik Yetiştireceğiz”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/dindar-genclik-yetistirecegiz-19825231>

³³² “Kındar Gençlik Nasıl Sansürlendi”, *Oda TV*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://odatv.com/kindar-genclik-nasil-sansurlendi--2402121200.html> ; “Kininin Davacısı Gençlik”, *Siyaseten Doğru*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://siyasetendogru.wordpress.com/2012/02/24/kininin-davacisi-genclik/>

³³³ “Kafası Kıyak Bir Nesil İstemiyoruz”, *TRT Haber*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/kafasi-kiyak-bir-nesil-istemiyoruz-87218.html>

³³⁴ “Dindar Nesil Yetiştireceğiz”, *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/gundem/dindar-nesil-yetistirecegiz-2424175>

³³⁵ “Kızlı Erkekli Aynı Evde Kalıyorlar”, *Sözcü*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.sozcu.com.tr/2013/gundem/kizli-erkekli-ayni-evde-kaliyorlar-400630/>

³³⁶ “Erdoğan: İmam Hatipler Göz Bebeği Olacak”, *Sabah*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/04/25/erdogan-imam-hatipler-goz-bebegi-olacak>

³³⁷ “Erdoğan Ailesinin Mutlu Günü”, *Habertürk*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/965712-erdogan-ailesinin-mutlu-gunu> ; “Erdoğan: İmam Hatip Okulları Bir Fikrin İtirazı”, *Dünya Bülteni*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.dunyabulteni.net/politika/erdogan-imam-hatip-okullari-bir-fikrin-itarazi-h303046.html>

imam hatipli olduğunu belirterek imam hatiplilerin bütün ümmetin umudu olduğunu belirtmiştir.³³⁸

Bu doğrultuda, meslek lisesi mezunlarının kendi alanları dışındaki üniversite bölümlerine girişini zorlaştıran bir uygulama olan katsayı uygulaması kaldırılmıştır. İmam hatip liseleri de meslek lisesi statüsünde oldukları için bu okullar da düzenlemeden faydalanacak okullar olmuştur. Hatta öyle ki, YÖK'ün aldığı bu karara kurul üyelerinden gelen eleştiriler düzenlemenin imam hatipler yüzünden yapıldığı ve YÖK'ün AK Parti'nin amaçları doğrultusunda hareket ettiği şeklinde olmuştur.³³⁹

İmam hatiplerle ilgili bir başka düzenleme de 28 Şubat sürecinden sonra sekiz yıllık kesintisiz zorunlu eğitime geçilmesiyle birlikte kapanan ortaokulların tekrar açılması için eğitim sisteminin değiştirilmesidir. Buna göre AK Parti hükümeti, kesintisiz sekiz yıl zorunlu olan eğitim sistemini kademeli on iki yıl zorunlu olarak yeniden düzenlemiştir. Böylece imam hatip ortaokullarının tekrardan açılabilmesi mümkün kılınmıştır. Hükümetin düzenlemenin gerekçesi olarak sunduğu, mevcut sistemin mesleki eğitimi zayıflattığı görüşü çeşitli istatistikler temel alınarak eleştirilmiş, AK Parti'nin düzenlemeyle amaçladığı esas şeyin imam hatiplere başlama yaşının küçültülmesi ve imam hatip ortaokullarıyla da “dindar neslin” yetişmesinin hızlandırılmak istenmesi olduğu yönünde görüşler öne sürülmüştür.³⁴⁰

Dindar nesil yetiştirmek gayesiyle hız verilen imam hatipleştirme faaliyetleri istatistiklerde açıkça görünmektedir. AK Parti'nin iktidar olduğu yıldaki mevcut imam hatip lisesi sayısı 450, öğrenci sayısı da 64.534'tür.³⁴¹ 2017-2018 öğretim yılına verilerine göre ise ortaokulların yüzde onu imam hatip ortaokulu, öğrenci sayısı 723.108 ile toplam ortaokulu öğrencilerinin yüzde on üçünü oluşturmuştur. İmam hatip liselerinde okuyan öğrenci sayısı ise 627.503 ile toplam ortaöğretim nüfusunun yüzde on birini

³³⁸ “Erdoğan, İmam Hatiplilere Seslendi”, *Sözcü*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/erdogan-imam-hatiplilere-sesleniyor-1206917/>

³³⁹ “YÖK Katsayı Uygulamasını Kaldırdı”, *NTV*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/yok-katsayi-uygulamasini-kaldirdi,ywcOPJKV7ESa6iJsaP4pcw> ; “10 Yıllık Katsayı Zulmü Sona Erdi”, *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/egitim/10-yillik-katsayi-zulmu-sona-erdi-200108>

³⁴⁰ MEB, *12 Yıl Zorunlu Eğitim Sorular-Cevaplar* (Ankara: MEB, 2012), erişim tarihi: 29 Nisan 2019, http://www.meb.gov.tr/duyurular/duyurular2012/12Yil_Soru_Cevaplar.pdf ; Hakan Mihçı, “Neden 4+4+4?”, *Bianet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://bianet.org/bianet/egitim/137299-neden-4-4-4>

³⁴¹ İsmail Akyüz, “Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Din Politikaları (Recep Tayyip Erdoğan Dönemi)”, (Doktora Tezi: Sakarya Üniversitesi, 2016): 218.

oluşturmuştur. Faaliyette olan imam hatip lisesi sayısı da 1.604 örgün, bir tane de açıköğretim olmak üzere 1.605 olarak gerçekleşmiştir.³⁴²

AK Parti döneminde İlahiyat fakültelerinin sayısı da yüksek hızda artmıştır. 1997 yılında on yedi olan ilahiyat fakültesi sayısı yirmi yıl içinde yüze, öğrenci kontenjanı da 3.288'den 14.538'e yükselmiştir.³⁴³ Ayrıca Kuran kursu sayısı da 4.000'den 16.000'e çıkmıştır.³⁴⁴

AK Parti iktidar olur olmaz MEB'de bütün milli eğitim ve ilkokul müdürleri değiştirilmiş, Talim Terbiye Kurulu'nun bütün üyeleri görevden alınmıştır. 2003 yılında AK Parti hükümeti dış temsilciliklere gönderdiği genelge ile Milli Görüş teşkilatları ve Gülen yapılanmasına ait okullarla ilişkili etkinliklere büyükelçilik ve başkonsolosluk seviyesinde katılım gösterilmesini sağlamak istemiştir. Erdoğan Milli Görüş teşkilatı başkanını resmi protokole dâhil etme teşebbüsünde bulunmuştur.³⁴⁵

MEB, öğretmen açığını gidermek için geçici de olsa bir çözüm olarak ücretli öğretmenlik ve usta öğreticilik gibi yolları kullanmaktadır. AK Parti hükümetleri kendi dönemlerinde bu öğretmenlik ve öğreticiliklere kariyer ve niteliğe göre değil partiye bağlılık ve yakınlık ilişkilerine göre atma yapmakla eleştirilmiştir. MEB ve eğitim konusunda bir diğer eleştiri de MEB'deki yoğun kadrolaşma konusunda olmuştur. AK Parti iktidar olur olmaz DİB'ten din işleriyle ilgili personellerin bir kısmını MEB'e kaydırmıştır. AK Parti'nin eğitim politikaları işleyişte piyasacı, içerikte muhafazakâr, ahlakçı bir görünüm arz etmiştir.³⁴⁶

Piyasacılığını eğitim alanında oldukça görünür kılan AK Parti, eğitimin özel sektöre yürütülmesinden yana olduğunu gerek söylemleriyle gerekse de eylemleriyle ortaya koymuştur. Erdoğan'ın başbakan olduğu 2003 yılında yaptığı bir konuşmada, devletin eğitimden tamamen çekilerek özel sektöre bırakmasını istediklerini ifade etmiştir. Yine aynı yıl MEB olan Hüseyin Çelik maddi durumu yetersiz olan on bin başarılı ilkokul öğrencisinin, finansmanı devletçe sağlanarak özel okullarda okutulması

³⁴² MEB, *Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2017/18* (Ankara: MEB, 2018).

³⁴³ “Garanti İş İlahiyata Akın Ettiriyor”, *Aydınlık*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.aydinlik.com.tr/garanti-is-ilahiyata-akin-ettiriyor-egitim-agustos-2017>

³⁴⁴ “İstatistikler”, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>; “Kur’an Kursu Sayısı”, *Veri Kaynağı*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.verikaynagi.com/grafik/kuran-kursu-sayisi/>

³⁴⁵ Fikret Gülen, “AKP'nin İktidar Olduğu Dönemde Yasama Faaliyetleri (2002-2007)”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*, Der. İlhan Uzgel ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 217.

³⁴⁶ İnal, “AKP'nin Neo. ve Muh. Eğ. Anlayışı”, 714-716.

için bir genelge yayınlamıştır. Bakan Çelik'in genelgesi Danıştay tarafından iptal edilmiş, bunun üzerine AK Parti bu işi yasa değişikliğiyle yapmak istemiştir. Ancak bu yasayı da Cumhurbaşkanı Sezer, yasayla aslında tarikat ve cemaat okullarına öğrenci ve kaynak aktarılacağı gerekçesiyle hukuk dışı olduğu için veto etmiştir. Bunlara rağmen hizmet satın almak yoluyla eğitimin özelleştirilmesi AK Parti'nin her zaman gündemi olmuştur.³⁴⁷ Ancak eğitimin özel sektöre devredilmesi sürecinin en önemli sonuçlarından biri de dersanelerin hızla artması ve dershaneye başlama yaşının ilkökula kadar düşmesi olmuştur. AK Parti'nin eğitim sisteminin yarattığı sorunlarından biri olan bu durum partinin kendi içinden ve eğitim bürokratlarından eleştiriler de almıştır.³⁴⁸ Bu soruna ve çözümüne dair düşünceler bizzat Erdoğan tarafından dile getirildiğinde ise mesele kendi mecrasının dışına taşmış ve etkileri farklı alanlarda ortaya çıkan gelişmelerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır.³⁴⁹

Neslin dindar olarak yetişebilmesi için her şeyden önce gereken ortada bir nesil olmasıdır. Yani nüfus artışı söz konusu olmalıdır ki yetiştirilecek nesiller olsun. Erdoğan da dini inancının bir gereği olmasının yanı sıra nesil yetiştirmek amacı olduğu için bu konuya önem göstermiştir. Kürtaşı cinayet olarak gördüğünü ifade eden Erdoğan, sezaryenin ülke nüfusunun artmasını engellemek için yapıldığını öne sürmüştür. Ailelerin en az üç çocuk yapmalarını arzu ettiğini Türkiye'nin genç nüfusa ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.³⁵⁰

AK Parti, muhafazakâr demokratiğin en önemli gördüğü toplumsal yapı olarak aileyi belirtmiştir. Gelenek, kültür ve toplumsal değerlerin aktarıcısı olan ailenin üzerinde en çok durulması ve önem verilmesi gereken kurum olduğu pek çok defa ortaya koyulmuştur. 2004 yılında yaşanan zina tartışması da bu bakış açısının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. AB sürecinde uyum için Türk Ceza Kanunu'nda (TCK) değişiklik

---

³⁴⁷ Kemal İnal, "AKP'nin Neoliberal ve Muhafazakar Eğitim Anlayışı", *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*, Der. İlhan Uzel ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 692-693.

³⁴⁸ İnal, "AKP'nin Neo. ve Muh. Eğ. Anlayışı", 715.

³⁴⁹ "Dersaneleri Mağdur Etmeden Kapatacağız", *Akşam*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.aksam.com.tr/guncel/dersaneleri,-magdur-etmeden-kapatacagiz--149029h/haber-149029> ; "Başbakan'dan Dershane Açıklaması", *Takvim*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.takvim.com.tr/guncel/2013/11/21/basbakandan-dershane-aciklamasi> ; "Başbakan Erdoğan: Dersaneleri Kapatma Kararı Bakanlar Kurulu ve Meclis'ten Gececek", *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/egitim/basbakan-erdogan-dersaneleri-kapatma-karari-bakanlar-kurulu-ve-meclis-ten-gececek-25170010> ;

³⁵⁰ "Erdoğan: Kürtaşı Bir Cinayettir", *Milliyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.milliyet.com.tr/erdogan-kurtaj-bir-cinayettir-siyaset-1545254/> ; "Erdoğan: Kürtaşı Yasasını Çıkartacağız", *Radikal*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.radikal.com.tr/politika/erdogan-kurtaj-yasasini-cikartacagiz-1089484/>

yapılırken AK Parti zinanın tekrardan suç sayılması için yasa teklifi vermiştir. Gerekeç olarak da kadınlardan ve toplumdan bu yönde talep geldiğini öne sürmüştür. Teklif, AK Partili kadın milletvekili ve bakanlar tarafından, büyük çoğunluğu Müslüman olan Türkiye’de bu düzenlemenin örf ve adetlere uygun olduğu, manevi değerlerin İslami değerlerle özdeş olmasının gayet doğal olduğu yaklaşımlarıyla savunulmuştur.³⁵¹

Muhafazakâr, İslami politikaların uygulama alanlarından biri de televizyon yayıncılığı ve TRT olmuştur. AK Parti’nin TRT genel müdürlüğüne atamak istediği İbrahim Şahin iki defa Cumhurbaşkanı Sezer’in vetosuna takılmış, ancak Abdullah Gül cumhurbaşkanı olduktan sonra atanabilmiştir. AK Parti döneminde TRT’de programlarda dini içeriğin arttığı gözlenmiş ve bazı programların Gülen Yapılanmasına mensup olan kişilerce yapıldığı, kurumda cemaat ve tarikatlara yakın şahısların kadrolaştığı yönünde eleştiriler gelmiştir.³⁵²

2007 Seçimlerinden sonra Ergenekon Operasyonları başlamış ertesine de iki emekli general dâhil seksen altı kişi tutuklanmıştır. Erdoğan başörtüsü ile ilgili tartışma yaratan bir çıkış yapmış bunlar olurken de AK Parti’ye kapatma davası açılmıştır. Bu gelişmelerden sonra AK Parti, söylemlerine ve hükümet politikalarına hâkim olan uzlaşmacı ve yatıştırıcı havadaki tutumunu bir kenara bırakmış ve daha sivri, sert bir atmosfer görünür olmaya başlamıştır.³⁵³

İktidarının muhkem hale gelmesi ve AK Parti ile Tayyip Erdoğan’ın devletle adeta bütünleşmesi süreciyle birlikte de partinin sahip olduğu İslami ton daha çok görünür olmaya başlamıştır. Partinin, dindar Müslüman nesiller ve İslami düşünce temelinde yetişen bir gençlik inşa etme niyeti de birinci ağızdan pek çok defa ortaya koyulmuştur. Bu yaklaşım ise Tayyip Erdoğan tarafından sosyokültürel alanda iktidar bağlamında gündeme getirilmiştir. Ensar Vakfı’nın Genel Kurulu’nda yaptığı konuşmasında ise Erdoğan, AK Parti’nin girdiği ilk seçimden bu yana siyasi iktidarı elinde bulundurduğunu ancak sosyal ve kültürel iktidara hala sahip olmadığını ifade etmiştir. İmam hatiplerin sayısının ve imam hatiplere ilginin artmasının, peygamberin hayatı, Kur’anı Kerim ve Osmanlıca derslerinin eğitim müfredatına girmesi gibi oldukça memnuniyet verici gelişmeler olduğunu ancak hayal ettikleri nesilleri yetiştirme noktasında hala

---

³⁵¹ Özlem Tür ve Zanan Çıtak, “AKP ve Kadın: Teşkilatlanma, Muhafazakârlık ve Türban”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*, Der. İlhan Uzgel ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 623-624.

³⁵² Gülseren Adaklı, “2002-2008: Türk Medyasında AKP Etkisi”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*, Der. İlhan Uzgel ve Bülent Duru (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 599.

³⁵³ Findley, *Mod. Tür. Tar. İslam, Mil. ve Mod. 1789-2007*, 415.

noksanlıkları olduğunu, AK Parti olarak “adanmış kadrolara” ihtiyaç duyduklarını belirtmiştir. Sinemadan hukuka, medyadan bilim ve teknolojiye pek çok alanda milli kültürüne, milli kimliğine ve ülkesine yabancı şahısların ve grupların etkin olduğunu öne süren Erdoğan, bu durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.³⁵⁴

Tayyip Erdoğan, AK Parti Gençlik Kolları Büyük Kongresi’nde yapmış olduğu konuşmada o dönem bazı tiyatro oyuncularıyla yaşanan Şehir Tiyatroları Yönetmeliği ile ilgili tartışmalara atıf yaparak kültürel elitleri eleştirmiş ve aydın despot tavırlarıyla milletin aşağılanması döneminin kapandığını öne sürmüştür. Dindar nesil derken statükoyu eleştirdiğini ve Müslümanların kültür emperyalizmiyle yozlaştırılmasına ve Müslümanların aşağılanmasına itiraz ettiğini belirtmiştir.³⁵⁵

İçinden geldiği İslami geleneğin tecrübelerinden ders alarak Türkiye’de gerçekten iktidar olabilmek için üç sektöre hâkim olunması gerektiğini öğrenmiştir. Bunlar medya, yargı ve üzerinde denetim sağlanmış ordudur. Bu üç sektörün kendisine ayak bağı olmasını önlemek için yürüttüğü girişimlerde medyayı kendine yakın sermaye grupları ve iş adamlarıyla kolayca etkisi altına almıştır. TSK ve yargıyı ise Gülen Yapılanmasının bu yapıları ele geçirmek için yürüttüğü girişimlere siyasi destek vererek kendine tehdit olmaktan çıkmasını sağlamıştır.³⁵⁶

Türkiye’nin dönüşümünü ortaya koyacak anlamlı örneklerden biri de Tayyip Erdoğan’ın ilk okuduğunda hapis cezası almasına neden olan şiiri, ilk okuduğu yerde Cumhurbaşkanı sıfatıyla tekrar okuması olmuştur.³⁵⁷

AK Parti iktidarları döneminde İslami hassasiyetler temelindeki politikaların görünür olduğu alanlardan birisi de ekonomi olmuştur. Milli Görüş geleneğiyle ve Erbakan ile yüksek sesle siyasal alanda dile getirilen faizsiz iktisadi düzenin temel unsuru olan İslami finans alanında, AK Parti hükümetleri döneminde önemli politikalar ortaya koyulmuştur. Bu konuda karar alma ve uygulama süreci de AK Parti’nin siyasal

---

³⁵⁴ Hilmi Hacaloğlu, “Siyasi İktidar Olduk Ama Sosyal ve Kültürel Alanlarda İktidar Değiliz”, *Amerika’nın Sesi*, erişim tarihi: 01 Haziran 2019, <https://www.amerikaninsesi.com/a/erdogan-siyasi-iktidar-olduk-ama-sosyal-ve-kulturel-alanlarda-iktidar-degiliz/3874608.html> ; “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Sosyal ve Kültürel İktidarımız Konusunda Sıkıntılarımız Var”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 01 Haziran 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-sosyal-ve-kulturel-iktidarimiz-konusunda-sikintilarimiz-var-40472482>

³⁵⁵ “Tiyatroculara Çok Sert Cevap”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 01 Haziran 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/tiyatroculara-cok-sert-cevap-20446179>

³⁵⁶ Sibel Özbudun, “Laik Polis Devleti’nden Cemaatçi Polis Devleti’ne”, *AKP, Muhafazakârlık, Milliyetçilik “Zamanın Ruhu”* (Ankara: Ütopya Yayınları, 2012), 155.

³⁵⁷ “Erdoğan 18 Yıl Sonra Aynı Şiiri Okudu”, *Hürriyet*, erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-18-yil-sonra-ayni-siiri-okudu-28914855>

iktidarının derinleşmesi ölçüsünde olmuştur. AK Parti, İslami finans ve faizsiz bankacılık konusunda 2014 yılına kadar küçük çapta bazı yasal düzenlemeler yapmış, bu tarihten itibaren ise daha önce hükümet programlarının hiçbirisinde yer almayan faizsiz bankacılık konusunu programına almıştır. Yine bu tarihte Türkiye'nin ilk kamu katılım bankası kurulmuş izleyen süreçte de faizsiz finansman konusunda, kamu katılım bankaları kurulmasından İslami finans alanı için nitelikli insan kaynağı yetiştirmek amacıyla yükseköğretim programları açılmasına uzanan geniş bir sahada politikalar ve uygulamalar ortaya koyulmuştur.³⁵⁸ AK Parti'nin karar alıcı zihinlerini biçimlendirmiş olan "İslami hassasiyetler" ikliminin ve hitap edilen muhafazakâr/dindar seçmenin beklentilerinin yanı sıra İslami finans politikalarına verilen önem aynı zamanda ekonominin finansmanı için alternatif kaynak yaratmak, uluslararası kaynaklardan etkin yararlanmak, finansman araçlarını ve ekonomiyi güçlendirmek gibi faydacı amaçlara da dayanmıştır.³⁵⁹

İslamcılık tartışmalarının zaman zaman kuvvet kazandığı Türkiye'de yakın dönemde yaşanan birtakım hadiselerin de etkisiyle yoğun bir İslamcılık ve AK Parti tartışmaları gündem olmuştur.

Ömer Lekesiz, Said Halim Paşa ve Mehmet Akif kuşağından gelen İslamcı geleneğin karakterinin sistemle çatışarak değil sistem içinde kalıp açık siyaseti benimseyerek Müslümanların menfaatlerini gözetmek olduğunu ifade ederek Türkiye'de mevcut durumda İslamcılığın kaderinin Tayyip Erdoğan'ın kaderiyle özdeş olduğunu öne sürmüştür. Ali Bulaç'ın bu nedenle Erdoğan düşmanı, Mümtaz'er Türköne'nin ise Türkiye İslamcılığına düşman oldukları için bu özdeşliği anlamadıklarını ifade etmiştir.³⁶⁰ Lekesiz ayrıca günümüz İslamcılarının Erdoğan ve AK Parti'yi değerlendirenken bunların laik sistem ve devlet ile münasebetini ve bunların içine dâhil olarak mevcut olduğunu göz ardı ettiklerini öne sürmüştür.³⁶¹

Ali Bulaç ise İslamcılığın kaderinin Erdoğan'ın kaderiyle özdeş tutulmasının yanlış olduğunu belirterek AK Parti'nin İslamcı bir parti olmadığını, dini referans almadıklarını en başında kendilerinin ortaya koyduğunu ifade etmiştir. İslamcı bir parti

---

³⁵⁸ Mücahit Özdemir ve Hakan Aslan, *Türkiye'de İslami Finansın Dönüşümünün Ekonomi Polisiği* (İstanbul: SETA Yayınları, 2017), 27-39.

³⁵⁹ Özdemir ve Aslan, *a.g.e.* 41-42.

³⁶⁰ Ömer Lekesiz, "Ters Sorular", *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/omerlekesiz/ters-sorular-54882>

³⁶¹ Ömer Lekesiz, "İslamcılar, Laikçilik ve Antilaikçilik", *Yeni Şafak*, erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/omerlekesiz/islamcilar-laikcilik-ve-antilaikcilik-2022982>

olmayan AK Parti'nin kurucularının yetiştiği geleneğin dindar gelenek olduğunun vaki olduğunu ancak AK Parti'nin dindar görüntüsünün İslam'a zarar verdiğini öne sürmüştür. Bulaç'a göre dindar iktidarın yaptığı adaletsizlikler ve yanlışlar bunların Müslümanlara fatura edilmesine neden olmaktadır. Gerçekten öyle olmasalar bile içinden geldikleri gelenek ve üzerlerine yapışan dindar kimlik nedeniyle bu durum önlenememektedir. Dindar siyasetçiler yüzünden de din dünyevileşip, seküler ve protestan şekle dönüşmektedir. Bulaç'a göre ayrıca AK Parti döneminde İslamcılığın hiçbir hedefine yaklaşmak şöyle dursun toplumsal yapıdan gelir dağılımına, dış politikadan kentleşmeye her alanda yozlaşma ve bozulma yaşanmaktadır. İktidar onları da kendine benzetmiştir. Bulaç Türkiye'de İslamcılarının, cemaatlerin, dindarların ortaklaşma ve işbirliği sınavını başaramadığını ve uzun yıllar bunun cezasını çekeceklerini öne sürmüştür.³⁶²

Tayyip Erdoğan her ne kadar kendisini öyle tanımlamıyor olsa da Erdoğan'ın İslamcı olduğunu ve bugün durduğu yerin tamamen İslamcılık olduğunu öne süren Abdulaziz Tantik bu durumu Erdoğan'ın kültür birikimine bağlamaktadır. Tantik'e göre AK Parti İslamcılık temelinde yahut İslami referanslarla ortaya çıkmamıştır. Ancak zaman içinde gelinen noktada devletin reflekslerinden kaynaklanan durum gereği İslamcılığın kaderi AK Parti ve Erdoğan'la özdeşleşmiştir. Tantik'e göre Erdoğan, devlet ile Müslümanlar arasındaki uzaklığı kapatan ve bu aktörlerin birbirleriyle yaklaşmasını sağlayan bir katalizör olarak ortaya çıkmıştır. Erdoğan ile birlikte İslamcılık ve devlet yaklaşmıştır.³⁶³

Abdurrahman Dilipak ise Erdoğan'ın İslami gelenekle geçmişini hatırlatarak AK Parti'nin, İslamcılığı önemsiz gören kişilerin sözü geçen bir parti olması halinde geleceğinin parlak olmadığını ifade etmiş, AK Parti içinde ve iktidar gücünü kullanarak İslam'ın, hukukun ve ahlâkın dışında yaşamlar sürüldüğünü belirtmiştir. AK Parti'de batıl işlere, harama bulaşanların arttığını öne sürerek yapılan yanlışlardan dönülmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.³⁶⁴

---

³⁶² Ali Bulaç, "AK Parti ve İslamcılık 1-2-3", *Küre Medya*, erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <http://www.kuremedya.com/ali-bulac-ak-parti-ve-islamcilik-1-2-3-8295y.html#.XTUzrugzBIU>

³⁶³ Sevda Dursun, "Röportaj: İslamcılar Küstüler", *Gerçek Hayat*, erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <http://www.gercek hayat.com.tr/roportaj/islamcilar-kustuler/>

³⁶⁴ Abdurrahman Dilipak, "AK Parti'de İslamcılarının Yüzdesi Kaç?", *Yeni Akit*, erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/abdurrahman-dilipak/ak-partide-islamcilarin-yuzdesi-kac-27750.html>

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin İslami hassasiyetler temelinde politikalar ortaya koyma eğiliminin artıyor olduğuna dair verilerin yanı sıra bu politikaların elle tutulur bir karşılığı bulunmadığı sonucuna ulaşılmış araştırmalar da mevcuttur. Bu araştırmalar çoğu zaman siyasetin yanı sıra toplumsal ve aktüel yaşamın da güncel tartışma nesnelere haline de gelmiş, yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir.

İslamilik Endeksi, 2010 yılından beri her sene yayınlanan ve dünyadaki ülkelerin ekonomik, hukuki, siyasi ve insani haklar konusunda ne kadar "İslami" olduğunu değerlendiren bir rapor olarak bu konudaki ulusal ve uluslararası tartışmalarda önemli yer tutuyor.³⁶⁵ Muhammed Abduh'un "*Batı'ya gittim İslam'ı gördüm, ama Müslüman yoktu; Doğu'ya gittim Müslümanları gördüm, ama İslam yoktu.*" Sözleriyle 2018 yılında yayınlanan son rapora göre Türkiye, yüz elli üç ülke arasında doksan beşinci sırada bulunuyor. En üst sıradaki Müslüman ülkenin sıralaması ise kırk beş olarak yer alıyor.³⁶⁶

Bunun yanı sıra konuya farklı bir açıdan yaklaşan ve bir boyutuyla da Türkiye'de İslâmi inşa çabasının toplumsal bir karşılığı olmadığını iddia eden yorumlar da bulunmaktadır. Bu kapsamda Volkan Ertit (2015) Türkiye'de dinin toplumsal karşılığının zayıfladığını ve Türkiye'de toplumun gün geçtikçe daha da sekülerleştiğini öne sürmektedir. Ertit'e göre kentleşme, kapitalizm ve teknolojik ilerlemenin derinleşmesiyle birlikte her türlü doğaüstü inançla birlikte dinin de toplumdaki etki gücü, imajı ve belirleyicilik alanı daralmakta, din toplumsal zemin kaybına uğramaktadır.

Bir araştırma ve danışmanlık şirketinin yapmış olduğu "10 Yılda Ne Değişti?" isimli araştırmanın sonuçlarına göre 2018 yılında Türkiye'de 2008 yılına kıyasla genç nüfus içinde, kendisini dindar muhafazakâr olarak tanımlayanlar azalırken geleneksel muhafazakâr olarak tanımlayanlar artmıştır. Dindarlığın yapısal olarak değişmemekle birlikte inançsız olanların görünürlüğünün arttığı, dini ibadetin azaldığı, örtünme oranının değişmediği ancak "türban" kavramının kullanımının azaldığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Araştırmada ayrıca farklılıklara saygının ve birlikte yaşam talebinin artış eğiliminde

---

³⁶⁵ Muhammed Eren, "2018'in En İslami Ülkeler Listesi Açıklandı, İlk 40'ta Müslüman Ülke Yok", *Independent Türkçe*, erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <https://www.independentturkish.com/node/33016/haber/2018%E2%80%99-en-islami-%C3%BClkeleri-listesi-a%C3%A7%C4%B1kland%C4%B1-ilk-40%E2%80%99ta-m%C3%BCsl%C3%BCman-%C3%BClke-yok>

³⁶⁶ "The Latest Islamicity Rankings – 2018", erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <http://islamicity-index.org/wp/latest-indices-2018/>

olduğu, toplumun otoriteryen eğilimlere teveccühünün düştüğü, on yıl öncesine göre de hayata karşı daha ümitvar olduğu bulgularına ulaşılmıştır.³⁶⁷

---

³⁶⁷ *KONDA*, “10 Yılda Ne Değişti?”, erişim tarihi: 1 Temmuz 2019, <https://interaktif.konda.com.tr/tr/HayatTarzlari2018/#firstPage>

SONUÇ

Türkiye’de siyasetin ve toplumun dönüşümünde etkisi olan aktörlerin başında gelen Adalet ve Kalkınma Partisi, iktidar olduğu günden bu yana siyasal ve toplumsal yaşamın güncelliğini hiç yitirmeyen tartışma nesnesi olmuştur. Aynı şekilde akademik alanın farklı disiplinlerinde araştırma ve inceleme konusu edilmiştir. Siyaset bilimi disiplini de Adalet ve Kalkınma Partisi olgusunun analiz edilmesinde başta gelen disiplin olarak öne çıkmıştır. İslamcılık, muhafazakârlık ve muhafazakâr demokrasi kavramları siyaset bilimi literatüründe, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin siyasal kimliğini ve siyasal ideolojisini analiz etmek için yapılmış çalışmaların yoğunlaştığı bağlamı oluşturmuştur.

Bu çalışmanın temel sorunsalı olarak irdelenmeye çalışılan ve bu doğrultuda betimlenerek oldukça sınırlı biçimde incelenen; İslami yaklaşımın tarihsel seyri ve bu yaklaşımın geleneğin içinden başkalaşarak çıkan Adalet ve Kalkınma Partisi’nde açığa çıkan eser miktardaki mevcudiyeti olmuştur.

Bu çalışmanın odak noktası da Tanzimat’la başlayan Batı karşısında “geri” durumun kabulü ve bu durumu gidermek için “ileri” olan Batıyı örnek alma, yenileşme girişimlerinin sonucunda bir İslami tepki olarak ortaya çıkan “Müslüman hassasiyetlerinin” tarihsel süreçte İslâmi talebe dönüşümü ve bu dönüşümün siyasal örgütlenişidir. Bu örgütlenişe dâhil, bu örgütlülüğün düşünsel ikliminde yetişen, zaman içinde de iktidar olmanın yolunun bu düşünsel ve örgütsel biçimden ayrılmak olduğunu öne süren zihinlerin oluşturduğu Adalet ve Kalkınma Partisi’dir.

Tanzimat’la resmileşen yenileşme girişimleri başladığı andan itibaren ortaya bir “Müslüman tepkisi” çıkmıştır. İlk anda girişimleri engellemek şeklinde ve bunun için kimi zaman şiddete de başvurmaktan çekinmeyen bu tepki zamanla fikirsel bir biçim almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin son günlerine devlet adamı olarak şahitlik eden Said Halim Paşa, sürecin muhasebesini bu fikri temelde, İslâmi hassasiyetler bağlamında ortaya koymuştur. Cumhuriyet’in ilanından çok partili yaşama geçilene kadar olan sürede ise siyasal ve düşünsel zeminde görünürlüğünü yitirmiştir. Çok partili hayatla birlikte yeniden gün yüzüne, İslami tepkiden çok İslami talep biçiminde çıkmıştır. Öyle ki Cumhuriyet’in getirdiği düzeni köktenci yaklaşımla tümünden reddeden bir genel yaklaşımdan ziyade Cumhuriyet’in siyasal düzenine bir siyasal örgütlenişle dâhil olarak Milli Görüş adıyla mevcudiyet kazanmıştır. 19. Yüzyıl’da ortaya çıkan İslami siyasal yaklaşım, 20. Yüzyıl sonlarında “Milli Görüş” biçimiyle iktidara ortak olmuştur. Ancak Türkiye’nin mevcut koşulları altında bu durum sürdürülebilir olmamıştır. Milli Görüş

geleneğinden gelen ve düşünsel dönüşüm geçirmediği iktidarda kalınamayacağını anlayan bazı siyasetçiler ise Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurarak kendilerini İslâmi siyasetten ayıştırdıklarını öne sürmüşlerdir. Adalet ve Kalkınma Partisi, kurulu düzen ve devlete egemen olan anlayış tarafından temkinle karşılanmış olmalarına karşın seçmenlerin üçte birinin teveccühü ile tek başına iktidar olmuştur. İktidarının ilk yıllarında derinleştirdiği AB süreci, hayata geçirdiği hukuki düzenlemeler ve yapısal reformlarla, içinden geldiği geleneğin tezlerinden ayrılmış olduğuna dair güçlü bir görünüm ortaya koymuştur. Bu sürecin aynı zamanda iktidarını sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu ulusal ve uluslararası desteği de temin ettiğini görmüş ve iktidarını muhkem hale getirmekte bir araç olarak da kullanmıştır. İktidarını tahkim ettikçe de devlet yönetiminde egemenlik sahasını genişletmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin politikalarında, iktidarı için risk oluşturma ihtimali olan kurumsal yapılar üzerinde kontrol sağladıktan ve devlet yönetiminde egemen aktör konumuna geldikten sonra ise politika belirleyici aktörlerinin zihinlerini şekillendirmiş olan İslami siyasetin tonu artmaya başlamıştır. Bu süreçte parti politikalarını belirlemede en etkili figür olarak öne çıkan Recep Tayyip Erdoğan'ın ortaya koyduğu düşünce ve söylemlerin temel dayanağını bu İslami ton oluşturmuştur. Yine Erdoğan'ın ortaya koyduğu "kültürel iktidar" sorunsalı bir toplumsal inşa niyetine dair açık bir belirtim niteliği taşımaktadır.

İktidar olduğu dönemlerin büyük kısmını tek başına hükümet etmek için mevcut yapısal durumla mücadele etmekle geçirmiş olan Adalet ve Kalkınma Partisi, bu mücadeleden başarılı çıkmış ve toplumsal inşa tasavvurunun temel dayanağının İslami bir tonda olduğunu ortaya koymuştur. Ancak gözden kaçırılmaması gereken husus böyle bir inşa niyetini ortaya koyan ve kimi alanlarda buna yönelik girişimlerde bulunan Adalet ve Kalkınma Partisi bu inşaya, iktidar olduğu ilk günden itibaren değil kendisini muktedir gördüğü andan itibaren girişebilmiştir. Bu nedenle bu girişim görece yeni sayılabilir. Türkiye'nin ve partinin içinde bulunduğu mevcut yeni koşullar da bu girişimin yönünü, derinliğini, boyutunu, niteliğini, etkisini ve kalıcılığını biçimlendirmede oldukça belirleyici olacaktır. Bu çalışmanın sonrasında yürütülecek çalışmalarda da bahsedilen yeni koşulların duruma etkisinin incelenmesi bir gereklilik olacaktır.

Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile birlikte tesis edilen yeni düzen, Müslümanlarla Gayrimüslimlerin hukuki ve siyasi olarak eşitliğini öngörmüştür. Asırlardır ülkenin egemen ve kurucu unsuru olan ve şeriata göre Gayrimüslimlerden daha üstün olan Müslümanların bir kısmı ise getirilen bu eşitliğin kendileri için bir hakaret

olduğunu ve üstünlüklerini kaybettiklerini düşünmüştür. Müslüman ahali arasında dedikodular çıkmış, padişahın ve devlet adamlarının gâvurlaştığı, okullarda kâfir adetlerinin öğretilmeye başlandığı söylentileri yayılmıştır. Ecdadın kanıyla kazanılmış milli hakların kaybedildiği, hâkim millet olan Müslümanların bu vasfını yitirdiği, Müslüman için bu günlerin yas tutulacak günler olduğu sözleriyle ahali tepkisini dile getirmiştir. Özellikle Islahat Fermanı'nın mahiyeti ve yabancı devletlerle yapılan anlaşmada zikredilmesinin onur kırıcı olması sebebiyle ferman, Müslümanların isyanına neden olma ihtimali olduğu için bazı eski devlet adamları tarafından da eleştirilmiştir. Müslüman tebaada oluşan bu hayal kırıklığı ve öfke, yenileşme hareketlerine kökten karşı çıkan bir kesim yaratmıştır. Bu kesim kurtuluş çaresi olarak dindar bir padişah, şeriatı yeniden tesis ve İslam'ın tekrardan bütün hayatı belirleyici unsur olmasını görmüştür.

Müslüman tebaada rahatsızlık yaratan bu yenileşme faaliyetlerinin yanı sıra devleti yönetenlerin ve sultanın, ekonomik darboğaza rağmen lüks, şatafat ve israf içinde yaşaması mevcut rahatsızlıkları iyice depreştirmiştir. Bu rahatsızlıklar, Yeni Osmanlılar diye bilinen ve siyasi muhalefet yapan, anayasa ilan edilmesi için mücadele eden münevverlerin de etkisiyle büyümüş nihayetinde medreseliler ve halk isyan etmiş, sadrazamı idam etmek için sadareti basarak, devletin üst yönetimindeki idarecilerin görevden alınmalarını talep etmişlerdir. Sadrazam kaçıp kurtulsa da medreseli öğrencilerin talepleri yerine getirilerek üst düzey devlet ricali ile birlikte görevden alınmıştır. Olaylardan birkaç ay sonra göreve yeni getirilen idareciler darbe yaparak sultanı tahttan indirmişler, olayların en sonunda da Kanuni Esasi'yi ilan edeceğine söz veren II. Abdülhamit tahta geçmiştir.

İslami hassasiyet, yaklaşım ve siyaset Abdülhamit döneminde oldukça görünür olmuştur. Sultan, Müslüman ahalinin artan huzursuzluklarını işe yarar şekilde kullanmak, içerdeki olası ayrılıkçılığı İslam tutkalıyla engellemek, dış politikada ve Müslüman dünyasında nüfuz aracı olarak kullanmak istemiştir. Tanzimat'la yaşanan batılılaşma ve çağdaşlaşma faaliyetleri, toplumu ve devleti dinden uzaklaştırdığı için eleştirilmiştir. Abdülhamit'in İslami yaşamın toplumda etkisini artırmak için yürüttüğü faaliyetlerle de Müslümanlar, hassasiyetleri ve İslami yaklaşım güç kazanmıştır. İslami siyaseti etkili kullanmaya çalışan Abdülhamit ülkede oldukça despotik bir idare kurmuş, pek çok kişi kendisine karşı oldukça sert muhalif olmuştur. Münevverler, askeri öğrenciler, halk toplumun pek çok farklı kesiminden insanlar Abdülhamit idaresine karşı öfke duymuş ve devletin kurtuluşunu anayasanın tekrar yürürlüğe koyularak meşrutiyetin tatbik

edilmesinde görmüştür. Nitekim 1908 yılı Temmuzunda, Balkanlarda isyan bayrağını çeken bazı asker ve sivillerin tutuşturduğu meşale Yıldız Sarayı'nı yakmış, Abdülhamit meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır. Ancak meşrutiyet ilan edildikten sonra hemen her şey düzelmemiş, oluşan kargaşa sonucunda meşrutiyeti zorla ilan ettiren İttihat Terakkiye karşı İstanbul'da büyük bir öfke gelişmiştir. Meşrutiyetçileri dinsizlikle suçlayan ve din elden gidiyor propagandasıyla bazı camilerin cemaatini harekete geçiren kimi din adamları Abdülhamit'in sarayı önüne giderek taleplerini açıklamıştır. Meclise Müslüman olmayanlar gireceği için anayasanın kaldırılması, Müslüman kadınların İslam'a uygun giyinmesi, tiyatro, meyhane ve fotoğrafın yasaklanması, şeriatın tekrar uygulanmaya başlanması istekler arasında sayılmıştır. Bu olaylardan birkaç gün sonra Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkeğe kaçması sonrasında olay çıkaran bir grup bu durumun İslam'a ve Müslümanlara hakaret olduğunu öne sürerek karakol basmış ve polisin elinden aldığı gayrimüslim erkeği linç etmişlerdir.

Osmanlı'nın yenileşme sürecini bizatihi gözlemleyen ve devlet yönetiminde de görev almış olan Said Halim Paşa'nın, bu yenileşme ve batılılaşma sürecine bakışı Müslüman hassasiyetlerini ve İslami yaklaşımı net şekilde ortaya koymaktadır. Batının körü körüne, anlaşılardan ve eksik şekilde kopya edildiğini bu nedenle de yenilik hareketlerinin mutluluk değil yozlaşma getirdiğini ortaya koymuştur. Halim Paşa'nın sürece dair itirazlarında ortaya koyduğu ve sorunların kaynağı olarak gördüğü şey taklitçiliklerdir. Toplumun kendi değerlerini bir kenara bırakıp batıyı taklit etmesidir. Çözüm için ortaya koyduğu şey ise en ileri seviyede İslamlaşmaktır. Müslümanlığın ve İslamiyet'in çağın gereklerine uygun yorumu yapılarak hayatın her alanında bilfiil tatbik edilmesidir. Kurtuluş ancak bu şekilde mümkündür. Halim Paşa, taklitçiliğin ve İslamiyet'in etkisini yitirmesinin yıkılışın temel nedeni olduğunu öne sürmüştür.

Çalışmanın birinci bölümünde yenileşme sürecine ve sürece karşı gelişen tepkilere dair incelemenin gösterdiği şey yenileşmeye dönük gerçekleştirilen faaliyetlerin tasfiye ettiği toplumsal, siyasal, hukuki ve sosyal kaidelerle kurumların temel belirleyici olgusu olan İslamiyet'in bu tasfiyeden etkilenmekte olduğu vehmiyle bu faaliyetlere karşı gösterilen İslami tepkilerin işlevsel bir örgütlülüğe sahip olmadığı, şedit refleksler halinde geliştiği ve devletin çöküşünün esas nedeni olarak yenileşme faaliyetlerini gördükleri olmuştur. Nitekim bu İslami bakış açısını en açık şekilde ortaya koyan, yeniden yükselişin çaresi olarak da İslamlaşılması gerektiğini öne süren Said Halim Paşa olmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Cumhuriyet'in kuruluş döneminde İslami tepkilerin bir karşılığı bulunmadığı ve devrimlerle tesis edilen yeni düzene itirazlar olmakla birlikte bu itirazların İslami bir siyasetle temsil edilme imkânının çok partili hayata geçene kadar mümkün olmadığı görülmüştür. Bu bölümde yapılan incelemeyle varılan sonuçlardan biri de Cumhuriyet'in İslami tepkileri yuvarlaklaştırarak İslami taleplere dönüştürdüğü ve İslami yaklaşımın yeni düzenin sınırlarına büyük ölçüde riayet ederek siyasal sisteme dâhil olduğu olmuştur. Bu İslami talepler çok partili yaşamla birlikte bir süre DP'de temsil edilmiş, sonrasında mevcut siyasal partilerin bu talepleri temsil ve karşılama imkânı kalmadığında da kendi bağımsız örgütlülüğünü oluşturmuştur. Milli Görüş adıyla örgütlenen ve siyasal sisteme dâhil olan bu yapı ise siyasetini konumlandığı yer ve söylem düzeyinde adeta Said Halim Paşa'nın yenileşmeyi ve batı taklitçiliğini eleştirdiği görüşünün örgütlü bir temsilcisi olmuştur. Milli Görüş, Tanzimat'la başlayan süreci ve mevcut andaki diğer rakiplerini batı taklitçisi ve onların işbirlikçileri olmakla suçlamış, kurtuluşun “manevi” inşa ile mümkün olduğunu öne sürmüştür. Sisteme en dâhil olmuş haliyle bile bu İslami siyaset ilk günden rejimi ve mevcut devlet düzenini teyakkuza geçirmiştir. Nitekim ilk Milli Görüş partisi MNP neredeyse kurulur kurulmaz laiklik karşıtı ve rejim tehdidi görülerek kapatılmıştır. 12 Eylül sonrası koşullarının etkisiyle gelişmesine devam eden Milli Görüşle temsil edilen İslami siyasal anlayış doksanlı yılların ortalarında iktidar ortağı olacak kadar etkili olmuştur. Bu durum laik hassasiyetleri tekrar alarma geçirmiş ve 28 Şubat süreciyle artık İslami siyasetin meşruluk sınırları siyasal sistemde varlık gösteremeyecek ölçülere kadar daraltılmıştır. Dönüşüme zorlanan ve bunu gerçekleştirmezse var olma olanağı kalmayan İslami siyaset geleneğinin içinden gelen ve zaten dünyayla alaka ve ilişkisini, çağa dahlini artırmış ve bunu savunan, iktidar olmayı da odağına yerleştiren bir grup bu zorunlulukları görerek bunu fırsata çevirmiş ve AK Parti adıyla örgütlenerek iktidar olmuştur.

Milli Görüş geleneğinin değişmeden siyaset yapma şansı olmadığını anlayan, yeniliğe ve değişime çok önceden başlamış olan, zamanla siyasal görüşleri başkalaşan yenilikçi isimler de Türkiye'de İslami yaklaşımla siyaset yapılamayacağını anlamışlar ve Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurmuşlardır. AK Parti'nin banileri eski İslamcıların İslami siyasal anlayışlarının yerini, demokrasi, hukuk, insan hakları, Avrupa Birliği, Kopenhag Kriterleri, herkes için özgürlük gibi kavramlar almıştır. Kendilerini Muhafazakâr Demokrat kimlikli bir kitle partisi olarak tanımlamışlardır. Önyargıları yıkmaları kolay olmasa da çaba göstermişler ve arkalarına AB üyelik sürecinin rüzgârını, iş dünyasının,

toplumun büyük kısmının ve askeri bürokrasinin de bir bölümünün AB sürecine verdiği desteği alarak iktidarlarının ilk yıllarında kısa zamanda peş peşe AB uyum paketleri çıkartarak demokrasinin, sivil yönetimin, hak ve özgürlüklerin genişletilmesinde kayda değer mesafeler almışlardır. Bir süre sonra ise süreç yavaşlamış, kurulu düzen ve devlet anlayışı ile karşı karşıya gelişler, ufukta yeni krizler görünür olmaya başlamıştır. 2007 yılı cumhurbaşkanlığı seçimi krizinin ve sonrasında açılan kapatma davasının AK Parti lehine sonuçlanması; eski düzenin aklı ve temsilcileri olarak görülen şahıs, dernek, vakıf, medya ve bürokrasi yapılarına karşı girişilen tasfiye süreciyle birlikte iktidarını emin adımlarla muhkem hale getiren AK Parti, gücünün ve iktidarının artık tartışılmaz olduğunu göstermiştir. Bu durum neticesinde daha da cesaretlenen AK Parti'nin çoğulculuk yerine çoğunlukçuluk eğilimleri güç kazanmaya başlamış, aynı zamanda ortak akılla oluşturulan, politikaları ve programı belirlenen, idare edilen kendi yapısı da değişmiştir. Zaman içinde, parti yönetiminde etkili olabilecek bütün isimler dışarda kalmış, adeta tasfiye edilmiştir. Bu durumun bir nedeni ve sonucu olarak Tayyip Erdoğan AK Parti ile adeta özdeşleşmiştir. Erdoğan'ın söylemleri, tavırları, politikaları zaman zaman yola beraber çıktığı AK Parti'nin dışarda kalan bu kurucu isimleri tarafından eleştirilmiştir.

İktidarını tahkim etmiş, artık muktedir olan AK Parti'nin ve Tayyip Erdoğan'ın, İslami siyasetin eser miktardaki bir sonucu olarak ortaya koydukları ve yürüttükleri en net politika ise “dindar nesil yetiştirme” politikasıdır. Gerek kamu gerekse de özel sektörün kontrolünde bulunan Kuran kurslarının sayısının katlanarak artırılması, eğitim sisteminin değiştirilerek imam hatip okullarının orta kısımlarının tekrar açılmasının sağlanması, imam hatipleştirmeye yüksek hız verilerek devam edilmesi, ilahiyat fakültelerinin sayılarının bir anda yüksek hızda artırılması, İslami sivil toplum, vakıf ve derneklerle yürütülen sosyal, kültürel, akademik faaliyetlerin bu politikanın bir sonucu olduğu görünmektedir.

Parti'nin bazı yöneticilerince de zaman zaman bir inşa faaliyetinden söz edilmiş ve bu faaliyetin; AK Parti olarak ilk ortaya çıktıkları zamandaki söylem ve eylemlerinden çok farklı olacağı vurgulanmıştır. Bu durumun ortaya koyduğu şey AK Parti'nin iktidara erişmek ve onu elde tutmak önceliğiyle mevcut olan devlet ve toplum düzeninin egemen unsur ve yapılarını, arkasına aldığı AB ve demokratikleşme süreci ve toplumsal çoğunluğun desteğiyle tasfiye ederek saf dışı bıraktığı, bunların yerine de parti olarak kendisini yerleştirmeye çalıştığıdır.

AK Parti İslamcılık bağlamında, kurulduğu ilk günden beridir tartışılır olmuştur. Bu tartışmalar pek çok zaman entelektüel zeminde sürdürülmüş, aktüel alanda da yansımaları olmuş ve güncelliğini korumuştur. Adalet ve Kalkınma Partisi, iktidar olma ve iktidarda kalma dinamiklerini iyi bildiğini Türk siyasi tarihinin son döneminde oldukça net göstermiştir. On yedi yılda Türkiye’de pek çok şey köklü biçimde değişmiş, AK Parti de bu değişimin doğrudan ve dolaylı, etken ve edilgen başat aktörü olmuştur. Partinin karizmatik lideri Erdoğan ile parti arasında zaman içinde oluşan özdeşliğe bir süre sonra siyasal iktidarın hatta neredeyse devletin kendisi de katılmıştır. Dolayısıyla parti politikalarını belirlemede en önemli pay sahibi Tayyip Erdoğan olmuştur. Müslüman hassasiyetleri temelinde gelişen siyasal örgütlülük içinden yetişen Erdoğan ve AK Parti karar alıcıları da siyasal iktidarları muhkemleştikçe, ortaya koydukları kimi söylem ve politikaların altında yatan zihin ve eylem dünyasının İslami tonunu açık etmekten geri durmamışlardır.

KAYNAKÇA

- 1876 *Kanuni Esasi*, erişim 21 Nisan 2018, <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876/1876ilkmetinler/1876-ilkhal-turkce.pdf>
- 2007 *Cumhurbaşkanlığı Seçimi Oylamasına Dair AYM Kararı*, erişim 29 Nisan 2018, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/e61eb3f9-957d-4832-9e7f-c2810009e951?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>
- 2010 *Anayasa Değişikliği Halkoylaması Kesin Sonuçları*, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/09/20100923-10.htm>
- 2010 *Anayasa Değişikliği Kanunu*, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/05/20100513-1.htm>
- Adaklı, Gülseren. “2002-2008: Türk Medyasında AKP Etkisi”. *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*. Der. İlhan Uzgel ve Bülent Duru, 559-613. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*. Çev: Nuran Yavuz. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.
- Akbıyık, Yaşar. *Geçmişten Geleceğe Türkiye*. İstanbul: Kampüs Kitap, 2010.
- Akdoğan, Yalçın. *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.
- Akdoğan, Yalçın. “Muhafazakâr-Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı”. *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*. Ed. Hakan Yavuz, 59-96. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- AK Parti. *Tüzük*.
- AK Parti. *Herşey Türkiye İçin Seçim Beyannamesi*. 2002.
- AK Parti. *Kalkınma Demokratikleşme Programı*. 2002.
- AK Parti. *Adalet ve Kalkınma Partisi 1. Olağan Büyük Kongresi Genel Başkan Recep Tayyip Erdoğan'ın Konuşması*. Ankara: Öncü Basımevi, 2003.
- AK Parti. *Güven ve İstikrar İçinde Durmak Yok Yola Devam 2007 Seçim Beyannamesi*. 2007.
- AK Parti. *4. Olağan Büyük Kongre 2023 Siyasi Vizyonu*. 2015.
- Aksay, Hasan. *Milli Nizam Davamız*. İzmir: Karınca Matbaası, 1971.
- Akşam. “Dershaneleri Mağdur Etmeden Kapatacağız”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.aksam.com.tr/guncel/dershaneleri,-magdur-etmeden-kapatacagiz--149029h/haber-149029>
- Akşin, Sina. “Jön Türkler”. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 3: 832-843. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Akşin, Sina. “Siyasal Tarih”. *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*. Ed. Sina Akşin. İstanbul: Cem Yayınevi, 1997.
- Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Aktay, Yasin. “Sunuş”. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslâmcılık*. Ed. Yasin Aktay, 13-25. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

- Akto, Veysel. “Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde İkdam Gazetesi ve İslamcılık (1897-1899)”. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017.
- Akyüz, İsmail. “Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Din Politikaları (Recep Tayyip Erdoğan Dönemi)”. Doktora Tezi: Sakarya Üniversitesi, 2016.
- Ali Buluç, Mümtazer Türköne ve Yasin Aktay’ın İslamcılık Üzerine Tartışması, erişim 21 Nisan 2018, <https://serdargunes.files.wordpress.com/2014/08/ali-bulac-mc3bcmtazer-tc3bcrkc3b6ne-ve-yasin-aktayin-islamcilik-tartismalari.pdf>
- Al Jazeera Türk*. Gonca Şenay, “Beştepe İle Kırılma Noktaları”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/bestepe-ile-kirilma-noktalari>
- Alkan, Ahmet Turan. “Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. 2: 420-429. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Altundağ, Şinasi. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 1. Kısım*. Ankara: TTK, 1988.
- Anadolu Ajansı. *Dakika Dakika FETÖ’nün Darbe Girişimi*. İstanbul: Anadolu Ajansı Yayınları, 2016.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*. Ankara: TTK, 1997.
- Arslan, Rengin. “Bülent Arınç: Bu Parti Tayyip’in Partisi Değildir”, *BBC News Türkçe*, erişim 29 Nisan 2019, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160616_arinc_arslan_mulakat
- Ataklı, Can. “Erdoğan Gül’e Neden Çok Soğuk?”, *Sözcü*, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.sozcu.com.tr/2017/yazarlar/can-atakli/erdogan-gule-neden-cok-soguk-1849740/>
- Aydınlık*. “Garanti İş İlahiyata Akın Ettiriyor”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.aydinlik.com.tr/garanti-is-ilahiyata-akin-ettiriyor-egitim-agustos-2017>
- AYM. *Adalet ve Kalkınma Partisi Kapatma Kararı*, erişim 02 Mayıs 2019, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/5664600f-6ce5-4b3b-885f-6a936d14abe2?highlightText=ak%20parti&excludeGerekce=False&wordsOnly=False>
- AYM. *Fazilet Partisi Kapatma Kararı*, erişim 28 Nisan 2019, <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0a6f1734-1ab5-49f7-aea8-77764a0fb3b7?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>
- AYM. “MNP Kapatma Davası İddianamesi”, *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi* 9 (1991): 3-71, erişim 21 Nisan 2018, http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/kararlar_dergisi/kd_09.pdf
- AYM. *Refah Partisi Kapatma Kararı*, erişim 28 Nisan 2019, <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0acac7b9-4875-4c09-a89d-16336ed73728?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>
- Aysal, Necdet. “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 37-38 (2006): 15-53.
- Babacan, Abdurrahman. “AK Parti Dönemi İlk Küresel Karşılaşma: 1 Mart 2003 Tezkeresi”. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 51 (2018): 21-38.
- Baykal, Mehtap. “Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Kapatılma Davası Süreci ve Kriz İletişimi”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009.

- Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun*, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2596.pdf>
- BBC News Türkçe*. “Dokuz Soruda Ergenekon Davası”, erişim 29 Nisan 2019, https://www.bbc.com/turkce/ozeldosyalar/2013/02/130217_rengin_ergenekon
- BBC News Türkçe*. “Gezi Parkı Eylemleri: Protestolarda Gün Gün Neler Yaşandı?”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44304326>
- BBC News*. “Huge Rally For Turkish Secularism”, erişim 29 Nisan 2019, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6604643.stm>
- BBC News Türkçe*. “Yargıtay, Ergenekon Davasında Kararı Bozdu”, erişim 29 Nisan 2019, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160421_yargitay_ergenekon
- Bengin, Tunca. “Refah’tan Yeni Sesler”. *Milliyet*. 19 Eylül 1993.
- Berkes, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun*, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1288.pdf>
- Bianet*. “Yeni Cumhurbaşkanı Abdullah Gül”, erişim 29 Nisan 2019, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/101418-yeni-cumhurbaskani-abdullah-gul>
- Bila, Fikret. “Ak Parti”. *Milliyet*. 15 Ağustos 2001.
- Bila, Fikret. “Gül’e Göre Ak Parti”. *Milliyet*. 16 Ağustos 2001.
- Bora, Tanıl. “Milliyetçi-Muhafazakâr ve İslâmcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3 Modernleşme ve Batıcılık*. Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, 251-268. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Bostan, M. Hanefi. *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1992.
- Bozkurt, Mehmet. “Fethullah Gülen Terör Örgütü Cinsel İçerikli Konuşmaları Baskı Amaçlı Arşivlediler”, *Aydınlık*, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.aydinligazete.com/turkiye/fethullah-gulen-terror-orgutu-cinsel-icerikli-konusmalari-baski-amacli-arsivlediler-h63543.html>
- Bozkurt Yavuz ve Reha Bayansar. “Yeni Toplumsal Hareketler Çerçevesinde Çevreci Hareket ve Gezi Parkı Olayları”. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 14 sy. 2 (2016): 276-293.
- Bulaç, Ali. “AK Parti ve İslamcılık 1-2-3”. *Küre Medya*. erişim 1 Temmuz 2019, <http://www.kuremedya.com/ali-bulac-ak-parti-ve-islamcilik-1-2-3-8295y.html#.XTUzrugzBIU>
- Bulaç, Ali. “İslâm’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslâmcılık*. Ed. Yasin Aktay, 48-67. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Cemal, Hasan. “Gül’ün Erdoğan’dan Ayrıldığı 10 Nota...”, *T24*, erişim 29 Nisan 2019, <https://t24.com.tr/yazarlar/bilinmeyen/gulun-erdogandan-ayrildigi-10-nokta,13859>
- Chowdhury, Rashed. “Pan-Islamism and Modernisation During the Reign of Sultan Abdülhamid II, 1876-1909”. PhD. diss. McGill University, 2011.
- Cizre, Ümit. *Muktedirlerin Siyaseti Merkez Sağ-Ordu-İslâmcılık*. Çev: Cahide Ekiz. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

- CNN Türk*. “17 Aralık Yolsuzluk ve Rüşvet Operasyonunun Gün Gün Gelişimi”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.cnnturk.com/haber/turkiye/17-aralik-yolsuzluk-ve-rusvet-operasyonunun-gun-gun-gelisimi>
- CNN Türk*. “7 Haziran’dan 7 Haziran’a 1 Yılda Neler Oldu?”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.cnnturk.com/turkiye/7-hazirandan-7-hazirana-1-yilda-neler-oldu?page=2>
- CNN Türk*. “Ahmet Davutoğlu’nun Başbakanlık Dönemi”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.cnnturk.com/turkiye/ahmet-davutoglundun-basbakanlik-donemi?page=4>
- CNN Türk*. “AK Parti’de Yeni Genel Başkan Binali Yıldırım Oldu”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.cnnturk.com/turkiye/ak-partide-yeni-genel-baskan-binali-yildirim-oldu>
- Coşan, Esad. “Bir Parti ve Biz”, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.esadcosankulliyati.com/arsiv/fetih/g900526.htm>
- Coşan, Muharrem Nureddin. “25.02.2003 Basın Açıklaması”, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/FA0DB11A-00E2-4F22-9E6D-6A99800EFDD0.aspx>
- Coşan, Muharrem Nureddin. “20.03.2003 Basın Açıklaması”, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/BECC95AA-6D14-4F17-B9E2-1F9BDB9C2003.aspx>
- Coşan, Muharrem Nureddin. “01.06.2011 Basın Açıklaması”, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/F6CB50C1-D747-49B0-B35D-3C320DA30CCE.aspx>
- Coşan, Muharrem Nureddin. “14 Şevval 1435 Cumhurbaşkanlığı Seçim Açıklaması”, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/655A1B85-82B3-4D5C-8BAD-B460356AB242.aspx>
- Coşan, Muharrem Nureddin. “07 Haziran 2015 Tarihli Seçim İçin Geçerli Basın Açıklaması”, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/3C3C24CE-0136-4F7B-8187-9AA9912FF234.aspx>
- Coşan, Muharrem Nureddin. “Evet, Deneyelim...”, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/D55FF824-A93F-4B41-B918-75251BF2EF7E.aspx>
- Coşan, Muharrem Nureddin. “Cumhurun Müttefiki Aziz Başkanım”, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/97A7F6BF-CFAB-4A34-AE7E-54377BDC56A2.aspx>
- Cumhuriyet*. “2014 Yerel Seçim Haritası (30 Mart)”, erişim 29 Nisan 2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/yerel_secim_2014
- Cumhuriyet*. “7 Haziran 2015 Genel Seçim Haritası”, erişim 29 Nisan 2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/genel_secim_2015_7_haziran/
- Cumhuriyet*. “AKP’nin Hedefi İslami Demokrasi”, erişim 29 Nisan 2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/213876/___AKP_nin_hedefi_islami_demokrasisi_.html
- Cumhuriyet*. “Cemaat Yeniden Kırmızı Kitap’ta”, erişim 29 Nisan 2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/265713/Cemaat_yeniden_Kirmizi_Kitap_t_a.html
- Çakır, Ruşen. “Refah’ta Kimlik Arayışı”. *Milliyet*. 10 Ekim 1993.
- Çakır, Ruşen. “Refah Start Verdi”. *Milliyet*. 13 Aralık 1993.
- Çakır, Ruşen. “Refah Partisi’nde Virüs Sancısı”. *Milliyet*. 5 Ocak 1994.

- Çakır, Ruşen. “Milli Görüş Hareketi: Dün, Bugün, Yarın”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*. Ed. İsmail Kara ve Asım Öz, 755-776. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Çemrek, Murat. “1980-2000’de Türkiye Ekonomi Politikası: Çalkantılı Bir Ekonomide İslamcı Siyasetin Yükselişi ve Düşüşü”. *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)*. Ed. Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe ve Hüsnü Kapu, 641-668. Ankara: Savaş Yayınevi, 2010.
- Çınar, Menderes. “AKP ve İslami Hareketler: Defansif ve Dağıtıcı İktidar Kardeşliği”. *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*. Der. İlhan Uzgel ve Bülent Duru, 307-315. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- Dağı, İhsan D.. “Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik ve Meşruiyet Arayışında Kimlik, Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi. *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*. Ed. Hakan Yavuz. Çev. Ali Yıldız, 121-140. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- D-8. “D8 Tarihi Hakkında”, erişim 21 Nisan 2018, <http://developing8.org/about-d-8/brief-history-of-d-8/>
- Darbeler*. “27 Nisan E-Muhtırası”, erişim 29 Nisan 2019, <http://darbeler.com/2015/05/18/27-nisan-e-muhtirasi/>
- Demirbaş, Serkan. “The Treaty Of Balta Limani’s Role In Anglo-Ottoman Relations During The Mehmet Ali Problem”. *Journal of History School* 8, sy. 24 (2015): 233-251.
- Deren, Seçil. “Kültürel Batılılaşma”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3 Modernleşme ve Batıcılık*. Ed. Uygur Kocabaşoğlu, 382-427. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Dikmen, Nedim. “Osmanlı Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları”. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 19, sy. 2 (2005): 137-159.
- Dilipak, Abdurrahman. “AK Parti’de İslamcıların Yüzdesi Kaç?”. *Yeni Akit*. Erişim 1 Temmuz 2019, <https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/abdurrahman-dilipak/ak-partide-islamcilarin-yuzdesi-kac-27750.html>
- Dorsey, James M. . “Radikal İslam’ı Dizginleme Kararıyla Tırmanan Gerginlik”. *Milliyet The Wall Street Journal*. 10 Mart 1997.
- Duran, Burhanettin. ”Cumhuriyet Dönemi İslâmcılığı”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslâmcılık*. Ed. Yasin Aktay, 129-156. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Dursun, Sevda. “Röportaj: İslamcılar Küstüler”. *Gerçek Hayat*. erişim 1 Temmuz 2019, <http://www.gercek hayat.com.tr/roportaj/islamcilar-kustuler/>
- Dünya*. “Bu Ülkeyi Çift Başlı Yönetmedik”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.dunya.com/gundem/bu-ulkeyi-cift-basli-yonetmedik-haberi-189440>
- Dünya Bülteni*. “Erdoğan: İmam Hatip Okulları Bir Fikrin İtirazı”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.dunyabulteni.net/politika/erdogan-imam-hatip-okullari-bir-fikrin-itarazi-h303046.html>
- Düzen, Cem. “Kuleli Vak’ası”. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2015.
- DW Türkçe*. “17-25 Aralık: Yolsuzluk Soruşturması Mı, Darbe Girişimi Mi?”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.dw.com/tr/17-25-aral%C4%B1k-yolsuzluk-soru%C5%9Fturmas%C4%B1-m%C4%B1-darbe-giri%C5%9Fimi-mi/a-41827103>

- DW Türkçe*. “AKP’ye Kapatma Davası Açıldı”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.dw.com/tr/akpye-kapatma-davas%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1d%C4%B1/a-3192923>
- DW Türkçe*. “Türkiye’nin Referandumlar Tarihi”, erişim 22 Mayıs 2018, <http://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyenin-referandumlar-tarihi/a-38403666>
- Efendi, Bey, Paşa, Gibi Lakap ve Unvanların Kaldırılmasına Dair Kanun*, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2590.pdf>
- Elibol, Numan. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”. *SDÜ İİBF Dergisi* 12, sy. 2 (2007): 135-160.
- Erbakan, Kemalettin. *Etrafindakiler-1*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2014.
- Erbakan, Necmettin. *Adil Ekonomik Düzen*. Ankara: Semih Ofset, 1991.
- Eren Muhammed. “2018’in En İslami Ülkeler Listesi Açıklandı, İlk 40’ta Müslüman Ülke Yok”. *Independent Türkçe*, erişim 1 Temmuz 2019, <https://www.independentturkish.com/node/33016/haber/2018%E2%80%99-en-islami-%C3%BClkeleri-listesi-a%C3%A7%C4%B1kland%C4%B1-ilk-40%E2%80%99ta-m%C3%BCsl%C3%BCman-%C3%BClke-yok>
- Ergin Sedat, “Erdoğan Tutuksuz Yargılama İstiyor Ama...”, *Hürriyet*, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-tutuksuz-yargilama-istiyor-ama-22288924>
- Ertit, Volkan. *Endişeli Muhafazakârlar Çağı Dinden Uzaklaşan Türkiye*. Ankara: Orient Yayınları, 2015.
- Ertuğrul, N. İlder. *1993-2008 Cumhuriyet Tarihi El Kitabı*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2008.
- ESAM. “Milli Görüş’ün İktidardaki Hizmetleri (1974-1978)”, erişim 1 Temmuz 2019, [http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1978_Milli_G%C3%B6r%C3%BCs_iktidarindaki_Hizmetler%20\(1974-1978\).pdf](http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1978_Milli_G%C3%B6r%C3%BCs_iktidarindaki_Hizmetler%20(1974-1978).pdf)
- Ete Hatem ve Çoşkun Taştan. *Kurgu ile Gerçek Arasında Gezi Eylemleri*. Ankara: SETA Yayınları, 2013.
- Evrensel*. “1 Mart’ta Ankara’da”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.evrensel.net/haber/139096/1-mart-ta-ankara-da>
- Feyzioğlu, Hamiyet Sezer. “Batı-Çin Savaşları ve Osmanlı Devleti”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36, sy. 62 (2017): 89-99.
- Findley, Carter V.. *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*. Çev: Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Gerçek Gündem*. “Ergenekon Kumpası Çöktü”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.gercekgundem.com/guncel/53751/ergenekon-kumpasi-coktu>
- Gerçek Hayat*. “Abdülhamid’in İslam Birliği Politikasını Erdoğan Gerçekleştiriyor”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.gercek hayat.com.tr/roportaj/abdulhamidin-islam-birligi-politikasini-erdogan-gerceklestiriyor/>
- Gezi Hukuki İzleme Grubu. *Gezi Raporu (Demokrasi ve Totalitarizm Sarkacındaki Türkiye)*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2015.
- Guida, Michelangelo. Ömer Çaha. “İslamcılık”. *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*. Der. Ömer Çaha ve Bican Şahin, Ankara: 563-620. Orion Kitabevi, 2013.

- Gülen, Fikret. “AKP’nin İktidar Olduğu Dönemde Yasama Faaliyetleri (2002-2007)”. *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*. Der. İlhan Uzgel ve Bülent Duru, 195-224. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- Gümüş, Musa. “Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”. *Bilig* 47 (2008): 215-240.
- Gürdoğan, Ersin Nazif. *Görünmeyen Üniversite*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Haber* 7. “Erdoğan, Başbuğ ve Komutanlara Sahip Çıktı!”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.haber7.com/ic-politika/haber/984801-erdogan-basbug-ve-komutanlara-sahip-cikti>
- Haber* 7. “Gül, Anayasa Değişikliğini Onayladı”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.haber7.com/guncel/haber/529629-gul-anayasa-degisikligini-onayladi>
- Habertürk*. “Bahçeli A Takımı’nı Kaybetti”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/632867-bahceli-a-takimini-kaybetti>
- Habertürk*. “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Marjinaleri Asla Dikkate Almayız”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.haberturk.com/cumhurbaskani-erdogan-dan-dunya-kadinlar-gunu-programinda-aciklamalar-1868148>
- Habertürk*. “Dost Modern Darbe”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/911363-dost-modern-darbe>
- Habertürk*. “Erdoğan Ailesinin Mutlu Günü”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/965712-erdogan-ailesinin-mutlu-gunu>
- Hacaloğlu, Hilmi. “Siyasi İktidar Olduk Ama Sosyal ve Kültürel Alanlarda İktidar Değiliz”, *Amerika’nın Sesi*, erişim 01 Haziran 2019, <https://www.amerikaninsesi.com/a/erdogan-siyasi-iktidar-olduk-ama-sosyal-ve-kulturel-alanlarda-iktidar-degiliz/3874608.html>
- Hakan. Ahmet. “Kemalistlerin Düştüğü Hataya Düşmeyelim”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ahmet-hakan/kemalistlerin-dustugu-hataya-dusmeyelim-40052348>
- Helvacı, Ahmet. “Muhafazakâr Duruştan, Demokrat Tavıra Anakronik Bir Yolculuk”. *Muhafazakâr Düşünce* 2 (2004): 193-206.
- Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun*, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.431.pdf>
- Hürriyet*. “30 Mart Balkon Konuşması”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/30-mart-balkon-konusmasi-26119975>
- Hürriyet*. “Aday Gül”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/aday-gul-6391764>
- Hürriyet*. “Başbakan Ahmet Davutoğlu İstifasını Sundu, Binali Yıldırım Görevi Aldı”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-ahmet-davutoglu-istifasini-sundu-binali-yildirim-gorevi-aldi-40107477>
- Hürriyet*. “Başbakan Erdoğan: Dershaneleri Kapatma Kararı Bakanlar Kurulu ve Meclis’ten Geçecek”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/egitim/basbakan-erdogan-dershaneleri-kapatma-karari-bakanlar-kurulu-ve-meclis-ten-gececek-25170010>

- Hürriyet*. “Cenazede Hükümete Protesto”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cenazede-hukumete-protesto-4435965>
- Hürriyet*, “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Sosyal ve Kültürel İktidarımız Konusunda Sıkıntılarımız Var”, erişim 01 Haziran 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-sosyal-ve-kulturel-iktidarimiz-konusunda-sikintilarimiz-var-40472482>
- Hürriyet*. “Cumhurbaşkanı Gül’den Gezi Parkı Açıklaması”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhurbaskani-gulden-gezi-parki-aciklamasi-23424869>
- Hürriyet*. “Çağlayan’da Bayrak Denizi”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/caglayanda-bayrak-denizi-6427743>
- Hürriyet*. “Deniz Baykal İstifa Etti”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/deniz-baykal-istifa-etti-14678573>
- Hürriyet*. “Dindar Gençlik Yetiştireceğiz”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/dindar-genclik-yetistirecegiz-19825231>
- Hürriyet*. “Hilmi Özkök, Tezkereyle İlgili Bilinmeyenleri Anlattı”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/hilmi-ozkok-tezkereyle-ilgili-bilinmeyenleri-anlattı-21159302>
- Hürriyet*. “Org. Kılınç: MGK İşlevsiz Hale Geldi”, erişim 27 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/org-kilinc-mgk-islevsiz-hale-geldi-167376>
- Hürriyet*. “Orgeneral Kılınç’ın Uyum Paketine Gizli Damgalı İtirazı”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/orgeneral-kilincin-uyum-paketine-gizli-damgali-istirazi-38464733>
- Hürriyet*. “Refah’ın Yerine Fazilet”, erişim 28 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/refah-in-yerine-fazilet-39279198>
- Hürriyet*. “Sivil Toplum Örgütlerinden Tezkereye Tepki”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/sivil-toplum-orgutlerinden-tezkereye-tepki-38502828>
- Hürriyet*, “Tiyatroculara Çok Sert Cevap”, erişim 01 Haziran 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/tyatroculara-cok-sert-cevap-20446179>
- Hürriyet*. “Yalçın Akdoğan: O Cemaat Orduya Kumpas Kurdu”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/yalcin-akdogan-o-cemaat-orduya-kumpas-kurdu-25431903>
- Imbert, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri*. Çev: Adnan Cemgil. İstanbul: Engin Yayıncılık, t.y.
- Introvigne, Massimo. “Türkiye’de Dini Piyasalar”. *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*. Ed. Hakan Yavuz. Çev. Mevlüde Ayyıldızoğlu-Aktay, 31-58. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- Islahat Fermanı Sadeleştirilmiş Metin, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/231.pdf>
- İnal, Kemal. “AKP’nin Neoliberal ve Muhafazakar Eğitim Anlayışı”. *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*. Der. İlhan Uzgel ve Bülent Duru, 689-719. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.

- İnalçık, Halil. “Tanzimat Nedir?”. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu ve Halil İnalçık, 13-36. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.
- İnsel, Ahmet. “Türk Sağının AKP Hali”, *Radikal*, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.radikal.com.tr/radikal2/turk-saginin-akp-hali-1087267/>
- İskenderpaşa. “Mehmed Zahid Kotku”, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/A4DE1890-B2BC-4EFA-8288-DF4DCFF0D22C.aspx>
- İskenderpaşa. “Muharrem Nureddin Çoşan”, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.iskenderpasa.com/08722033-A143-4AEE-A1D6-0A38235F4480.aspx>
- Diyanet. “İstatistikler”, erişim, 29 Nisan 2019, <https://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>
- Kabakçı, Gökçe Zeybek. “Neo-Kemalist Bir Hareket: Cumhuriyet Mitingleri”. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 7, sy. 1 (2011): 96-112.
- Kaboğlu, İbrahim Ö.. *Değişiklikler Işığında 1982 Anayasası Halk Neyi Oylayacak*. Ankara: İmge Kitabevi, 2010.
- Kahraman, Hasan Bülent. *AKP ve Türk Sağı*. Söyleşi: Recep Yener. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2009.
- Kara, İsmail. “Siyasal Akımlar: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslâmcılık Tartışmaları”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 5: 1405-1420. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi IX. Cilt İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*. Ankara: TTK, 1999.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VII. Cilt Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*. Ankara: TTK, 2003.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizamı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Ankara: TTK, 2007.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*. Ankara: TTK, 2007.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VIII Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. Ankara: TTK, 2007.
- Karpat, Kemal. “Türköne’nin C. Afgânî Değerlendirmesi”. *Bilgi ve Hikmet* 3 (1993): 174.
- Kazan, Şevket. *REFAHYOL Hükümeti Nasıl Kuruldu? Neler Yaptı?*. Ankara: y.e.y., 1998.
- Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, erişim 21 Nisan 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeni-osmanlilar-cemiyeti>
- Kenneth Pletcher, “Opium Wars”, *Encyclopedia Britannica*, erişim 14 Nisan 2018, <https://www.britannica.com/topic/Opium-Wars>
- Kızıltepe Hür Haber. “27 Nisan E-Muhtıra Kronolojisi”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.kiziltepehurhaber.com/haber/9014/27-nisan-e-muhtira-kronolojisi.html>
- KONDA. “10 Yılda Ne Değişti?”. erişim 1 Temmuz 2019, <https://interaktif.konda.com.tr/tr/HayatTarzlari2018/#firstPage>

- Köksal, Gökhan. “1989-2007 Dönemi Cumhurbaşkanlığı Seçim Süreçleri ve 1982 Anayasasında Yapılan Değişikliklerin Cumhurbaşkanının Yetkileri Üzerindeki Etkisi”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009.
- Kurtoğlu, Zerrin. “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Siyaset”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslâmcılık*. Ed. Yasin Aktay, 201-235. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Lekesiz, Ömer. “İslamcılar, Laikçilik ve Antilaikçilik”. *Yeni Şafak*. Erişim 1 Temmuz 2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/omerlekesiz/islamcilar-laikcilik-ve-antilaikcilik-2022982>
- Lekesiz, Ömer. “Ters Sorular”. *Yeni Şafak*. erişim 1 Temmuz 2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/omerlekesiz/ters-sorular-54882>
- M. Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, erişim 22 Nisan 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-halim-pasa>
- Mahmud Esad Çoşan, “Kotku, Mehmet Zahit”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, erişim 21 Nisan 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kotku-mehmet-zahit>
- Mardin, Şerif. “Siyasal Akımlar: İslâmcılık”. *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. 5: 1400-1404. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Mardin, Şerif. “Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 6: 1698-1701. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Mardin, Şerif. “Batıcılık”, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif. “Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu“. Çev: Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- MEB. *12 Yıl Zorunlu Eğitim Sorular-Cevaplar*, (Ankara: MEB, 2012) erişim tarihi: 29 Nisan 2019, http://www.meb.gov.tr/duyurular/duyurular2012/12Yil_Soru_Cevaplar.pdf
- MEB. *Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2017/’18*. Ankara: MEB, 2018.
- Menteş, Talha. “Kanaat Önderleri Beka Dedi”, *Yeni Şafak*. erişim 1 Temmuz 2019, <https://www.yenisafak.com/secim/kanaat-onderleri-beka-dedi-3453936>
- Mert, Nuray. “Türkiye İslâmcılığına Tarihsel Bir Bakış”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslâmcılık*. Ed. Yasin Aktay, 411-419. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Mert, Nuray. “Cumhuriyet Türkiye’sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 2 Kemalizm*. Ed. Ahmet İnsel, 197-209. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- MFA. “Gelişen Sekiz Ülke (D-8)”, erişim 21 Nisan 2018, http://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke-_d-8_.tr.mfa
- MGK. “29 Nisan 2015 Tarihli MGK Toplantısı Sonrası Yapılan Açıklama”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.mgk.gov.tr/index.php/29-nisan-2015-tarihli-toplanti>
- MHP. “MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli’nin Başkanlık Sistemini Gündeme Getirdiği Parti Grubu Konuşması”, erişim 29 Nisan 2019, http://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/4136/index.html
- Mıhçı, Hakan. “Neden 4+4+4?”, *Bianet*, erişim 29 Nisan 2019, <https://bianet.org/bianet/egitim/137299-neden-4-4-4>

- Milliyet*. “1 Mart Tartışması”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.milliyet.com.tr/1-mart-tartismasi-siyaset-2190915/>
- Milliyet*. “Bill, Tony’ Diyerek Partisini Kurdu”. 15 Ağustos 2001.
- Milliyet*. “Cardin’e Çarşaf Defilesi Yaptıracağız”. 11 Şubat 1994.
- Milliyet*. “Ekrandaki Besmele Erdoğan’ı Kızdırdı”. 23 Ocak 1995.
- Milliyet*. “Erdoğan: Genelevleri Kapatacağız”. 7 Şubat 1994.
- Milliyet*. “Erdoğan: Kürtaj Bir Cinayettir”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.milliyet.com.tr/erdogan-kurtaj-bir-cinayettir-siyaset-1545254/>
- Milliyet*. “Getirirlerse Gelirim”. 17 Mayıs 1998.
- Milliyet*. “İl Yöneticilerinin Eylemi”. 9 Şubat 1991.
- Milliyet*. “İşte Tayyip 94”. 21 Ağustos 2001.
- Milliyet*. “MGK’nın Gündemi Şeriat”. 28 Şubat 1997.
- Milliyet*. “MGK’ya İrtica Raporu”. 27 Şubat 1997.
- Milliyet*. “Milli Orduya Bir Kumpas Kuruldu”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.milliyet.com.tr/milli-orduya-bir-kumpas-kuruldu-siyaset-1812647/>
- Milliyet*. “Minareler Süngümüz Camiler Kışlamız”. 7 Aralık 1997.
- Milliyet*. “Nakşibendi Tarikatı Yasta”. 5 Şubat 2001.
- Milliyet*. “Nakşiler de Partileşiyor”. 17 Haziran 1990.
- Milliyet*. “Refah’ın İlk Yedeği Fazilet”. 18 Aralık 1997.
- Milliyet*. “RP’de Erdoğan ve Yılmaz Sıkıntısı”. 22 Kasım 1994.
- Milliyet*. “RP’de Savaşa Hayır Toplantısı”. 11 Ocak 1991.
- Milliyet*. “Sol ve Sağ Başörtüsünde Anlaştı Ortak Panel”. 18 Ocak 1987.
- Milliyet*. “Tayyip Ata’yı Hatırladı”. 18 Ağustos 2001.
- Milliyet*. “Tayyipçiler de Türbana Çarptı”. 22 Ağustos 2001.
- MNP. *Milli Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi*, (Ankara: Nüve Matbaası, t.y), erişim 21 Nisan 2018, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/798/197600498.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- MSP. *Milli Selamet Partisi Program*, (Ankara: Elif Matbaacılık, t.y) erişim 21 Nisan 2018, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/741/199501762.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- MSP. *Milli Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi*, (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1973) erişim 21 Nisan 2018, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/815/197600578_1973.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- MSP. *Milli Selamet Partisi 5 Haziran 1977 Seçimleri Seçim Beyannamesi*, (y.y., y.e.y., 1977) erişim 21 Nisan 2018, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/816/197600581_1977.pdf?sequence=1&isAllowed=y

- Nebati, Nurettin. *Milli Görüşten Muhafazakâr Demokrasiye*. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2014.
- NTV. “Bahçeli’den Başkanlık Sistemi Çıkışı”, erişim 29 Nisan 2019, https://www.ntv.com.tr/turkiye/bahceliden-baskanlik-sistemi-cikisi,c1WeUw7SfUaRhJHd_4gJAQ
- NTV. “Başbakan Ahmet Davutoğlu: AK Parti Kongresi’nde Aday Değilim”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/basbakan-ahmet-davutoglu-ak-parti-kongresinde-aday-degilim,PqpuOSqhQUuDry0JumVU4w>
- NTV. “E-Muhtıra’nın Kronolojisi”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/e-muhtiranin-kronolojisi,0Sl6nw7mM0iKqufp3XMD6w/5dBAsvB2hUe4AQiL6K6S1w>
- NTV. “Erdoğan: Dost-Modern Darbe”, erişim 29 Nisan 2019, https://www.ntv.com.tr/turkiye/erdogan-dost-modern-darbe,FhScKwP_vECBzatVjFuoqw
- NTV. “Milli Güvenlik Siyaset Belgesi Nedir?”, erişim 29 Nisan 2019, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/99386.asp>
- NTV. “Tezkere Geçse 25 Bin Askerle Irak’a Girecektik”, erişim 29 Nisan 2019, https://www.ntv.com.tr/turkiye/tezkere-gecse-25-bin-askerle-iraka-girecektik,q99RyMierUCrwm4I28AHEQ?_ref=infinite
- NTV. “YÖK Katsayı Uygulamasını Kaldırdı”, erişim 29 Nisan 019, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/yok-katsayi-uygulamasini-kaldirdi,ywcOPJKV7ESa6iJsaP4pcw>
- Oda TV. “Kindar Gençlik Nasıl Sansürlendi”, erişim 29 Nisan 2019, <https://odatv.com/kindar-genclik-nasil-sansurlendi--2402121200.html>
- Ortaylı, İlber. “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”. *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. 6: 1702-1703. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Özbey, İpek. “Hâlâ 1 Mart Tezkeresinin Bedelini Ödüyoruz”. *Hürriyet*, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/hala-1-mart-tezkeresinin-bedelini-oduyoruz-40604056>
- Özbudun, Sibel ve Temel Demirer. “Laik Polis Devleti’nden Cemaatçi Polis Devleti’ne”. *AKP, Muhafazakârlık, Milliyetçilik “Zamanın Ruhu”*. Ankara: Ütopya Yayınları, 2012.
- Özdemir Mücahit ve Hakan Aslan. *Türkiye’de İslami Finansın Dönüşümünün Ekonomi Politikası*. İstanbul: SETA Yayınları, 2017.
- Özkan, Tuncay. “Asker Takipte!”, *Milliyet*. 22 Ağustos 2001.
- Pamir, Aybars. “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 51, sy. 2 (2002): 79-119.
- Paşa, Cevdet. *Tezâkir 1-12*. Yay: Cavid Baysun. Ankara: TTK, 1953.
- Paşa, Cevdet. *Tezâkir 13-20*, Yay: Cavid Baysun. Ankara: TTK, 1960.
- Paşa, Cevdet. *Tezâkir 40-Tetimme*. Yay: Cevad Baysun. Ankara: TTK, 1991.
- Paşa, Said Halim. *Buhranlarımız*. Haz: Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Tercüman, 1970.
- “Pelikan Dosyası”, erişim 29 Nisan 2019, <https://pelikandosyasi.wordpress.com/>

- Radikal*. “Bakanlar Yuhalandı, Kovuldu”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.radikal.com.tr/politika/bakanlar-yuhalandi-kovuldu-780896/>
- Radikal*. “Erdoğan: Kürtaj Yasasını Çıkartacağız”, erişim 29 Nisan 2019, <http://www.radikal.com.tr/politika/erdogan-kurtaj-yasasini-cikartacagiz-1089484/>
- RP. 20 Ekim 1991 Genel Seçimi Refah Partisi Seçim Beyannamesi, (Ankara: y.e.y. 1991) erişim 21 Nisan 2018, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/672/199106298.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- RP. 24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet), (y.y., y.e.y., 1995) erişim 21 Nisan 2018, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/763/199601072-1995.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Sabah*. “Erdoğan: İmam Hatipler Göz Bebeği Olacak”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/04/25/erdogan-imam-hatipler-goz-bebegi-olacak>
- Sabah*. “İlker Başbuğ Tutuklandı”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/01/06/ilker-basbug-tutuklandi>
- Sabah*. “İşte Partilerin Koalisyon Görüşmeleri Karnesi”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2015/08/18/iste-partilerin-koalisyon-gorusmeleri-karnesi>
- Sabah*. “Sabah Seçim Kasım 2015”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.sabah.com.tr/secim/1-kasim-2015-genel-secimleri/>
- Sabah*. “Türkiye, Rusya ve İran’la İttifak Arayışında Olmalı”, erişim 29 Nisan 2019, <http://arsiv.sabah.com.tr/2002/03/08/p01.html>
- Sadırlı, Fatih. “Cemaatler Kimi Sececek?”. *Gerçek Hayat*, erişim 1 Temmuz 2019, <http://www.gercekhayat.com.tr/dosya/cemaatler-kimi-sececek/>
- Sağduyu Partisi, erişim 21 Nisan 2018, <http://sagduyu.global/>
- Sander, Oral. *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1987.
- Sendikaorg*. “Cemil Çiçek’ten Muhtıra İle İlgili Açıklama”, erişim 29 Nisan 2019, <http://sendika63.org/2007/04/cemil-cicekten-muhtira-ile-ilgili-aciklama-13063/>
- Sever, Ahmet. *Abdullah Gül ile 12 Yıl Yaşadım, Gördüm, Yazdım*. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Sevinç, Murat. “Kronik: 2010 Anayasa Değişiklikleri: Yöntem ve İçerik Eleştirisi”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 65, sy. 2 (2010): 271-294.
- Sinan Onuş, “AKP, MHP, CHP ve HDP: Koalisyon İçin Kim, Ne Şart Koşuyor?”, *BBC News Türkçe*, erişim 29 Nisan 2019, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/06/150608_erdogan_koalisyon_gs2015
- Sinoue, Gilbert. *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun*. Çev: Ali Cevat Akkoyunlu. İstanbul: Doğan Kitap, 1999.
- Siyaseten Doğru*. “Kininin Davacısı Gençlik”, erişim 29 Nisan 2019, <https://siyasetendogru.wordpress.com/2012/02/24/kininin-davacisi-genclik/>

- Sözcü*. “Erdoğan, İmam Hatiplilere Seslendi”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/erdogan-imam-hatiplilere-sesleniyor-1206917/>
- Sözcü*. “Ergenekon Kumpası Resmen Çöktü!”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/son-dakika-ergenekon-kumpasi-resmen-coktu-2769440/>
- Sözcü*. “Kızılı Erkekli Aynı Evde Kalıyorlar”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.sozcu.com.tr/2013/gundem/kizli-erkekli-ayni-evde-kaliyorlar-400630/>
- Sözer, Selim. “Modernleşme Sürecinde Geleneksel Dini Gruplar: İskenderpaşa Cemaati Örneği”. Doktora Tezi: Uludağ Üniversitesi, 2018.
- Star*. “28 Şubat 1997’deki MGK Tutanakları İlk Kez Açıklandı”, erişim 28 Nisan 2018, <https://www.star.com.tr/guncel/28-subat-1997deki-mgk-tutanaklari-ilk-kez-aciklandi-haber-791782/>
- Star*. “FETÖ’de Kırılma Noktası Milli Orduya Kumpas”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.star.com.tr/politika/fetode-kirilma-noktasi-milli-orduya-kumpas-haber-1129025/>
- Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifaktan Günümüze*, (Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1985) erişim 21 Nisan 2018, https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin001/001_00_005.pdf
- Süter, Şakir. *Merkez Sağda Tapu Kavgası*. İstanbul: Maviyağaç Yayıncılık, 2004.
- Şapka İktisası Hakkında Kanun*, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.671.pdf>
- Şeker, Hülya. “Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Siyasal Kimliği”. Yüksek Lisans Tezi: Beykent Üniversitesi, 2014.
- T24*. “Babuşçu: Gelecek 10 Yıl, Liberaller Gibi Eski Paydaşlarımızın Arzuladığı Gibi Olmayacak”, erişim 29 Nisan 2019, <https://t24.com.tr/haber/babuscu-onumuzdeki-10-yil-liberaller-gibi-eski-paydaslarimizin-kabullenecegi-gibi-olmayacak,226892>
- T24*. “Baykal’ın İstifa Açıklamasının Tam Metini”, erişim 29 Nisan 2019, <https://t24.com.tr/haber/baykalin-istifa-aciklamasinin-tam-metini,77305>
- T24*. “İşte 28 Şubat Davasında Okunan 16 Yıllık Gizli MGK Tutanakları”, erişim 28 Nisan 2018, <https://t24.com.tr/haber/iste-28-subat-davasinda-okunan-16-yillik-gizli-mgk-tutanaklari,240273>
- T24*. “İşte 7 Haziran’dan 1 Kasım’a Seçime Etki Eden Olaylar”, erişim 29 Nisan 2019, <https://t24.com.tr/haber/iste-7-hazirandan-1-kasima-secime-etki-eden-olaylar,315129>
- Takvim*. “Başbakan’dan Dershane Açıklaması”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.takvim.com.tr/guncel/2013/11/21/basbakandan-dershane-aciklamasi>
- Tanzimat Fermanı Sadeleştirilmiş Metin, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/233.pdf>
- Tavizci Değil Realistim, *Yeni Şafak*, erişim 20 Nisan 2018, <https://www.yenisafak.com/gundem/tavizci-degil-realistim-606904>
- TBMM. “54. Hükümet”, erişim tarihi: 21 Nisan 2018, https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukümetler.html

- TBMM. *IV. Demirel Hükümeti Koalisyon Protokolü (AP-MSP-MHP-CGP)*, erişim 20 Nisan 2018, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP39.htm>
- TBMM. *V. Demirel Hükümeti Koalisyon Protokolü (AP-MSP-MHP)*, erişim 20 Nisan 2018, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP41.htm>
- TBMM. *Ecevit Hükümeti Bakanlar Kurulu (26.01.1974-17.11.1974)*, erişim 20 Nisan 2018, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KB37.htm>
- TBMM. *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 3*. Haz: İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz. Ankara: TBMM Basımevi, 2015.
- TBMM. *Meclis Bülteni 215*. Ankara: TBMM Basımevi, 2016.
- TBMM. “Siyasi Partiler Kronoloji”, erişim 21 Nisan 2018, https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html
- TBMM. “Tezkere Oylaması Sonucu”, *TBMM Tutanak Dergisi 22. Dönem 6* (2003): 115-133. erişim tarihi: 29 Nisan 2019, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c006/tbmm22006039.pdf>
- TDK, *Büyük Türkçe Sözlük*, erişim 14 Nisan 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cb37bcaed49b1.33191593
- Tekin, Üzeyir. *AK Parti'nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği*. Ankara: Orient Yayınevi, 2004.
- Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar İle Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun*, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf>
- Tevhidi Tedrisat Kanunu*, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.430.pdf>
- The Editors, “Iraq War”, *Encyclopaedia Britannica*, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.britannica.com/event/Iraq-War>
- “The Latest Islamicity Rankings – 2018”, erişim 1 Temmuz 2019, <http://islamicity-index.org/wp/latest-indices-2018/>
- Timeturk*. “Mehmet Zahid Kotku Erbakan’a Birak Dedi Mi?”, erişim 1 Temmuz 2019, <https://www.timeturk.com/tr/2013/02/28/mehmet-zahid-kotku-erbakan-a-birak-dedi-mi.html>
- TRT Haber*. “Kafası Kıyak Bir Nesil İstemiyoruz”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/kafasi-kiyak-bir-nesil-istemiyoruz-87218.html>
- TUİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, (Ankara: TUİK, 2012) erişim 21 Nisan 2018, <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1923-2011-MVSecimleri-Tuik.pdf>
- TUİK, *Milletvekili Genel Seçimi İl ve İlçe Sonuçları 2002, 1999, 1995, 1991*. Ankara: TUİK, t.y.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Akımı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Tunçay, Mete. “İkna (İnandırma) Yerine Tecebbür (Zorlama)”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 2 Kemalizm*. Ed. Ahmet İnsel, 92-96. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun*, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1353.pdf>

- Türkiye Eğitim*, “Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Başbakanlık Yılları”, erişim 01 Haziran 2019, <https://www.turkiyeegitim.com/cumhurbaskani-erdoganin-basbakanlik-yillari-3549g-p223.htm>
- Türkmen, Zekeriya. “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6 (1995): 325-341.
- Türköne, Mümtaz’er. “Modern İslam Düşüncesinin Başlangıcı Meselesi ve Cemalettin Afgânî Efsanesi”. *Bilgi ve Hikmet* 2 (1993): 91-96.
- Türköne, Mümtaz’er. *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011.
- Türköne, Mümtaz’er. *Doğum ile Ölüm Arasında İslâmcılık*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Tür Özlem ve Zanan Çıtak. “AKP ve Kadın: Teşkilatlanma, Muhafazakarlık ve Türban”. *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu (2002-2009)*. Der. İlhan Uzgel ve Bülent Duru, 614-629. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- Uluşahin, Nur. “Cumhurbaşkanı Seçiminin Düşündürdükleri ya da Hukukun Siyasallaşması”. *Ankara Barosu Dergisi* 65 sy. 2 (2007): 18-30.
- Veri Kaynağı*. “Kur’an Kursu Sayısı”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.verikaynagi.com/grafik/kuran-kursu-sayisi/>
- Vikikaynak*. “28 Şubat Kararları”, erişim 28 Şubat 2018, https://tr.wikisource.org/wiki/28_%C5%9Eubat_Kararlar%C4%B1
- Vikikaynak*. “Türk Genelkurmay Başkanlığı 27 Nisan 2007 Tarihli Basın Açıklaması”, erişim 29 Nisan 2019, https://tr.wikisource.org/wiki/T%C3%BCrk_Genelkurmay_Ba%C5%9Fkanl%C4%B1_%C4%9F%C4%B1_27_Nisan_2007_tarihli_bas%C4%B1n_a%C3%A7%C4%B1klama_s%C4%B1
- Yargıtay Siyasi Partiler Adalet ve Kalkınma Partisi, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1095>
- Yaşar, M. Emin. “İskenderpaşa Cemaati”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslâmcılık*. Ed. Yasin Aktay, 323-344. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Yavuz, Hakan. “Giriş: Türkiye’de İslami Hareketin Dönüşümünde Yeni Burjuvazinin Rolü”. *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*. Ed. Hakan Yavuz. Çev. Mevlüde Ayyıldızoğlu-Aktay, 7-30. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- Yayla, Atilla. “Bir 17 Aralık Okuması-III”, *Yeni Şafak*, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/atillayayla/bir-17-aralik-okumasi-iii-2006681>
- Yılmaz, Serpil. “Erdoğan Neyin Merkezinde?”. *Milliyet*. 14 Ağustos 2001.
- Yeni Hükümet Sistemi İçin Sunulan Anayasa Değişikliği Teklifi, erişim 29 Nisan 2019, <https://www2.tbmm.gov.tr/d26/2/2-1504.pdf>
- Yeni Şafak*. “2007 Genel Seçimi Sonuçları”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/secim-2007/secim-sonuclari>
- Yeni Şafak*. “10 Yıllık Katsayı Zulmü Sona Erdi”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/egitim/10-yillik-katsayi-zulmu-sona-erdi-200108>

- Yeni Şafak*. “Abdülhamid’in İslam Birliği Politikasını Erdoğan Gerçekleştiriyor”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/hayat/abdulhamidin-islam-birligi-politikasini-erdogan-gerceklestiriyor-2538807>
- Yeni Şafak*. “Batının Âhlaksızlığını Aldık”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/gundem/batinin-hlaksizligini-aldik-95316>
- Yeni Şafak*. “Bir Çiçekle Baharı Getiren Lider: 1995 Genel Seçimi”, erişim 21 Nisan 2018, <https://www.yenisafak.com/secim/bir-cicekle-bahari-getiren-lider-1995-genel-secimi-2629303>
- Yeni Şafak*. “Cumhurbaşkanlığı Seçimi 2014”, erişim 29 Nisan 2019, <http://secim.yenisafak.com/>
- Yeni Şafak*. “Cumhurbaşkanlığı Sistemi: 2017 Anayasa Referandumu”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/secim-referandum-2017>
- Yeni Şafak*. “Dindar Nesil Yetiştireceğiz”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/gundem/dindar-nesil-yetistirecegiz-2424175>
- Yeni Şafak*. “Genelkurmay Geceyarısı Açıklama Yaptı”, erişim 29 Nisan 2019, <https://www.yenisafak.com/gundem/genelkurmay-geceyarisi-aciklama-yapti-42573>
- Yıldırım, Ergün. “Cemaatlerin AK Parti İttifakı”. *Yeni Şafak*, erişim 1 Temmuz 2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ergunyildirim/cemaatlerin-ak-parti-ittifaki-48100>
- Yıldız, M. Cengiz. “Said Halim Paşa’da Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik”. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 1994.
- Yılmaz, İhsan ve Mehmet Demirkaya, “İmam Bildiğini Okudu”. *Milliyet*. 24 Ağustos 2001.
- Yılmaz, Nuh. “İslamcılık, AKP, Siyaset”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6 İslamcılık*. Ed. Yasin Aktay, 604-631. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- YSK, *1983-2007 Yılları Arası Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçim Sonuçları*, erişim 21 Nisan 2018, <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1983-2007/Turkiye.pdf>
- Zekeriya Türkmen, “Kuleli Vak’ası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* erişim 21 Nisan 2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuleli-vakasi>

